

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ
VE TARİKATI**

MUHAMMAD FAZAL KAREEM

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
PROF. DR. DİLAVER GÜRER**

KONYA-2025

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ
VE TARİKATI**

MUHAMMAD FAZAL KAREEM

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
PROF. DR. DİLAVER GÜRER**

KONYA-2025

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUHAMMAD FAZAL KAREEM		
	Numarası	23810601119		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Tasavvuf Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	İmdâdullah Tehânevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarikatı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

MUHAMMAD FAZAL KAREEM

İmzası

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUHAMMAD FAZAL KAREEM
	Numarası	23810601119
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Tasavvuf Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Dilaver GÜRER
	Tezin Adı	İmdâdullah Tehânevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarikatı

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan İmdâdullah Tehânevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarikatı başlıklı bu çalışma 29/07/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Dilaver GÜRER	
2	Doç. Dr.	Yakup PEKDOĞRU	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Sami BAYRAKCI	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUHAMMAD FAZAL KAREEM		
	Numarası	23810601119		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Tasavvuf Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Dilaver GÜRER		
Tezin Adı	İmdâdullah Tehânevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarikatı			

ÖZET

Bu çalışma, 19. yüzyıl Hint Altkıtası'nın tasavvuf tarihinde müstesna bir yere sahip olan İmdâdullah Tehânevî'nin (1818–1899) hayatını, ilmî ve tasavvufî mirasını ve mensubu bulunduğu tarikatını ele alan bir incelemedir. İmdâdullah, çocukluk döneminden itibaren ilim ve tasavvuf çevresinde yetişmiş; dönemin önde gelen ulemâ ve meşâyihinden istifade ederek hem zâhirî hem de bâtinî ilimlerde derinleşmiştir. Başta Çiştîyye tarikatının Sâbiriyye kolu olmak üzere, Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Sühreverdiyye ve Kübreviyye tarikatlarından da icazet alarak çok yönlü bir sûfi kimliği temsil etmiştir. 1857 yılında gerçekleşen Sipahi Ayaklanması'na fiilen katılan İmdâdullah, isyanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Mekke'ye hicret etmiştir. Hayatının geri kalan kısmını bu mukaddes şehirde geçiren İmdâdullah, irşat faaliyetlerini hem mektuplar hem de yetiştirdiği halifeleri vasıtasıyla sürdürmüştür. Bu süreçte, bir yandan Hint Altkıtası'ndaki müritleriyle olan irtibatını devam ettirmiş, diğer yandan Mekke'de önemli bir mânevî cazibe merkezi hâline gelmiştir. Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'in kurucu şahsiyetleri arasında, İmdâdullah'ın müritleri ve halifeleri yer almakta olup, bu durum onun söz konusu kişiler üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine büyük bir ilgi duyan İmdâdullah, bu eserin hem halk hem de ulemâ arasında okunmasını teşvik etmiş; bu amaçla düzenli Mesnevî ders halkaları tertip etmiştir. Mesnevîhan Mehmed Es'ad Dede, İmdâdullah'tan istifade etmiş ve *Ziyâü'l-Kulûb* adlı eserini Türkçe'ye kazandırmıştır. Aynı şekilde, Ahmed Avni Konuk da *Mesnevî* şerhinde İmdâdullah'tan istifade etmiş ve onun *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd* adlı risâlesini Türkçe'ye çevirmiştir. Bu yönleriyle İmdâdullah Tehânevî, yalnızca döneminin tasavvufî yönelişlerine şekil veren bir sûfi değil, aynı zamanda ilmî ve mânevî mirasıyla sonraki nesiller üzerinde derin izler bırakmış çok yönlü bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeleri: Tasavvuf, Hint Altkıtası, Çiştîyye – Sâbiriyye, İmdâdullah Tehânevî, *Ziyâü'l-Kulûb*, *Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-ı Rûm*

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	MUHAMMAD FAZAL KAREEM		
	Student Number	23810601119		
	Department	Department of Basic Islamic Sciences / Division of Sufism		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Prof. Dr. Dilaver GÜRER		
Title of the Thesis/Dissertation	The Life, Works and Sufi Order of Imdadullah Thanwi			

ABSTRACT

This study focuses on the life, scholarly and spiritual legacy, and the Sufi order affiliation of Imdadullah Thanwi (1818–1899), a prominent figure in the Sufi history of the 19th-century Indian Subcontinent. From an early age, Imdadullah was raised in an environment of learning and Sufism, and he deepened his knowledge in both exoteric and esoteric sciences through the guidance of leading scholars and Sufi masters of his time. Primarily affiliated with the Sabriyya branch of the Chishtiyya order, he also received authorization (ijazah) in the Naqshbandiyya, Qadiriyya, Suhrawardiyya, and Kubrawiyya orders, thus representing a multifaceted Sufi identity. In 1857, Imdadullah took active part in the Indian Rebellion, and after its failure, he migrated to Mecca. There, he spent the rest of his life, continuing his spiritual guidance through letters and disciples. During this period, he maintained his connection with his followers in the Subcontinent while also becoming a significant spiritual figure in Mecca. Among the founders of Darul Uloom Deoband were his disciples and successors, which clearly demonstrates his influence on these figures. Imdadullah showed a profound interest in Rumi's *Masnawi*, encouraging its study among both scholars and the general public, and he organized regular study circles for it. Muhammad Asad Dede benefited from Imdadullah's teachings and translated his work *Zia-ul-qulub*, into Turkish. Likewise, Ahmad Avni Konuk drew upon Imdadullah's insights in his commentary on the *Masnawi* and translated the treatise *Risala dar bayan wahdat-ul-wujud* into Turkish. In this regard, Imdadullah Thanwi stands out not only as a Sufi who shaped the spiritual tendencies of his time but also as a figure who left a lasting impact on future generations through his intellectual and spiritual legacy.

Keywords: Sufism, Indian Subcontinent, Chishtiyya – Sabriyya, Imdadullah Thanwi, *Ziya al-Qulub*, *Havashi bar Masnawi-yi Mawlana-yi Rum*

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
II. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi	2
III. Araştırmanın Kaynakları	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI	
1.1. Yaşadığı Dönemin Genel Manzarası	5
1.1.1. Siyasî Durum	5
1.1.2. İktisadî ve Sosyal Durum	7
1.1.3. İlmî Durum	10
1.1.4. Tasavvufî Durum	12
1.2. İmdâdullah'ın Hayatı	19
1.2.1. Doğum Tarihi ve Yeri	19
1.2.2. İsmi ve Lakabı	21
1.2.3. Nesebi, Ailesi ve Evlilikleri	22
1.2.4. İlim Tahsili	26
1.2.5. Tasavvufa İntisâbı	27
1.2.6. Hac Yolculuğu	30
1.2.7. İngilizlere Karşı Ayaklanma	32
1.2.8. Mekke'ye Hicreti	34
1.2.9. Mekke'ye Yerleşmesi	36
1.2.10. Vefâtı	37
İKİNCİ BÖLÜM	
İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN İLMÎ-TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	
2.1. İlmî Kişiliği	39
2.1.1. Hocaları	39
2.1.1.1. Kalender-Bahş Celâl-Âbâdî	39
2.1.1.2. Ebü'l-Hasen Kandehlevî	40
2.1.1.3. Abdürrezzâk Cencanvî	41
2.1.2. Dinî İlimlerdeki Yetkinliği	42
2.2. Tasavvufî Kişiliği	47
2.2.1. Mürşitleri	47
2.2.1.1. Nasîrüddîn Nakşibendî	48
2.2.1.2. Miyânciyû Nûr Muhammed Cencanvî	49
2.2.2. Tasavvufî Anlayışı	50
2.2.3. Mesnevî'ye Olan İlgisi	63
2.3. Eserleri	69
2.3.1. Gıdâ-yı Rûh	70
2.3.2. Cihâd-ı Ekber	71

2.3.3. Tuhfetü'l-Uşşâk	72
2.3.4. Dard-Nâme-i Gam-nâk	73
2.3.5. İrşâd-ı Mürşid.....	74
2.3.6. Ziyâü'l-Kulûb.....	74
2.3.7. Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd	77
2.3.8. Faysala-ı Heft Mes'ele	78
2.3.9. Gülzâr-ı Ma'rifet	80
2.3.10. Nâle-i-İmdâd-ı Garîb.....	80
2.3.11. Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-ı Rûm	81
2.3.12. Merkûmât-ı İmdâdiyye	83
2.3.13. Mektûbât-ı İmdâdiyye.....	83
2.3.14. İmdâdü's-Sâdikîn	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN TARÎKATI VE HALİFELERİ

3.1. İmdâdullah Tehânevî'nin Tarîkatı	85
3.1.1. Hint Altkıtası'nda Çiştîyye Tarîkatı.....	85
3.1.2. Çiştîyye Tarîkatı'nın Nizâmîyye Şubesi	88
3.1.3. Çiştîyye Tarîkatı'nın Sâbiriyye Şubesi	91
3.1.4. İmdâdullah'ın Sâbiriyye şubesindeki Konumu ve Etkisi.....	95
3.1.5. İmdâdullah'ın Tarîkat Silsilesi.....	97
3.2. Halifeleri.....	98
3.2.1. Doğrudan Hilâfet Alanlar	99
3.2.1.1. Reşîd Ahmed Gengûhî	99
3.2.1.2. Muhammed Kâsım Nânûtavî	101
3.2.1.3. Eşref Ali Tehânevî	103
3.2.1.4. Muhammed Hüseyin Allah-Âbâdî	104
3.2.1.5. Abdüssemi' Râmpûrî	106
3.2.1.6. Muhammed Ya'kûb Nânûtavî.....	107
3.2.2. Başka Tarîkatlara Mensupken Sonradan Hilâfet Alanlar.....	108
3.2.2.1. Meher Ali Şah	108
3.2.2.2. Şah Süleyman Pulvârî	110
3.2.2.3. Mehmed Es'ad Dede	111
3.2.2.4. Abdülhay Hasenî.....	112
3.2.2.5. Ali Behcet Efendi.....	114
3.2.3. Halifeleri Tarafından Yetiştirilip Sonradan Hilâfet Alanlar.....	115
3.2.3.1. Halîl Ahmed Sahâranpûrî.....	115
3.2.3.2. Mahmûd Hasan Diyûbendî	117
3.2.3.3. Şah Vâris Hasan	118
SONUÇ	120
KAYNAKÇA.....	123

KISALTMALAR

a.s. : Aleyhisselâm

b. : Bin

bk. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çevreyen

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editor

haz. : Hazırlayan

H. : Hicrî

Hz. : Hazreti

M. : Miladî

nr. : Numara

ö. : Ölüm tarihi

r.a. : Radıyallahu anh

s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem

ss. : Sayfa sayısı

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik Eden

ts. : Tarihsiz

Ün. : Üniversitesi

Yay. : Yayınları

ÖNSÖZ

Hint Altkıtası'nın tarihi süreci incelendiğinde, çeşitli tarikatların yalnızca dini yapıları etkilemekle kalmayıp toplumsal ve kültürel yaşam üzerinde de kalıcı izler bıraktığı görülür. Bu tarikatlar arasında, maneviyat ve İslamî öğretilerde önemli değişikliklere yol açan en etkili oluşumlardan biri Çiştîyye tarikatıdır. Hâce Muînüddîn Çiştî'nin (ö. 633/1236) İran'ın Sîstan bölgesinden Hint Altkıtası'nın Ecmer şehrine gelerek burada kurduğu dergâh ile birlikte bu tarikat, bölgeye intikal etmiş ve zamanla Hint Altkıtası'nın geniş coğrafyasına yayılmıştır. Böylece hem sosyal hem de kültürel dokuda yeni bir soluk meydana getirmiştir. Tarikatın ikinci büyük şahsiyeti olarak anılan Ferîdüddin Mes'ûd Genc-i şeker'in (ö. 664/1265) halifeleri Nizâmüddin Evliyâ (ö. 725/1325) ve Alâeddin Ali Ahmed Sâbir (ö. 690/1291) aracılığıyla Çiştîyye, Hint Altkıtası'nın dört bir yanına hızla yayılmış olup günümüzde dahi canlılığını korumaktadır. Asırlar boyunca bölge halkına manevî rehberlik sunan Çiştîyye mensupları, yalnızca dinî ve tasavvufî alanda değil, toplumsal huzurun tesisi, kültürel sürekliliğin sağlanması ve ahlâkî inşânın güçlendirilmesinde de önemli roller üstlenmiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde, Hint Altkıtası İngiliz sömürge yönetiminin siyasî, ilmî, iktisadî ve toplumsal alanlarda uyguladığı baskılar sonucunda köklü dönüşümler yaşamıştır. Ulemânın toplumsal etkisinin azalması ve ekonomik sıkıntıların derinleşmesi, halkın tasavvufî oluşumlara yönelimini artırmıştır. Bu çerçevede, Çiştîyye tarikatının Sâbiriyye koluna mensup olan İmdâdullah Tehânevî hem geniş halk kitlelerinin hem de dönemin seçkin ulemâsının yoğun teveccühüne mazhar olmuş ve tarikatın yeniden canlanmasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. 1857 yılındaki Sipahi Ayaklanması'ndaki etkin konumuyla İmdâdullah, yalnızca bir tasavvufî şahsiyeti değil siyasî bir lider olarak da öne çıkmıştır. İngiliz baskıları nedeniyle Mekke'ye hicret eden İmdâdullah, burada da ilmî ve tasavvufî faaliyetlerini sürdürerek etki sahasını coğrafyalar ötesine taşımıştır.

Yukarıda kısaca bahsetmiş olduğumuz İmdâdullah Tehânevî'nin hayatı, eserleri ve tarikatı, bu çalışmada incelemeye çalışacağız. Çalışma, bir giriş ve üç

bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı, sınırlılıkları, yöntemi ve kaynakları ele alınmaktadır. Birinci bölümde, dönemin siyasî, sosyal, ilmî ve tasavvufî arka planı değerlendirildikten sonra İmdâdullah Tehânevî'nin hayatına dair temel biyografik bilgiler sunulmaktadır. Bu bağlamda, doğumu, ailesi, tahsili, tasavvufa intisâbı, 1857 isyanındaki rolü ve Mekke'ye hicreti gibi konulara yer verilmektedir. İkinci bölümde, onun ilmî ve tasavvufî şahsiyeti, hocaları, mürşitleri, dinî ilimlerdeki birikimi ve *Mesnevî*'ye olan ilgisi üzerinde durulmakta ve kaleme aldığı eserler tanıtılmaktadır. Üçüncü bölümde ise, İmdâdullah Tehânevî'nin mensubu bulunduğu tarîkatı ile halifeleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda, Hint Altkıtası'nda Çiştîyye tarîkatının tarihî gelişimi, Nizâmiyye ve özellikle Sâbiriyye kolları, İmdâdullah'ın bu yapıdaki yeri ve tarîkat silsilesi incelenmekte ve halifelerinin tasavvufî miras üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Çalışmamın hazırlanma sürecinde akademik birikimi, rehberliği ve yol göstericiliğiyle bana her zaman maddî ve manevî destek sağlayan değerli danışmanım Prof. Dr. Dilaver GÜRER'e en derin şükranlarımı sunarım. Bilimsel düşünceye yaklaşımı ve teşvik edici yönlendirmeleri, bu çalışmanın en önemli dayanaklarından biri olmuştur. Tez hazırlık sürecinde her konuda yanımda olan kıymetli ağabeyim Muhammad Fazal Hameed'e, ayrıca desteklerini ve katkılarını esirgemeyen muhterem hocalarıma, değerli arkadaşlarıma ve sevgili aileme içten teşekkürlerimi arz ederim.

Muhammad Fazal Kareem

Konya, 2025

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu tez çalışması, Çiştîyye tarikatının Sâbiriyye kolunun 19. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen İmdâdullah Tehânevî'nin (1818–1899) hayatını, ilmî ve tasavvufî kimliğini, eserlerini ve mensubu olduğu Çiştîyye-Sâbiriyye geleneğini incelemeyi amaçlamaktadır.

Araştırmada, İmdâdullah Tehânevî'nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ilmî şartları dikkate alınarak, onun Hint-İslam düşüncesine yaptığı katkılar çok yönlü bir şekilde ele alınacaktır.

İmdâdullah Tehânevî, 19. yüzyıl Hint Altkıtası'nın dinî ve entelektüel tarihinde mühim bir dönüm noktasını teşkil eden mümtaz bir şahsiyettir. İngiliz sömürge yönetimine karşı yürütülen 1857 Sipahi Ayaklanması'ndaki rolü, Mekke'ye hicretinin ardından sürdürdüğü ilmî ve tasavvufî faaliyetleri ve yetiştirdiği halifeler vasıtasıyla Hint-İslam düşüncesinin modern dönemdeki şekillenmesinde belirleyici bir tesir icra etmiştir.

Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend gibi günümüzde dahi etkisini sürdüren önemli bir İslamî eğitim kurumunun kuruluşuna sağladığı mânevî destek ile Reşîd Ahmed Gengûhî, Eşref Ali Tehânevî, Muhammed Kâsım Nânûtavî ve Halîl Ahmed Sahâranpûrî gibi önde gelen Hint Müslüman ulemâsının birçoğunun onun halifeleri arasında yer alması, İmdâdullah'ın ilmî ve tasavvufî sahadaki nüfuzunun genişliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, İmdâdullah'a intisap edenlerin yalnızca Hint Altkıtası'yla sınırlı kalmayıp Hicaz, Suriye, Irak, Anadolu ve Mısır gibi farklı İslam coğrafyalarından da pek çok âlim ve dervişin ona bağlanmış olması, onun Hint Altkıtası tasavvuf tarihindeki müstesna konumunu ortaya koymasını bakımından dikkat çekicidir.

Öte yandan, İmdâdullah'ın *Ziyâü'l-Kulûb* adlı eserinin Mevlevî şeyhi ve halifesi Es'ad Dede (ö. 1329/1911) tarafından *Kalplerin Işığı* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmesi, *Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-ı Rûm* adlı *Mesnevî* şerhinin Ahmet Avni Konuk'un (ö. 1357/1938) *Mesnevî Şerhi* çalışmaları esnasında temel bir kaynak

olarak kullanılması ve *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd*'un yine Konuk tarafından Türkçe'ye çevrilmesi, İmdâdullah'ın Anadolu tasavvuf geleneğiyle kurduğu ilmî ve irfânî etkileşimin açık bir göstergesi niteliğindedir.

Hint Altkıtası tasavvuf tarihinde mühim bir konuma sahip olan İmdâdullah Tehânevî'nin hayatı, eserleri ve tarîkatı üzerine yapılan bu çalışma, tasavvuf tarihi açısından önemli bir boşluğu dolduracaktır. Özellikle Türkiye'de bu mühim şahsiyet üzerine yapılmış müstakil bir çalışmanın bulunmaması, araştırmamızın Türkçe literatürdeki kayda değer bir eksikliği gidereceğini göstermektedir.

II. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi

Bu tez çalışması, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. İmdâdullah Tehânevî'nin yaşadığı dönem, hayatı, ilmî ve tasavvufî kişiliği ile tarîkatını ele alan bu çalışma, 19. yüzyıl Hint Altkıtası'ndaki tasavvufî düşüncenin ve özellikle Çiştîyye tarîkatının gelişimini anlamaya katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın coğrafi sınırları, başta Hint Altkıtası olmak üzere, İmdâdullah Tehânevî'nin tasavvufî tesirinin hissedildiği Hicaz ve Anadolu gibi diğer İslam coğrafyalarını da kapsamaktadır. Zamansal sınır olarak ise 19. yüzyılın başlarından İmdâdullah'ın 1899 yılındaki vefatına kadar olan dönem esas alınmıştır. Bu bağlamda, dönemin siyasî, toplumsal ve ilmî yapılarıyla birlikte, tasavvufî çevrelerin işleyişi de dikkate alınmıştır.

Araştırmada tarihsel-tahlil yöntemi benimsenmiş olup, İmdâdullah Tehânevî'nin kendi kaleminden çıkan eserler başta olmak üzere, birincil kaynaklara öncelik verilmiştir. Bunun yanı sıra, halifeleri ve çağdaşları tarafından kaleme alınan biyografik eserler, mektuplarından oluşan derlemeler ile tarihî kronikler ikinci el kaynaklar olarak değerlendirilmiş ve bu metinler eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Metinlerin içerik yapısı, dönemin ilmî ve tasavvufî birikimiyle kurduğu ilişki temelinde yorumlanmıştır.

Çalışmamızda, İmdâdullah Tehânevî ile ilgili bazı akademik tezler ile onu konu alan bazı eserlere erişim sağlanamamıştır. Ayrıca Hindistan ve Pakistan'daki bazı arşivlere de fiziki olarak ulaşamamıştır. Bu durum, ilgili kaynakların doğrudan incelenmesini engellemiş ve değerlendirme dışı bırakılmalarına neden olmuştur. Söz

konusu sınırlılıklar, araştırmanın kapsamını bir ölçüde daraltmakla birlikte, temel amaç ve bulguları olumsuz etkilememiştir.

Çalışmada biyografik, tarihî, tasavvufî ve metin merkezli bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu çerçevede, İmdâdullah'ın ilmî ve tasavvufî kimliğinin şekillendiği çevresel faktörler, onun etkide bulunduğu coğrafi bölgeler, bağlı bulunduğu tarikat silsilesi, eserlerinin içerik ve üslup özellikleri ile halifeleri üzerindeki etkileri gibi çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Özellikle Çiştîyye tarikatının Sâbirîyye kolu içerisindeki konumu ile bu kolun bir uzantısı olan İmdâdiyye'nin yayılma sahası analiz edilmiştir.

Bu tez çalışmasının temel hedefi, Türkçe literatürde henüz yeterince işlenmemiş olan İmdâdullah Tehânevî'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî anlayışını akademik zeminde tanıtarak Hint Altkıtası'ndaki tasavvufî gelenek üzerine yapılacak ileriki araştırmalara kuramsal ve tarihî bir dayanak sağlamaktır.

III. Araştırmanın Kaynakları

Bu tez çalışmasında, İmdâdullah Tehânevî'nin hayatı, eserleri ve tarikatını ortaya koyabilmek amacıyla birincil ve ikincil kaynaklardan yoğun biçimde yararlanılmıştır. Araştırma sürecinde öncelikli olarak birincil kaynaklara dayanılarak özgün ve doğrudan verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, konuyu daha geniş bir perspektiften değerlendirebilmek için ikincil literatürden de faydalanılmıştır.

Tezin temel birincil kaynaklarını, doğrudan İmdâdullah Tehânevî'nin şahsiyetine ve eserlerine odaklanan klasik metinler oluşturmaktadır. Bu çerçevede, Muhammed Murtazâ Han Kannevcî'nin kaleme aldığı *Şemâ'im-i İmdâdiyye* ile Eşref Ali Tehânevî'ye ait *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, *Kemâlât-ı İmdâdiyye*, *Maârif-i İmdâdiyye* ve *Kıyasü'l-Akâbir* adlı eserler başlıca birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Söz konusu metinler, İmdâdullah Tehânevî'nin tasavvufî anlayışı ile ilmî ve manevî mirasını doğrudan yansıtmaları bakımından temel nitelik taşımaktadır.

İkincil kaynaklar arasında ise, Envârü'l-Hasan Şirkûtî'nin *Hayât-ı İmdâd*, Kâri Muhammed İshak'ın *Mîr-e Kârvân* ve Hafız Muhammed İkbâl Rangonî'nin *Ni'met-i İnmâullah fî Tezkiret-i İmdâdullah* adlı eserleri öne çıkmaktadır. Ayrıca, Seyyid Nazar Zeydî'nin *Asemân-ı İlm ke Derahşanda Sitâre* ve Füyûzürrahmân'ın *Hazret Hacı*

İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ adlı çalışmaları da araştırmada yararlanılan diğer önemli kaynaklar arasındadır. Bu kaynaklar doğrudan İmdâdullah Tehânevî'ye konu olsa da genellikle birincil kaynaklara dayanmaktadır. Adı geçen eserler biyografik bilgi ve yorumlar içerdikleri için ikincil kaynak olarak sınıflandırılmaktadırlar. Bu sınıflandırma, araştırmanın metodolojik tutarlılığını sağlamak amacıyla seçilmiştir.

Tasavvuf tarihi bağlamında ise Khaliq Ahmad Nizâmî'nin *Târîh-i Meşâyih-i Çişt*, Seyyid Muştak Ali Şah'ın *Silsile-i Çiştîyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye* ve Ömer Tay'ın *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı* başlıklı doktora tezi temel başvuru eserleri arasında yer almıştır. Bu kaynaklar, özellikle Çiştîyye tarîkatı ve onun alt kolları hakkında geniş bir tarihî perspektif sunmaları bakımından araştırmaya önemli katkılar sağlamıştır.

Yabancı literatür kapsamında ise, Moin Ahmad Nizami'nin *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishti-Sabris in 18th–19th Century North India* ve Seema Alvi'nin *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bu çalışmalar, 18. ve 19. yüzyıl Güney Asyası'ndaki İslamî tasavvuf hareketlerinin genel çerçevesini kavrayabilmek adına tarihî ve sosyolojik bir zemin sunmaktadır.

Ayrıca araştırma sürecinde, İmdâdullah Tehânevî hakkında yazılmış olan Urduca bir önlisans tezi olan *Hacı İmdâdullah Muhâcir Makkî Ke Sûfiyâne Afkâr Ka Tecziyâtî Mutâla* (Hacı İmdâdullah Muhâcir Makkî'nin Tasavvufî Fikirlerinin Tahlilî İncelemesi) ile Hindistan Kalküta Üniversitesi'nde tamamlanmış *Life and Works of Haji Imdadullah Muhajir-i-Makki* başlıklı İngilizce doktora tezi tespit edilmiş olmakla birlikte, bu çalışmalara üniversite kütüphaneleri, dijital arşivler ve çevrim içi kaynaklar üzerinden erişim sağlanamadığı için doğrudan başvuru kaynakları arasında yer alamamıştır. Söz konusu tezlere ulaşılammış olması, İmdâdullah Tehânevî üzerine yapılan çalışmaların sınırlılığı nedeniyle bir eksiklik olarak görülebilir. Ancak birincil ve ulaşılabilir ikincil kaynaklara dayalı sağlam bir inceleme yürütülmüş olması, bu eksikliğin çalışmamızda önemli bir boşluk oluşturmasını engellemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI

Bu bölümde, tezimizin ana konusu olan İmdâdullah Tehânevî'nin (1818–1899) hayatı incelenecektir. Ayrıca, onun hayatını daha iyi kavrayabilmek amacıyla yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, ilmî ve tasavvufî arka planına da kısaca değinilecektir.

1.1. Yaşadığı Dönemin Genel Manzarası

19. yüzyıl, Hint Altkıtası tarihinin en önemli ve belirleyici dönemlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu yüzyıl, Babürlü İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte bölgenin İngiliz sömürge yönetiminin hâkimiyetine girdiği bir dönemi temsil etmektedir. Söz konusu dönem yalnızca siyasî yapıyı değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve dinî alanları da derinden etkilemiştir. İmdâdullah'ın hayatını ve şahsiyetini sağlıklı bir şekilde anlayabilmek için, yaşadığı dönemin siyasî, iktisadî ve ilmî atmosferinin iyi kavranması gerekmektedir. Zira İmdâdullah, 19. yüzyılda Hint Altkıtası'nda meydana gelen büyük çaplı siyasî gelişmelere yalnızca tanıklık etmekle kalmamış, bu gelişmelere fiilen yer alarak etkin bir rol üstlenmiştir.¹ Bu bağlamda, İmdâdullah'ın hayatı çerçevesinde dönemin siyasî, sosyal, ekonomik, ilmî ve tasavvufî durumunu değerlendirmek, 19. yüzyıl Hint Altkıtası'nın çok boyutlu yapısını anlamlandırmak açısından büyük önem arz etmektedir.

1.1.1. Siyasî Durum

18. yüzyılın başlarından itibaren Babürlü İmparatorluğu, siyasî ve idarî anlamda zayıflama sürecine girmiştir. İmparator Evrengzîb Âlemgîr'in (ö. 1118/1707) vefatının ardından, ehliyetsiz haleflerin iktidara gelişi, saray içi çekişmeler ve bölgesel valilerin isyanları, merkezi otoritenin sarsılmasına yol açmıştır. Bu durumdan istifade eden Maratalar, Sihler ve diğer yerel güçler, Babürlü İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki bölgeleri ele geçirmeye başlamıştır. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Babürlü padişahları yalnızca sembolik bir otoriteye sahip hâle gelmiş

¹ Abdürreşîd Erşed, *Bîs Barey Müselmân* (Lahor: Mektebe-i Reşîd, 1970), s. 84.

ve hâkimiyet alanları Delhi ve çevresiyle sınırlı kalmıştır. 11 Mayıs 1857 tarihinde gerçekleşen Sipahi Ayaklanması'nın ardından, son Babürlü hükümdarı Bahadır Şah Zafer (ö. 1279/1862) tahttan indirilmiş ve sürgün edilmek üzere Rangun'a (günümüzde Myanmar) gönderilmiştir. Bu olayla birlikte Hint Altkıtası'ndaki Babürlü İmparatorluğu resmen sona ermiştir.²

Öte yandan, İngiltere merkezli Doğu Hindistan Şirketi, 17. yüzyılın başlarında bölgeye ticari amaçlarla girmiş ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren yerel yöneticiler arasındaki iç çekişmelerden faydalanarak siyasî nüfuzunu artırmıştır. 1757'deki Plassey Savaşı ve 1764'teki Buksar Muharebesi'nde elde edilen zaferler, şirketin Hint Altkıtası'ndaki egemenliğini pekiştirmiştir. Zamanla çok geniş coğrafyalarda kontrol sağlayan şirket, yerel yöneticileri kendisine tâbi hâle getirmiştir.³

19. yüzyılın başlarında ise bir ticaret şirketi olmanın ötesine geçerek siyasî bir otoriteye dönüşmüştür. İdarî yapılar oluşturmuş, kendi ordusunu kurmuş ve bölgenin ekonomik kaynaklarını yoğun biçimde sömürmeye başlamıştır.⁴ Bu süreçte, Lord Wellesley'nin (ö. 1258/1842) Yardımcı İttifak Politikası⁵ ve Lord Dalhousie'nin (ö. 1277/1860) İlhak Doktrini⁶ aracılığıyla birçok bağımsız prenslik İngiliz idaresine dâhil edilmiştir.

Bu gelişmelere karşı olarak 19. yüzyılın başlarında Ferâiziyye Hareketi⁷ ve Vehhâbilik Hareketi gibi dinî ve siyasî içerikli muhalefet hareketleri ortaya çıkmıştır.

² Bk. Khaliq Ahmad Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt* (Delhi: Nedvetü'l-Müsannifin, 1953), 317-332; Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 4/402-403.

³ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 333-335; Durmuş Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (Aralık 2004), 66-68.

⁴ Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/295.

⁵ İngiliz Hindistan yönetiminin önde gelen valilerinden Lord Wellesley, Hint Altkıtası'nın büyük bölümünü ele geçirmek amacıyla Mysore, Delhi, Gücerat ve Malva gibi bölgelere seferler düzenlemiştir. Bu bölgelerin çoğunu kontrol altına almayı başarmıştır. Ancak aşırı hırslı tutumu bazı tepkilere yol açmış ve 1805 yılında görevinden alınarak İngiltere'ye geri çağırılmıştır. Detaylı bilgi için bk. James Talboys Wheeler, *India Under British Rule: From the Foundation of the East India Company* (Londra: Macmillan and Co., 1886), 89-96.

⁶ İlhak Doktrini, Lord Dalhousie'nin en tartışmalı politikalarından biridir. Bu doktrine göre, erkek varisi olmayan prenslikler (yerel yöneticiler) İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından ilhak edilecekti. Hükümdarların evlat edinerek tahtı devretmeleri de yasaklanmıştı. Detaylı bilgi için bk. Wheeler, *India Under British Rule: From the Foundation of the East India Company*, 161-180.

⁷ 19. yüzyılda Bâbürlüler'in son döneminde ortaya çıkan Ferâiziyye hareketi, Mevlânâ Şeriatullah el-Bengâlî (ö. 1256/1840) öncülüğünde Bengal bölgesinde kurulmuştur. Temelde dinî bir hareket olan Ferâiziyye, zamanla içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullar nedeniyle siyasî ve toplumsal bir

1857'deki Bağımsızlık Savaşı (Sipahi Ayaklanması)⁸ ise bu direnişlerin en somut tezahürü olmuştur. Her ne kadar bu ayaklanma başarısızlıkla sonuçlansa da Hint Altkıtası'ndaki özgürlük mücadelesine yön ve moral kazandırmıştır. 1857 yılı sonrasında İngiliz yönetimi daha da güç kazanmış olsa da yerli halk arasında siyasî bilinçlenme süreci devam etmiştir.⁹ Bu bağlamda, 1885 yılında kurulan Hindistan Millî Kongresi gibi siyasî oluşumlar, yerli halkın haklarını savunma ve onları siyasal sürece dâhil etme amacıyla faaliyet göstermiştir.¹⁰

1.1.2. İktisadi ve Sosyal Durum

19. yüzyıl, Hint Altkıtası tarihinde yalnızca siyasî değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda da derin dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte, Doğu Hindistan Şirketi'nin nüfuzunun artması ve akabinde doğrudan İngilizlerin yönetimini ele geçirmesi, bölgenin geleneksel toplumsal yapısını derinden sarsmıştır. Hint Altkıtası'nı yoğun bir ekonomik sömürüye ve ciddi sosyal istikrarsızlıklara maruz bırakmıştır.

Babürlüler döneminde uzun süre sağlanan siyasî istikrar, 18. yüzyılın sonlarına doğru bozulmaya başlamış özellikle son güçlü hükümdar Evrengzîb Âlemgir'in saltanatının son dönemlerinde ekonomik gerileme belirgin hâle gelmiştir. Özellikle Dekken bölgesinde süregelen savaşlar, devlet hazinesini tüketmiştir. Kifayetsiz haleflerin israf ve sefahate dayalı yönetimleri mevcut düzenin çözülmesini hızlandırmıştır. Babürlü İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla oluşan siyasî istikrarsızlık, ticaret yollarının güvenliğini zayıflatmıştır. Kamu düzeninin

---

nitelik de kazanmıştır. Farzların yerine getirilmesi, tevhid inancı ve şirkten kaçınma gibi ilkelere dayanır. Aynı zamanda İngiliz sömürgeciliğine karşı duruşuyla da dikkat çeker. Hareket adını, “farzlar” anlamındaki “ferâiz” kelimesinden almıştır ve bu isimlendirme bizzat mensupları tarafından yapılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Aydın, “Hanefî Mezhebine Hintli Bir Yorum: Ferâiziyye Hareketi”, *Abant İzzet Baysal Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 6/12 (2018).

⁸ Sipahi Ayaklanması veya Bağımsızlık Savaşı, 1857 yılında Hint Altkıtası'nda, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne bağlı yerli askerler tarafından bir ayaklanma başlatılmıştır. Başlangıçta askerler tarafından başlatılan bu isyan, halkın da katılımıyla geniş çaplı bir direnişe dönüşmüştür. İngilizler ayaklanmayı bastırılmış ve ardından Doğu Hindistan Şirketi'nin yönetimine son verilmiş ve bölge doğrudan İngiliz Kraliyeti'nin hâkimiyetine girmiştir. Detaylı bilgi için bk., Asoka Mehta, *1857 The Great Rebellion* (Mumbai: Hind Kitabs Limited, 1946).

⁹ Hüseyin Günarlan, “İngilizlere Başkaldırı: Sipahi İsyanında Bengal Ordusunu İsyana Götüren Sebepler”, *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2021), 36.

¹⁰ M. Naeem Qureshi, “Hindistan Müslümanları Birliği”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1998), 18/112.

bozulmasına, tarım ve sanayi alanlarında ağır kayıplar yaşanmasına neden olmuştur.¹¹ Nadir Şah (ö. 1160/1747) ve Ahmed Şah Abdâlî (ö. 1186/1772) gibi istilacılar da bölgenin kalan ekonomik kaynaklarını tahrip etmişlerdir.¹²

İngilizlerin Hint Altkıtası'ndaki ekonomik politikaları, esasen Britanya'nın sanayileşme sürecindeki çıkarlarını koruma ve güçlendirme amacına yönelikti. Bu doğrultuda İngiltere'den ithal edilen ucuz sanayi ürünleri, yerli üretimi ciddi şekilde zayıflatmış, Hint Altkıtası'nın geleneksel el sanatları ve tekstil sektörü büyük ölçüde yok edilmiştir. Bir zamanlar dünya çapında ün kazanmış olan Hint dokuma sanayisi, İngiliz mallarına pazar açmak amacıyla kasıtlı olarak geriletilmiştir. Bu durum, milyonlarca zanaatkârın işsiz kalmasına ve geleneksel ekonomik yapının dağılmasına neden olmuştur.¹³

Tarım alanında ise bölge, İngiltere için daha fazla vergi geliri ve sanayi hammaddesi kaynağına dönüştürülmek istenmiştir. Bu amaçla çiftçiler pamuk, çay ve afyon gibi nakit ürünler ekmeye zorlanmıştır. Gıda üretimindeki azalma neticesinde sık sık kıtlıklar meydana gelmiştir. Sömürüye dayalı vergi politikaları, üretimdeki düşüşe rağmen ağır tahsilat uygulamalarının devam etmesiyle köylülerin yaşam koşullarını daha da kötüleştirmiştir.¹⁴

İngiliz yönetimi, yalnızca ekonomik yapıyı değil, sosyal ve kültürel dokuyu da derinden etkilemiştir. Babürlüler döneminde Müslümanlar, Hindular, Sihler ve diğer topluluklar arasında asgari düzeyde de olsa bir denge ve güven ortamı mevcutken, İngiliz hâkimiyetinin kurulmasıyla bu denge bozulmuştur. Müslümanlar, tüm eksikliklerine rağmen Babürlü devletini meşru bir yönetim olarak benimsemiş; buna karşılık İngiliz idaresini hiçbir zaman Kabullenememişlerdir. Buna mukabil, Hindular ve Sihler, İngiliz yönetimini İslâm'dan Hristiyanlığa bir egemenlik değişimi olarak değerlendirmiş ve bu dönüşüme Müslümanlar kadar sert tepki vermemişlerdir.¹⁵

¹¹ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 338-340.

¹² Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 332.

¹³ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 341.

¹⁴ Bk. Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India Under Early British Rule* (Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1920), 270-288; Seyyid Tufeyl Ahmed Manglorî, *Muselmânon ka Roşen Mustakbil* (Bedâûn: Nizâmî Press, 1930), 70-71.

¹⁵ Bk. Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 351-354.

İngilizlerin sosyal ve kültürel alanındaki müdahaleleri, özellikle dil üzerinde etkili olmuştur. 1835 yılından itibaren birçok bölgede eğitim dili olarak İngilizce teşvik edilmiş, Farsça ve Urduca ise resmî dil statüsünden çıkarılmıştır. Bu değişiklik, Müslüman toplum için yalnızca bir eğitim meselesi değil aynı zamanda yüzyıllardır sahip oldukları sosyal ve kültürel imtiyazların kaybı anlamına gelmiş, ciddi bir kırılma noktası oluşturmuştur.¹⁶ İngiliz yönetimi, ayrıca Batı düşüncesini ve Hristiyanlık propagandasını yaymak amacıyla üniversiteler kurmuş, oryantalist faaliyetleri desteklemiş ve misyonerlik çalışmalarını artırmıştır. Yoksulluk içinde yaşayan halk kesimleri, ekonomik ve sosyal imkânlarla kavuşma ümidiyle Hristiyanlığa yönelmeye başlamıştır. Mahkemelerde dahi Avrupalılar lehine uygulanan ayrımcılık, Müslüman halkın adalet duygusunu sarsmış ve sömürge yönetimine duyulan güveni ortadan kaldırmıştır.¹⁷

19. yüzyılda sosyal ve kültürel yapısında dönüşümler yaşayan Hint toplumu, ekonomik açıdan da son derece ağır koşullarla karşı karşıya kalmıştır. Bir yanda yaygın fakirlik, diğer yanda yüksek vergilendirme politikaları nedeniyle emeklerinin karşılığını alamayan halk, derin bir ekonomik krizin içine sürüklenmiştir. İngiliz sömürge yönetiminin ayrımcı ve sömürüye dayalı ekonomik politikaları sonucunda bölgede işsizlik büyük ölçüde artmış, halk ise temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanmıştır.¹⁸

Bu ağır şartlar altında, 30 Aralık 1906 tarihinde Dakka'da Hindistan Müslümanlar Birliği (All-India Muslim League) kurulmuş ve Müslümanların siyasî temsil arayışı resmî bir boyut kazanmıştır. Aynı dönemde Mahatma Gandhi (ö. 1367/1948) de farklı etnik ve dinî gruplar arasında eşitlik ve iş birliği sağlama amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu çabalar neticesinde 1937 yılında yeni bir Hint Anayasası yürürlüğe girmişse de Hint Altıkitası henüz tam anlamıyla bağımsız bir statü kazanamamıştır. Ancak uzun yıllar süren mücadelelerin ardından, 14 Ağustos

¹⁶ Manglorî, *Muselmânon ka Roşen Mustakbil*, 137; Azmi Özcan, "Hindistan", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1998), 18/78.

¹⁷ Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", 101; Manglorî, *Muselmânon ka Roşen Mustakbil*, 140-141.

¹⁸ Suat Vuran, *Hindistan'da İngiliz Yönetimi* (Malatya: İnönü Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 27.

1947 tarihinde Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki ayrı bağımsız devletin kurulmasıyla sömürge dönemi resmî olarak sona ermiştir.¹⁹

1.1.3. İlmî Durum

19. yüzyıl, Hint Altkıtası'nda, siyasî ve iktisadî alanlarla birlikte ilmî ve dinî sahalarda da köklü dönüşümlerin yaşandığı kritik bir dönemdir. Bu süreçte, geleneksel eğitim kurumlarının gerilemeye başladığı, buna karşılık, yeni eğitim hareketlerinin ve dinî ıslah çabalarının ortaya çıktığı görülmektedir. İslâmî ilimlerin gelişimi, bu dönemde teşekkül eden farklı ilmî ekollerin ortaya koyduğu düşüncelerle şekillenmiştir. Söz konusu ekoller, ilmî, siyasî ve toplumsal alanlarda derin etkiler bırakmıştır.

Babürlü İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından Delhi, siyasî ve kültürel ihtişamını büyük ölçüde yitirmiş olsa da ilmî geleneğin sürekliliğini sağlayan önemli kurumlar ve âlimler varlığını sürdürmüştür. Bu kurumlar arasında, özellikle Şah Veliyyullah Dehlevî (ö. 1176/1762) tarafından kurulan Medrese-i Rahîmiyye, İslâmî ilimlerin yayılmasında üstlendiği merkezî rol ile öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Bâzâr-ı Hânım Medresesi ve Acmerî Kapısı Medresesi gibi diğer müesseseler de dönemin ilmî canlılığını yansıtan önemli merkezler arasında yer almaktadır. Medrese-i Rahîmiyye'de yetişen Şah Abdül'aziz Dihlevî (ö. 1239/1824) ve Şah Muhammed İsmail (ö. 1246/1831) gibi önde gelen âlimler, Hint Altkıtası'nda ilmî faaliyetlerin canlılığını muhafaza etmesine önemli katkılar sağlamıştır.²⁰

1857 yılında gerçekleşen Sipahi Ayaklanması, Delhi'deki ilmî hayatı ciddi biçimde sarsmıştır. Bu süreçte pek çok cami, tekke ve medrese yıkılmıştır. İlmî faaliyetler durma noktasına gelmiş ve yerlerini İngiliz sömürge yönetimine bağlı yeni eğitim kurumları almaya başlamıştır. İslâmî ilimlerin önemli merkezlerinden biri olan Medrese-i Rahîmiyye de İngiliz yönetimi tarafından ele geçirilmiştir. Bu ortamda birçok âlim Delhi'yi terk etmek zorunda kalmış; neticede şehirde büyük bir ilmî boşluk meydana gelmiştir.²¹

¹⁹ Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", 18/112.

²⁰ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 347.

²¹ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 349.

Bununla birlikte, genel çöküş tablosuna rağmen, dönemin ikinci yarısında bazı yeni ilmî hareketler de ortaya çıkmıştır. Bu hareketler arasında en dikkat çekici olanları; Seyyid Ahmed Han (ö. 1316/1898) öncülüğünde gelişen Medresetü'l-Ulûm,²² Dârü'l-Ulûm Nedvetü'l-Ulemâ ve Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'dir. Söz konusu hareketler, Müslüman toplumunu modern Batı bilimleriyle tanıştırmak ve onları toplumsal yaşamda daha etkin kılmak amacıyla ortaya çıkmıştır.²³

19. yüzyıl, Hint Altkıtası'nda sömürge yönetiminin oluşturduğu siyasî, sosyal ve kültürel koşullara bir tepki olarak çeşitli İslâmî düşünce ekollerinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu ekoller, bölgenin ilmî, dinî ve toplumsal yapısında derin izler bırakmışlardır. Bu bağlamda, söz konusu dönemde ortaya çıkan ve etkili olan dinî ekoller hakkında kısaca bilgi sunmak istiyoruz.

Diyûbend Ekolü: 1866 yılında Muhammed Kâsım Nânûtavî (ö. 1297/1880) ve Reşîd Ahmed Gengûhî (ö. 1323/1905) tarafından kurulan Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend medresesi etrafında şekillenmiştir. Delhi, Leknev ve Haydar-Âbâd gibi köklü eğitim merkezlerinin geleneklerini birleştirerek, klasik İslâmî ilimlerin muhafazasını ve gelişimini amaçlamıştır. Diyûbendî âlimler, amelde Hanefî mezhebini, itikatta ise Eş'arî-Mâtürîdî çizgisini benimsemiş ve tasavvufî geleneğe bağlı kalmışlardır. Eğitim metotlarında biat ve irşat gibi tasavvufî uygulamalara önem veren bu ekol, aynı zamanda yerel Hint kültüründen kaynaklanan unsurlardan arındırılmış, saf bir İslâm anlayışı geliştirmeye çalışmıştır. Siyasal duruş olarak İngiliz sömürge idaresine karşı aktif bir direniş sergilemiş ve Osmanlı Hilâfeti'ni destekleyerek İslâm dünyasında önemli bir itibar kazanmıştır.²⁴

Ehl-i Hadis Ekolü: Aynı dönemde Seyyid Nezir Hüseyin Dihlevî (ö. 1320/1902) ve Sıddık Hasan Han Kannevî (ö. 1307/1890) liderliğinde gelişen, hadis metinlerini merkeze alan reformist bir harekettir. Bu ekol, mezhep taklidini reddederek doğrudan hadislerin zahirî anlamlarıyla amel etmeyi esas almıştır. Ehl-i Hadis

²² Bk. Halit Eren, "Aligarh", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1998), 2/460.

²³ Manglorî, *Muselmânon ka Roşen Mustakbil*, 125.

²⁴ Bk. Abdülhamit Birışık, "Pakistan'da Dinî Grupların/Yapıların Anatomisi ve Birlikte Yola Devamın İmkânı", *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, (2015), 355-361; Azmi Özcan, "Dârülulûm", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8/553-554.

mensupları, bid'at olarak niteledikleri birçok uygulamayı sert biçimde eleştirmiş ve dönemin yaygın tasavvufî yorumlarına karşı eleştirel bir tutum sergilemişlerdir.²⁵

Birelvî Ekolü: Ahmed Rıza Han Birelvî (ö. 1339/1921) tarafından kurulan bu ekol, itikadî açıdan Mâtürîdî, amelî açıdan ise Hanefî mezhebini benimsemiş ve tasavvufî öğretileri ön planda tutmuştur. Birelvî ekolü, Hz. Peygamber'in metafizik nitelikleri bağlamında Diyûbendîlerle derin fikrî ayrılıklar yaşamış; özellikle gayb bilgisi ile hazır ve nazır olma gibi meselelerde Diyûbendîleri ağır şekilde eleştirmiştir. Ayrıca, Nedvetü'l-Ulemâ, Ehl-i Hadis ve Diyûbendî hareketlerine karşı da muhalif bir tavır sergileyen Birelvîler, Hint Altkıtası'nı Darü'l-İslâm olarak tanımlayarak İngiliz sömürge idaresine karşı farklı bir yaklaşımı temsil etmişlerdir.²⁶

Bunların yanı sıra, 19. yüzyılda Hint Altkıtası'nda başka dinî hareketler de etkili olmuştur. Gulâm Ahmed Kâdiyânî (ö. 1326/1908) tarafından kurulan Kâdiyânîlik (Ahmediyye), İngiliz sömürge yönetimine bağlılığını açıkça ilan etmiş ve zamanla İslâm dışı bir hareket olarak değerlendirilmiştir.²⁷ Ehlü'l-Kur'ân Ekolü ise, hadis külliyyatını tümüyle reddederek yalnızca Kur'an'ın bağlayıcılığını esas alan bir anlayışı benimsemiştir. Fikir temelleri Seyyid Ahmed Han'a dayansa da hareket Abdullah Çekrâvelî (ö.1332/1914) tarafından sistemleştirilmiştir. Ahmed Han'ın görüşlerini benimseyenlere başlangıçta Münkirîn-i Hadîs, Çekrâvelî'den sonra ise Ehl-i Kur'ân denilmiştir.²⁸

1.1.4. Tasavvufî Durum

19. yüzyıl Hint Altkıtası'nda tarikatlar, bölgenin sosyal ve dinî hayatında etkili bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu dönemde Delhi, tasavvufî hareketlerin merkezi olma özelliğini korumuş ve ruhanî bir merkez olarak önemini sürdürmüştür. Bu bağlamda, Nakşibendî-Müceddidî tarikatına mensup Şah Gulâm Ali Dehlevî (ö. 1239/1824) tarafından kurulan dergâh, uzak bölgelerden gelen insanların yoğun ilgisini celbetmiş ve dönemin önde gelen irşat merkezlerinden biri hâline gelmiştir.

²⁵ Bk. Abdülhamit Birişik, *Hind Alt Kitasında Urduca Tefsirler ve Ehl-i Kur'an Ekolü* (İstanbul: Marmara Ün., Doktora Tezi, 1996), 103-108.

²⁶ Bk. Birişik, *Hind Alt Kitasında Urduca Tefsirler ve Ehl-i Kur'an Ekolü*, 177-187.

²⁷ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Kâdiyânîlik", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24/137-139; Birişik, "Pakistan'da Dinî Grupların/Yapıların Anatomisi ve Birlikte Yola Devamın İmkânı", 376.

²⁸ Bk. Birişik, *Hind Alt Kitasında Urduca Tefsirler ve Ehl-i Kur'an Ekolü*, 288-295.

Benzer şekilde, Şah Fahreddin Dehlevî (ö. 1199/1785) ve Mirza Mazhar Cân-ı Cânân (ö. 1195/1781) gibi şeyhlere ait dergâhlarda toplumda manevî rehberlik fonksiyonunu ifa eden müesseseler olarak önemli bir yer işgal etmiştir.²⁹

1857 yılında gerçekleşen Sipahi Ayaklanması, bölgedeki tasavvufî yapıları derinden sarsmıştır. İsyanın doğurduğu siyasî ve toplumsal kargaşa neticesinde birçok dergâh kapatılmıştır. Tarikat şeyhleri ise zorunlu göçlere maruz kalmıştır. Bu süreçte, Nakşibendî-Müceddidî geleneğinin önde gelen temsilcilerinden Şah Ahmed Said (ö. 1277/1860), Hicaz'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda, Şah Gulâm Ali Dehlevî'nin kurmuş olduğu dergâh büyük ölçüde etkinliğini kaybetmiştir.³⁰ Aynı dönemde, İmdâdullah Tehânevî'nin kurduğu Dergâh-ı İmdâdiyye de İngiliz kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş ve İmdâdullah, bu baskılar karşısında Hicaz'a göç etmek mecburiyetinde kalmıştır.³¹

19. yüzyıl Hint Altkıtası'nda tarikatlar, bölgedeki sosyal ve siyasî dönüşümlere rağmen kurumsal yapılarını büyük ölçüde muhafaza etmiş ve toplum üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu dönemde özellikle Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Sühreverdiyye ve Çiştîyye gibi önde gelen tarikatlar, Hint Altkıtası'nın çeşitli bölgelerinde irşat faaliyetlerini kesintisiz bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda, söz konusu tarikatların 19. yüzyıldaki genel durumlarını kısaca ele almak yerinde olacaktır. Çiştîyye tarikatına ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler çalışmamızın üçüncü bölümünde ele alınacağından, burada bu konuya ayrıca değinilmeyecektir.

a. Nakşibendiyye Tarikatı

Nakşibendiyye tarikatının Hint Altkıtası'nda yaygınlık kazanması, 16. yüzyılın sonlarında bölgeye gelen Hâce Bâkî Billâh (ö. 1012/1603) ile başlamaktadır. Delhi'nin Fîrûz-Âbâd mahallesine yerleşen Bâkî Billâh, burada kurduğu hankâh vasıtasıyla tarikatın sistemli ve kurumsal bir yapıya kavuşmasına öncülük etmiştir.³² Halifesi İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî (ö. 1034/1624), 17. yüzyılda Nakşibendiyye tarikatı

²⁹ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 347-348.

³⁰ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 350.

³¹ Envârü'l-Hasan Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd* (Karaçi: Mektebe-i Dârü'l-Ulûm-i Karaçi, 2020), 105.

³² Bk. Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A history of Sufism in India* (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1992), 2/185-188.

tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Müceddidiyye kolunun kurucusu olan İmâm-ı Rabbânî, çabaları ve irşat faaliyetleriyle Hint Altkıtası'nı, Orta Asya ve Anadolu'dan sonra Nakşibendiyye tarikatının en önemli üçüncü merkezi hâline getirmiştir.³³

18. yüzyılda Delhi, Nakşibendiyye tarikatının önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bu dönemde ilmi ve tasavvufî yönüyle öne çıkan Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762), Nakşibendî-Müceddidî anlayışını bir ilmî ıslah hareketiyle birleştirmiştir. Babası tarafından kurulan Rahîmiyye Medresesi'nin başına geçen Şah Veliyyullah, burada uzun yıllar boyunca hadis, fıkıh, tefsir, kelâm ve gibi ilim alanlarında dersler vermiştir.³⁴

19. yüzyılın başlarında Nakşibendiyye tarikatı, Delhi merkezli olarak gelişmeye devam etmiş ve Abdullah ed-Dihlevî (ö. 1240/1824) döneminde geniş bir etki alanı kazanmıştır. Onun Delhi'de kurduğu dergâh, halkın yoğun ilgisini çekmiştir. Şah Gulâm Ali'nin halifesi olan Hâlid Bağdâdî (ö. 1242/1827) aracılığıyla Nakşibendîlik, Osmanlı topraklarına taşınmış ve burada Hâlidîyye kolu teşekkül etmiştir.³⁵

1857 yılında Delhi'nin İngilizler tarafından işgali, Nakşibendiyye tarikatının merkezî yapısını ciddi biçimde zayıflatmıştır. Bu dönemde tarikatın önde gelen isimlerinden Şah Ahmed Said Müceddidî (ö. 1244/1828), Hicaz'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Bu hicret, Delhi'deki irşat faaliyetlerinin büyük ölçüde sekteye uğramasına yol açmıştır.³⁶ Aynı yıllarda Seyyid Ahmed Şehîd Birîlvî³⁷(ö. 1246/1831),

³³ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 55; Hamid Algar, “İmâm-ı Rabbânî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/197.

³⁴ Moin Ahmad Nizami, “Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia”, *Oxford Research Encyclopedia of Asian History* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 4.

³⁵ Nizami, “Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia”, 6; Hamid Algar, “Hâlid el-Bagdâdî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/284.

³⁶ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 350.

³⁷ Seyyid Ahmed Şehîd, Hint Altkıtası'nda Tarikat-ı Muhammediyye hareketini başlatan ve hem siyasi hem tasavvufî yönüyle öne çıkan önemli bir sûfi-âlimdir. Nakşibendiyye tarikatına mensup olup, Sihlere ve İngilizlere karşı yürüttüğü cihât hareketiyle Balakot'ta şehit düşmüştür. Bk. Rıza Kurtuluş, “Ahmed Şehîd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/134-135; Seyyid Nafis el-Hüseynî, *Seyyid Ahmad Şehîd se Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî ke rûhânî rishte* (Lahor: Olimpiya Pres Lahor, 2003).

Nakşibendî geleneği ile siyasî mücadeleyi birleştirerek “Tarikat-ı Muhammediyye” adını verdiği bir hareket başlatmıştır.³⁸

Nakşibendiyye tarikatının diğer kolları da Güney Asya’nın farklı bölgelerinde bağımsız biçimde gelişimini sürdürmüştür. Bihar ve çevresine, Ahmed Sirhindî’nin halifesi Âdem Bânî’nin halifesi olan Muhammed Sultân (ö. 1130/1718) öncülüğünde ulaşmıştır. Onun önde gelen müritlerinden Şeyh Mücibullah (ö. 1191/1777), Pîr Şerîf’te Nakşibendî ve Kâdirî tarikatlarının birlikte temsil edildiği bir hankâh kurmuştur. Azîm-Âbâd (Patna) ve Bengal bölgelerinde ise Nakşibendîlik, Şah Muhammed Moin (ö.1189/1775) ve halifeleri vasıtasıyla yaygınlık kazanmıştır. Sind bölgesinde ise Mir Ali Şîr Kânî (ö. 1203/1789) ile Mahdûm Abdürrahîm Gîlfarî (ö. 1192/1778), tarikatın silsilesini devam ettiren önemli simalar arasında yer almıştır.³⁹

b. Kâdiriyye Tarîkatı

Kâdiriyye tarîkatı, Abdülkâdir Geylânî tarafından kurulmuştur. İslâm dünyasının ilk ve en yaygın tarîkatı olan Kâdiriyye, Suriye, Irak, Sudan, Cezayir ve Mısır gibi bölgelerde geniş kabul görmüştür. Ancak, Hint Altkıtası’na 15. yüzyılında ulaşabilmiştir.⁴⁰

Kâdirîliğin Hint Altkıtası’na ilk kim tarafından ulaştırıldığı konusunda araştırmacılar arasında görüş ayrılığı vardır. Bununla birlikte, 789/1388 yılında Abdülkâdir Geylânî’nin soyundan gelen tanınmış sûfî Abdülkerîm el-Cîlî’nin (ö. 832/1429) bu tarîkatı Hint Altkıtası’nda yaymaya başladığı muhtemeldir.⁴¹ Deccan bölgesine ulaşan ilk önemli Kâdirî sûfî, 1430 yılında vefat eden Şah Ni’metullâh Kâdirî’dir.⁴²

³⁸ Nizami, “Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia”, 5; Rizvi, *A history of Sufism in India*, 2/262.

³⁹ Nizami, “Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia”, 6.

⁴⁰ Nizami, “Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia”, 10.

⁴¹ Dilaver Gürer, *AbdulKâdir Geylânî* (İstanbul: İnsan Yay., 2016), 344.

⁴² Ni’metullâh’ın Kâdiriyye tarikatına mensubiyeti hususunda ihtilaflar bulunmaktadır. Dilaver Gürer, *AbdulKâdir Geylânî* adlı eserinde onunla ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: “Suriye’de doğan Şah Ni’metullâh, pîri Abdullah el-Yâfiî’nin (ö. 768/1367) vefatının ardından Kuzey İran, Semerkand, Herat ve Yezd şehirlerine seyahat etmiş ve nihayetinde İran’ın Kirman eyaletine bağlı Mâhân şehrine yerleşmiştir. Burada kısa sürede mistik çevrelerde öne çıkan bir şahsiyet hâline gelmiş ve bu şehirde, ilk Şîî tarikat olarak kabul edilen Ni’metullâhiyye tarikatı teşekkül etmiştir. Ardından Sultan Şehâbeddîn Ahmed I ile Şah Ni’metullâh arasında kurulan dostane ilişkiler, söz konusu tarikatın Deccan bölgesine nüfuz etmesine zemin hazırlamıştır.” Detaylı bilgi için bk. Gürer, *AbdulKâdir Geylânî*, 344

Kâdiriyye tarîkatı, Babürlüer döneminde Pencap ve Lahor'da gelişmiştir. Bu dönemde Uş, Multan ve Şergarh gibi şehirler önemli faaliyet merkezleri hâline gelmiştir. Dâûd Kirmânî, Abdülhak Muhaddis Dihlevî (ö. 1052/1642), Şah Ebü'l-Me'âlî (ö. 1024/1615), Şah Miyân Mîr ve Molla Şah (ö. 1072/1661) bu dönemin önde gelen Kâdirî sûfleri arasında yer almaktadır.⁴³

Bengal bölgesindeki ilk Kâdirî sûfî, Bağa'lı Pîr Şah Devle'dir (ö. 942/1537). Şah Devle, Bağdat'tan yola çıkarak Hint Altkıtası'nın Racşahi bölgesinin 25 mil güneyindeki Bağa'ya yerleşmiş ve burada bir tekke kurmuştur. Ardından oğlu ve halîfesi Mevlânâ Hâmid Dânişmend (ö. 1033/1625) vasıtasıyla tarîkat bu bölgede yayılmaya devam etmiştir.⁴⁴

17. yüzyılın önde gelen Kâdirî sûfilerinden biri, Babür hükümdarı Şah Cihan'ın (ö. 1076/1666) büyük oğlu Şehzâde Muhammed Dârâ Şikûh'tur (ö. 1069/1659). Tasavvufa olan ilgisi, onu Lahor'u ziyaret eden Mısır kökenli Kâdirî şeyhi Miyân Mîr'e (956-1043/1550-1635) intisap etmeye yöneltmiştir. Miyân Mîr'in vefatının ardından, onun halîfesi Molla Şah Bedahşî'nin (ö. 1070/1661) mürîdi olmuştur.⁴⁵ Aynı dönemde, Pencap merkezli Nevşâhiyye kolu da ortaya çıkmıştır.⁴⁶

18. yüzyılda Kâdiriyye tarîkatı, Hint Altkıtası'nın kuzey bölgelerinde yayılım göstermiştir. Bu dönemde, Ganj havzasında tarîkatı tanıtan Şah Abdürrezzâk Bansvî (ö. 1136/1724), öne çıkan isim olmuştur. Onun müridi Molla Nizâmuddîn (ö. 1161/1748), 18. ve 19. yüzyıl medreselerinde yaygın olarak kabul gören Ders-i Nizâmî müfredatını hazırlamasıyla tanınmıştır.⁴⁷

Nakşibendiyye ve Çiştîyye tarîkatları faaliyetlerini Delhi merkezli yürütürken, Kâdiriyye daha çok bağımsız bölgesel kollar aracılığıyla yayılmıştır. Benâres'te 1753'te vefat eden Vâris Resûl Numâ'ya nisbet edilen Kamîsî kolunu zamanla Kâdirî-

ve 379; Muhammad Enamul Haq, *A history of Sufi-ism in Bengal* (Dakka: Asiatic Society of Bangladesh, 1975), 17; Rizvi, *A history of Sufism in India*, 2/55.

⁴³ Nizami, "Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia", 10.

⁴⁴ Gürer, *AbdulKâdir Geylânî*, 346.

⁴⁵ Gürer, *AbdulKâdir Geylânî*, 347; Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24/132.

⁴⁶ Gürer, *AbdulKâdir Geylânî*, 368; bk. John A. Subhan, *Sufism Its Saints And Shrines* (Leknev: Lucknow Publishing House, 1938), 259-264.

⁴⁷ Nizami, "Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia", 10.

Vârisî olarak anılmıştır. Şah Feth Muhammed Kâdirî (ö. 1130/1718), Kairana bölgesinde etkili olmuştur. Şah Bulâkî, Şah Şahbâz, Şah Ghulâm Ahmed, Şah Muhammed Hüseyin ve Şah Munîr ise Rohilkand bölgesinde geniş bir kitleye ulaşmıştır. 1777’de vefat eden Şah Mucîbullah Kâdirî, Bihâr eyaletinin Pulvarî bölgesinde Hânkah-ı Mucîbî’yi kurmuştur. Pencap bölgesinde Kâdiriyye tarîkatı, 1692 yılında vefat eden Hâcî Muhammed Kâdirî’nin halefleri aracılığıyla yayılmış; Navşera, Lahor ve Vezîrâbâd gibi şehirler bu sürecin merkezleri olmuştur. Keşmir bölgesinde ise Seyyid Kutbüddîn Geylânî, Seyyid Şâdî Şah, Seyyid Nâthan Şah ve Şah Dargâhî gibi sûfiler tarîkatın yayılmasında önemli roller üstlenmişlerdir.⁴⁸

19. yüzyılda ise Kâdiriyye tarîkatı bünyesinden yeni alt kolların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kollardan biri, Kuzey Hint Altkıtası’nın Avadh bölgesinde Vâris Ali Şah’ın (ö. 1323/1905) öncülüğünde gelişen Vârisîliktir. Deva (Barabanki) merkezli bu hareket, Vâris Ali Şah’ın hoşgörü temelli yaklaşımı sayesinde yalnızca Müslümanlar arasında değil, Hindular arasında da kabul görmüştür. Müritleri, Haydarâbâd’dan Avrupa’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.⁴⁹

c. Sühreverdiyye Tarîkatı

Sühreverdiyye tarîkatı, kurucusu Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî’nin (ö. 632/1234) hayatta olduğu dönemde, halifeleri vasıtasıyla Hint Altkıtası’na ulaşmıştır. Bu süreçte özellikle Hamîdüddin Nâgevrî (ö. 643/1246), Nûreddin Mübârek Gaznevî, Mevlânâ Mecdüddin Hacı ve Şeyh Türk Beyâbânî gibi önde gelen sûfilerin Delhi bölgesinde inşa ettikleri hankâhlar, tarîkatın özellikle Kuzey Hint Altkıtası’ndaki yayılışına önemli katkılar sunmuştur.⁵⁰ Aynı dönemde, Şihâbeddin Sühreverdî’nin önde gelen halifelerinden Şeyh Celâleddîn Tebrîzî’nin (ö. 641/1244) Bengal bölgesine yerleşmesi, Sühreverdiyye tarîkatının bu bölgede yaygınlık kazanmasına zemin hazırlamıştır.⁵¹

⁴⁸ Nizami, “Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia”, 10.

⁴⁹ Zahurul Hassan Sharib, *The Sufi Saints of the Indian Subcontinent* (Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2006), 299.

⁵⁰ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 156; J. Spencer Trimingham, *The Sufi orders in Islam* (New York: Oxford University Press, 1971), 65; Ayşenur Aydın, *Bâbürlüleri Öncesi Hind Alt Kıtası’nda Sühreverdiyye* (İstanbul: Marmara Ün., Doktora Tezi, 2022), 12.

⁵¹ Haq, *A history of Sufi-ism in Bengal*, 32.

Tarîkatın Hint Altkıtası'ndaki en yaygın ve etkili kolu ise, Bahâeddin Zekerıyyâ Multanî (ö. 661/1262) tarafından Multan merkezli olarak kurulan Bahâiyye koludur. Şihâbeddin Ömer es-Sühreverdî'nin halifelerinden biri olan Bahâeddin Zekerıyyâ, Multan şehrinde kurduğu dergâh vasıtasıyla Multan ve civar bölgelerde Sühreverdîyye tarîkatının yaygınlaşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Sühreverdîyye Hint Altkıtası'ndaki birçok şehrin yanı sıra Bengladeş, Afganistan, Suriye ve Mısır gibi ülkelere buradan yayıldı. Bahâiyye silsilesi Bahâeddin Zekerıyyâ'nın oğlu Sadreddin Muhammed Ârif ve Rükniâlem diye tanınan torunu Rükneddin Ebü'l-Feth ile devam etmiştir.⁵²

Uç bölgesinde ise Bahâeddin Zekerıyyâ'nın halifesi Celâleddîn Hüseyin Surhpûş Buhârî'nin (ö. 691/1292) öncülüğünde şekillenen Buhâriyye kolu, özellikle Güney Pencap ve Sind bölgelerinde önemli bir merkez hâline gelmiştir.⁵³ Ayrıca, Seyyid Şerefeddin Bülbül Şah'ın (ö. 728/1327) Keşmir bölgesindeki irşat faaliyetleri, İslâm'ın bu bölgede yaygınlaşmasına kayda değer bir katkı sunmuştur.⁵⁴

Sühreverdîyye tarîkatı, 18. yüzyıla kadar geçen süreçte Hint Altkıtası genelinde, bölgesel hükümdarların destekleriyle yayılmaya devam etmiştir. Bahâeddin Zekerıyyâ'nın halifesi Celâleddîn Surhpûş Buhârî'nin Multan ve Uç merkezli faaliyetleri, tarîkatın kurumsallaşmasında belirleyici olmuştur. Rüknüddin Âlem'in halifesi, Celâleddîn Mahdûm-i Cihâniyân önderliğinde tarîkatın Gucerât, Keşmir, Bengal ve Bihâr gibi geniş coğrafyalarda etkisini artırmıştır.⁵⁵

19. yüzyılda Bengal bölgesinde öne çıkan önemli şahsiyetlerden biri de eğitimci ve mütefekkir kimliğiyle tanınan Ubeydullah el-Ubeydî Sühreverdî'dir (ö. 1302/1885). Arapça ve Farsçayı küçük yaşta öğrenen Ubeydullah, 1857 yılında Kalküta'daki Âliye Medresesi'nden mezun olmuştur. Hem devlet kademelerinde hem ilmî hem sosyal sahada çeşitli görevler üstlenmiştir. 1874 yılında Dakka Medresesi'nin ilk nazırı olarak atanmış ve vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür. Modern eğitim

⁵² Reşat Öngören, "Sühreverdîyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/43; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A history of Sufism in India*, 1/211; Aydın, *Bâbürlüler Öncesi Hind Alt Kıtası'nda Sühreverdîyye*, 14.

⁵³ Subhan, *Sufism Its Saints And Shrines*, 236.

⁵⁴ Subhan, *Sufism Its Saints And Shrines*, 256.

⁵⁵ Erik S Ohlander, "Suhrawardî Order", *Encyclopedia of Indian Religions*, ed. Arvind Sharma, Islam, Judaism, and Zoroastrianism (Dordrecht: Springer, 2017), 663.

ile klasik İslâmî ilimleri bir araya getiren yaklaşımı sayesinde Bengal Müslüman toplumunda entelektüel dönüşümlere öncülük etmiştir.⁵⁶

1.2. İmdâdullah'ın Hayatı

1.2.1. Doğum Tarihi ve Yeri

Hint Altkıtası'nda Hacı İmdâdullah Muhâcir-i Mekkî adıyla tanınan İmdâdullah Tehânevî, 1 Ocak 1818 (h. 22 Safer 1233) pazartesi günü dünyaya gelmiştir.⁵⁷

Doğum yeri, annesinin memleketi olan ve Sahâranpûr ilçesine yaklaşık 20 mil mesafede bulunan Nânûta (نانوتہ) kasabasıdır.⁵⁸ Bununla birlikte, asıl memleketi ise bugünkü Hindistan'ın Uttar Pradesh eyaletindeki Muzaffer Nagar bölgesinde yer alan Tehâne Bihûn kasabasıdır.⁵⁹ Bu kasaba, Diyûbend, Gengûh, Kandehle, Kerana, Cencanâ ve Pânîpat gibi dönemin ilmî ve tasavvufî açıdan önemli merkezleriyle çevrilidir.

İmdâdullah Tehânevî'nin isim ve lakabına geçmeden önce, onun memleketi olan Tehâne Bihûn hakkında bazı bilgiler vermeyi faydalı buluyoruz.

Türkçe'de Tehâne Bihûn şeklinde telaffuz edilen bu yer ismi, Hintçe ve Urduca'da Tana Bavan (تھانہ بھون) olarak söylenmektedir. Bu nedenle, Tehânevî nisbesi de Hintçe ve Urduca'da Tanvî (تھانوی) şeklinde kullanılmaktadır.

Ekber Şah (ö. 1014/1605) döneminin tarihî ve idarî yapısını konu edinen, Ebü'l-Fazl Allâmî (ö. 1011/1602) tarafından kaleme alınan *Âin-i Ekberî* adlı eserde,

⁵⁶ Bk. Muhammad Mojlum Khan, *The Muslim Heritage of Bengal* (İngiltere: Kube Publishing Ltd, 2013), 133-146.

⁵⁷ Eşref Ali Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk* (Diyûbend: Mekteb-i İmdâdullah Muhâcir-i Mekkî, 2014), 9; Muhammed Murtazâ Hân Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, Farsça'dan Urduca'ya çev. Muhammed Ahsen Nigrâmî (Leknev: Kavmî press, 1896), 6; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 89; Kutbuddîn Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, Farsça'dan Urduca'ya çev. Muhammad Âşık Meerthi (Diyûbend: Darü'l-Kitap, 2005), 36; Nisar Ahmad Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye* (Lahore: Hazret Seyyid Muhammed Gisüderâz Tahkikâtî Akademi, 1996), 15; Seyyid Nafis el-Hüseynî, *Şeyhü'l-Arab ve'l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhâcir-i Mekkî* (Lahore: Encümen-i İrşâdü'l-Müslimîn, 1980), 5; Kâri Muhammed İshak, *Mîr-e Kârvân* (Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2017), 46.

⁵⁸ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 6; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 9; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 89; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 37; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 86; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 46.

⁵⁹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 6-7; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 9-10; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 89; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 15; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 46; A. S. Bazmee Ansari, "İmdad Allah", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. Bernard Lewis vd. (Leiden: E. J. Brill, 1986), 3/1207.

bu kasabanın eski adının Tehâne Bîm (تهانه بهيم) olduğu bilgisine yer verilmektedir. Bu ismin, Hindu racalarından Raca⁶⁰ Bîm'in adına izafeten verildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte, resmî belgelerde kasabanın Muhammedpûr adıyla da anıldığı görülmektedir. Bu ikinci ismin, bölgeye yerleşen Müslümanlar tarafından, içlerinden biri olan Fetih Muhammed'in hatırasını yaşatmak amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Muhammedpûr adı yaygınlık kazanmamış; halk arasında yerleşmiş olan Tehâne Bihûn ismi kullanılmaya devam etmiştir.

Kasabanın adına dair bir diğer etimolojik görüşe göre ise, bölgede vaktiyle oldukça meşhur olan bir Bavanî (بهوانی) Tapınağı bulunmaktaydı ve kasabanın ismi bu tapınaktan türetilmiştir. Bu yaklaşıma göre, Bihûn (بهون) adı Bavanî kelimesinden türemiş olup, Bîm (بهيم) kökenine dayandırılan görüşün geçerliliği sorgulanmaktadır.⁶¹ Bize göre Bavanî Tapınağı açıklama, tarihî ve kültürel bağlam açısından daha tutarlı bir izah olarak değerlendirilmektedir.

Tehâne Bihûn ve çevresi, dinî ilimler alanında köklü bir geçmişe sahip olup, hala önemli eğitim kurumlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu bölgeden çok sayıda âlim, fakih ve sûfî yetişmiştir. Hindistan ve Pakistan coğrafyasının diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında, burada daha yoğun ve köklü bir ilmî mirasın mevcut olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn* adlı hacimli eserin müellifi Muhammed Ali Tehânevî (ö. 1158/1775), Hâfız Muhammed Dâmin Şehit (ö. 1273/1857) ve Eşref Ali Tehânevî (ö. 1362/1943) gibi önemli şahsiyetler örnek olarak zikredilebilir.

Bu sebeple, İngiliz sömürge yönetimi dönemine ait bir raporda, bölge halkının yüksek bir zekâ seviyesine sahip olduğu özellikle vurgulanmış ve Tehâne Bihûn sakinlerine Akıllılar kalesi (عاقلان تهانه) unvanı atfedilmiştir.⁶²

⁶⁰ Râcâ, Güney Asya'da özellikle Hint Altkıtası coğrafyasında kullanılan, bir bölgenin yönetiminden sorumlu yerel hükümdarları ifade eden geleneksel bir unvandır. Bu unvan sahipleri genellikle vergi toplama, adalet sağlama ve askerî düzeni koruma gibi yetkilere sahipti. Bk. Mevlânâ Seyyid Ahmed Dehlevî, *Ferheng-i Asifiye* (Lahor: Urdu sayıns Bûrd, 2010), 2/314.

⁶¹ Münşî Abdurrahman Hân, *Sîret-i Eşref* (Multan: İdâre-i Neşrü'l-Maârif, 1956), 53; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 36-37; Eşref Ali Tehânevî, *Aşrafü's-Sevânih* (Multan: İdâre-i Te'lifat-ı Eşrefiyye, 2006), 3/35.

⁶² Eşref Ali Tehânevî, *Aşrafü's-Sevânih* (Multan: İdâre-i Te'lifat-ı Eşrefiyye, 2006), 3/35; Hân, *Sîret-i Eşref*, 53.

1.2.2. İsmi ve Lakabı

Tam adı, Hacı İmdâdullah b. Muhammed Emîn Tehânevî Muhâcir-i Mekkî el-Çiştî el-Farukî'dir. Hayatı boyunca çeşitli isimlerle anılmıştır. Babası, kendisine "İmdâd Hüseyin" ismini vermiştir. Kaynaklarda, tarihî (yani ebced hesabıyla doğum tarihine (h. 1233) karşılık gelen) ismi ise Zafer Ahmed olarak kaydedilmiştir. Ancak, dönemin önde gelen hadis âlimlerinden Şah Muhammed İshak Muhaddis-i Dihlevî'nin (ö. 1262/1846) tavsiyesi üzerine İmdâdullah ismini benimsemiş ve zamanla bu isimle tanınmıştır. Babasının koymuş olduğu isim ise yaygınlık kazanmamıştır.⁶³

Envârü'l-Hasan Şîrkûtî, bu isim değişikliğinin gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır: "Babası ona İmdâd Hüseyin adını vermişti. Ancak Şah Muhammed İshak b. Şah Abdül'azîz, İmdâdullah ismini uygun görmüştü. Muhtemelen İmdâd Hüseyin isminde şirk unsurları barındırdığı düşüncesiyle bu değişikliği önermişti."⁶⁴ İmdâdullah da bu tarihten sonra bu ismi benimsemiş ve gerek kaleme aldığı yazılarında gerekse mektuplarında daima İmdâdullah adını kullanmayı tercih etmiştir.

İmdâdullah Tehânevî'nin, gazel ve şiirlerinden oluşan *Gülzâr-ı Ma'rîfet* adlı eserinde Hüdâ-Bahş (خدا بخش) mahlasını da kullandığı görülmektedir. Ancak bu mahlasın kendisine kimin tarafından verildiği hususunda kaynaklarda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Aşağıdaki beyit, onun bu mahlası nasıl benimsediğini ve şiirle olan ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır:

ہم نہ شاعر ہیں، نہ ملا ہیں، نہ عالم ہیں   ولے کہتے ہیں ہر باب میں اللہ سے امداد ہم
اے خدا بخش اس زمین میں لکھ غزل اک اور تو   تاکہ جانیں شعر گوئی میں تجھے اُستاد ہم

*Biz ne şairiz ne molla ne âlimiz; ancak her işte Allah'tan yardım dileriz biz /
Ey Hüdâ-Bahş! Bu dünyada bir gazel daha yaz ki, şiir sanatında seni üstat bilelim
biz.*⁶⁵

⁶³ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 9; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 6; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 88; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 16; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 46; Erşed, *Bis Barey Müselmân*, 86; Hakîm Muhammad İslam Ensarî, *Millet-i İslam ki Muhsin Şahsiyat* (Hindistan: Câmia-i Arabiyye Nûrî'l-İslâm, 2002), 175.

⁶⁴ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 88.

⁶⁵ İmdâdullah Tehânevî, *Gülzâr-ı Ma'rîfet, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 211.

Bunun yanı sıra, İmdâdullah Tehânevî'nin çeşitli mektuplarında Abdülkerîm adını da kullandığı tespit edilmiştir. Mevlânâ Muhammed Kâsım'a (ö. 1297/1880) yazdığı bir mektupta, "Fakir Abdülkerîm'den, aziz ve kıymetli Mevlânâ Muhammed Kâsım'a, Allah'a olan aşk ve şevkle yazılmıştır" ifadesi yer almaktadır.⁶⁶ Hakîm Ziyâuddîn'e hitaben kaleme aldığı başka bir mektupta ise "Fakir, Hakir Abdülkerîm, Allah beni affetsin" demektedir.⁶⁷ Bu ifadelerden hareketle, İmdâdullah'ın Abdülkerîm adını da mektuplarında kullandığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan, kendisine atfedilen Muhâcir-i Mekkî unvanı, Mekke'ye hicret etmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

İmdâdullah Tehânevî vücut yapısı itibarıyla orta boylu olmakla birlikte uzun boya meyilli, bedenlen zayıf ve buğday tenliydi. Geniş alınlı, büyük başlı, kemerli kaşlı ve büyük gözlere sahipti. Hitâbet üslûbu son derece tatlı, nüfuz edici ve cezbediciydi. Doğal bir sıcaklığa ve güler yüzlülüğe sahip oluşu, muhataplarıyla kolayca yakınlık kurmasına imkân sağlamıştır.⁶⁸

1.2.3. Nesebi, Ailesi ve Evlilikleri

İmdâdullah Tehânevî'nin baba tarafından soyu, on dört kuşak boyunca geriye doğru takip edildiğinde, Kâbil (Afganistan) hükümdarlarından Ferrûhşah Kâbulî'ye (ö. 441/1050) ulaşmaktadır. Soy silsilesi, tarihî kaynaklarda şu şekilde aktarılmaktadır:

İmdâdullah b. Muhammed Emîn b. Şeyh Bûdah b. Şeyh Bulakî b. Şeyh Abdullah b. Şeyh Muhammed b. Şeyh Abdülkerîm b. Şeyh Abdurrahim b. Şeyh Sirâceddin b. Kâdı Çandan b. Kâdı Muhammed Mûsâ b. Kâdı Muhammed Nasrullah Han b. Kâdı Muhammed Ya'kûb Han b. Şeyh Nizâmeddin b. Şeyh Şihâbeddin-i Ma'rûf bihi Ferrûhşah Kâbulî.⁶⁹

Anne tarafından nesebi ise Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) dayanmaktadır.⁷⁰

⁶⁶ Eşref Ali Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye* (Delhi: Mekteb-i Burhân, 1979), 13.

⁶⁷ Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 17.

⁶⁸ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 35-36; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1999), 1194; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, ed. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi yay., 2015), 2/230.

⁶⁹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 7-8; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 9; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/231; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 10.

⁷⁰ Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 6.

Ferrûşah Kâbulî'nin soyu hakkında kaynaklar arasında ihtilafli görüşler bulunmaktadır. Bazı eserlerde onun nesebinin, zühd ve takvâsıyla tanınan büyük sûfi İbrahim b. Edhem'e (ö. 161/778) dayandığı, dolayısıyla Hz. Hüseyin'in (r.a.) soyundan geldiği ileri sürülmektedir. Buna karşılık, bazı kaynaklar ise bu iddiayı reddetmekte; Ferrûşah Kâbulî'nin soyunun İbrahim b. Edhem'e ulaşmadığını, aksine Hz. Ömer'e (r.a.) kadar uzandığını ifade etmektedir.⁷¹

Bu bağlamda, Eşref Ali Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk* adlı eserinde, Ferrûşah Kâbulî'nin Farukî olduğunu ve soy zincirinde İbrahim b. Edhem'in yer almadığını açıkça belirtmektedir. Elde mevcut veriler ışığında, Ferrûşah'ın Farukî olduğu görüşü daha güçlü bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir.⁷² Nitekim, Hint Altkıtası'nın tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan Baba Ferîd Genc-i Şeker (ö. 664/1265), Nasîrüddîn Çırağ-ı Dehlevî (ö. 757/1356) ve İmâm-ı Rabbânî Ahmed-i Sirhindî (ö. 1034/1624) gibi önde gelen sûfilerin de Ferrûşah'ın soyundan geldiği ve Farukî nisbesini taşıdıkları bilinmektedir.

Bu değerlendirmeyi destekleyen önemli bir kayıt da İmdâdullah Tehânevî'nin *Ziyâü'l-Kulûb* adlı eserinin önsözünde yer almaktadır. İmdâdullah burada kendisini, "احقر ناچيز سراپا گناه امداد الله، فاروقى، چشتى تهاوى" (*Hakir, naçiz, günahkâr İmdâdullah, Farukî, Çiştî, Tehânevî*)⁷³ ifadeleriyle tanıtarak Farukî nisbesine olan aidiyetini açıkça ortaya koymaktadır.

İmdâdullah Tehânevî'nin ailesine geçmeden önce, atalarının Hint Altkıtası'na geliş sürecine kısaca değinmek istiyoruz. Mevcut kaynaklarda, İmdâdullah'ın atalarının Babürlü fetihlerle birlikte Hint Altkıtası'na geldiği ve gerek dinî gerekse idarî alanlarda önemli görevlerde bulunduğu ifade edilmektedir. Rivayete göre, Babürlü hükümdarı, Seyyidler ile Sıddîkî, Farukî ve Osmânî nisbesine sahip şeyhlere Ganj ve Yamuna nehirleri arasında geniş araziler tahsis etmiş ve bu aileleri bölgeye

⁷¹ Muhammed Ekrem Kuddûsî, *İktibâsü'l-Envâr*, Farsça'dan Urduca'ya çev. Mevlânâ Hâc Kaptân Sayal Çiştî (Lahore: Ziyâü'l-Kur'ân, 1993), 429; b. Abdürrahîm-i Çiştî Allahdiyâ, *Siyerü'l-Aktâb* (Leknev: Münşi Nâval Kişor, 1913), 163.

⁷² Daha fazla detay için bk. Tehânevî, *Aşrafü's-Sevânih*, 3/183.

⁷³ İmdâdullah Tehânevî, *Ziyâü'l-Kulûb* (Delhi: Matbaa-i Nâmî Müctebâi, 1867), 2.

yerleştirmiştir. Ancak zamanla devletin zayıflaması ve mirasların bölünmesi gibi sebeplerle bu toprakların büyük bir kısmı ellerinden çıkmıştır. Buna rağmen, bu aile mensuplarının ekonomik bakımdan müreffeh bir hayat sürdürmeye devam ettikleri belirtilmektedir.⁷⁴

İmdâdullah Tehânevî'nin ailesi, edep ve ahlâkıyla tanınan köklü bir aileye mensuptur. Ailenin büyüklerinden Nasrullah Han, uzun yıllar boyunca Babürlü Devleti'nde kadılık görevinde bulunmuştur.⁷⁵ Bu ailenin mensupları, Evrengzîb Âlemgîr (ö. 1118/1707) döneminden itibaren 1857'deki Sıpahi Ayaklanması'na kadar Muzaffarnagar bölgesinde idarî ve sosyal alanlarda etkin roller üstlenmişlerdir. Kâdî'l-Kudât makamı da uzun süre bu aile fertleri tarafından yürütülmüştür. Bu ilmî ve idarî silsilenin son temsilcisi Kadı İnâyet Ali Han'dır. Kendisi, 1857 yılında meydana gelen Şamli Muharebesi'nde İngiliz kuvvetlerine karşı direniş göstermiştir. Ancak bu mücadelenin ailesi üzerinde ağır etkileri olmuştur. Aile fertleri dağılmış, idarî ve sosyal konumlarını da kaybetmişlerdir.⁷⁶

Babası Hâfız Muhammed Emîn ise Tehâne-Bihûn kasabasında ikamet eden, bölgenin ileri gelen, varlıklı ve itibarlı şahsiyetlerinden biri olarak tanınmaktaydı.⁷⁷ Annesi, Şeyh Ali Muhammed Sıddîkî'nin kızı olan Bibi Hüseyinâ'dır (ö. 1240/1824). Şeyh Ali Muhammed Sıddîkî, Mevlânâ Muhammed Kâsım Nânûtavî'nin ailesine mensup olup, ailesi içerisinde yüksek bir itibara sahipti.⁷⁸

İmdâdullah'ın iki ağabeyi, bir küçük erkek kardeşi ve bir kız kardeşi olduğu bilinmektedir. Ağabeyleri Zülfikâr Ali ve Fidâ Hüseyin; küçük erkek kardeşi Bahadır Ali, kız kardeşi ise Bibi Vezîru'n-Nisâ'dır. kaynaklarda, İmdâdullah Tehânevî'nin kardeşleri hakkında ayrıntılı bilgilere rastlanmamaktadır.⁷⁹

İmdâdullah Tehânevî, hayatı boyunca üç evlilik yapmıştır. Tasavvufî anlayışı ve manevî meşguliyetleri sebebiyle uzun yıllar evlenmemiş ve 47 yaşına kadar bekâr

⁷⁴ Seyyid Nazar Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre* (Lahor: Hirâ Publikeyşins, 1994), 104.

⁷⁵ Muhammed Rahmetullah Nedvî, *Eşref Ali et-Tehânevî* (Dımaşk: Darü'l-Kalem, 2006), 22.

⁷⁶ Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 85.

⁷⁷ Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 104.

⁷⁸ Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 86; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 8; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 25.

⁷⁹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 10; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 9; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 90; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 16; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 46.

kalmıştır. Ancak Mekke'ye hicretinin ardından, aldığı mânevî bir işaret üzerine, bir sûfinin bu sünnetten uzak kalmasının uygun olmayacağına kanaat getirmiştir. Bu doğrultuda, yakın dostu Seyyid Haydar Ali Benâresî'nin eşi Bibi Nûrân'ın teşvikiyle, onun torunu olan Bibi Hatice ile 21 Ramazan 1281/1865 tarihinde 60 riyal mehir karşılığında evlenmiştir. Bibi Hatice, Mekke'de ikamet eden, dindar ve edepli bir hanımefendiydi.⁸⁰

İlk eşinin vefatından sonra dostları yeniden evlenmesini tavsiye edince, İmdâdullah, gençlik yıllarında Tehâne Bihûn kasabasından Bîbî Hayrû'n-Nisâ ile nişanlandığını, ancak Mekke'ye hicret etmesi sebebiyle bu nişanın evlilikle neticelenmediğini hatırlatarak, “Eğer Bibi Hayrû'n-Nisâ kabul ederse, bir mahzuru yoktur.” buyurmuştur. Nitekim, Bibi Hayrû'n-Nisâ tesadüfen eşinin vefatının ardından Mekke'ye gelmiş ve böylece nikâh akdi gerçekleştirilmiştir.⁸¹

Bibi Hayrû'n-Nisâ, ibadete düşkün, zahide ve ilmî meşguliyetleri olan bir hanımefendi olup Mevlânâ Abdürrezzak Cencanvî'dan (ö. 1292/1875) Mesnevî dersleri almıştı. Kaynaklarda, Bibi Hayrû'n-Nisâ'nin ilimlere vâkıf, fazilet sahibi hanımefendiler olduğu rivayet edilmektedir. Eşref Ali Tehânevî, bu hususa dair şu ifadeleri nakletmektedir: “Hacı Hazretleri'nin (İmdâdullah) eşi Bibi Hayrû'n-Nisâ, takvâ sahibi bir hanımefendiydi. Onu görenler, Hacı Hazretleri'nden yalnızca cinsiyet bakımından farklı olduğunu, diğer bütün faziletlerde ona çok benzediğini söylerdi.”

Yine Eşref Ali Tehânevî'nin aktardığına göre, “bir gün Hacı Hazretleri'nin evinde *Mesnevî* dersi icra edilirken, talebeler arasında ilmî bir tartışma yaşanmıştır. Bu esnada Bibi Hayrû'n-Nisâ, tartışmaları dikkatle dinlemiş ve şöyle demiştir: ‘Eğer şer’î bir engel olmasaydı, bizzat gidip tüm meseleleri açıklardım.’” Bibi Hayrû'n-Nisâ ilerleyen yaşında görme yetisini kaybetmiş ve bedenen zayıf düşmüştür. Bu nedenle, günlük işlerde İmdâdullah'a fiilen yardımcı olamamıştır.⁸²

⁸⁰ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 35; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 34.

⁸¹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 35; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 34; Şirkütî, *Hayât-ı İmdâd*, 130-131; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 37; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 47; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 29.

⁸² Eşref Ali Tehânevî, *Kıyasü'l-Akâbir* (Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2006), 116; Hafız Muhammad İkbâl Rangonî, *Ni'me İn'amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah* (Manchester: İslamic Academy, 1999), 48.

Bu evlilik devam ederken, ev işlerinde hizmet etmekte olan ve kendisinin müritlerinden biri olan Bibi Ümmü Gülsüm (bazı kaynaklarda Bibi Emmetullah şeklinde geçmektedir), İmdâdullah Tehânevî'nin yukarı kata çıkışlarında elinden tutarak yardımcı olmak istemiştir. Ancak İmdâdullah Tehânevî, “Ne yapıyorsun? Yabancı bir erkeğe elini uzatıyorsun!” diyerek buna mâni olmuştur. Bunun üzerine Bibi Ümmü Gülsüm şöyle arz etmiştir: “Hazretim hizmete ihtiyacınız var, bense size namahremim. O hâlde, hizmeti gönül rahatlığıyla yapabilmem için benimle nikâh kıyınız.” Bu teklifin kabul edilmesiyle üçüncü evlilik de gerçekleşmiştir. Vefatı sırasında bu iki hanımı hayatta bulunmaktaydı.⁸³

1.2.4. İlim Tahsili

İmdâdullah Tehânevî'nin annesi, kendisine derin bir sevgi beslemekteydi. Ancak bu yoğun ilgi, onun eğitim hayatı üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Henüz yedi yaşındayken annesini kaybeden İmdâdullah hakkında, annesi vefatından önce “Benden sonra kimse bu çocuğa el sürmesin” şeklinde bir vasiyette bulunmuştur. Ailesi, bu vasiyeti büyük bir titizlikle yerine getirmiş ve bu durum, İmdâdullah'ın eğitimden mahrum kalmasına yol açmıştır.⁸⁴

Buna rağmen, İmdâdullah zamanla kendi iradesiyle ilme yönelmiş ve dönemin eğitim geleneğine uygun olarak Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemeye başlamıştır. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı hafızlık sürecini tamamlayamamıştır. Bununla birlikte, Mekke'ye hicret ettikten sonra kısa bir süre içerisinde Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona ezberlemiştir.⁸⁵

İmdâdullah, 16 yaşındayken 1249/1833 yılında, Delhi Koleji Şarkiyat Bölümü başkanı olan Mevlânâ Memlûk Ali Nânûtavî (ö. 1267/1851) ile birlikte Delhi'ye gitmiştir.⁸⁶ Bu süreçte Mevlânâ Ahmed Ali Muhaddis Sahâranpûrî'den (ö. 1297/1880)

⁸³ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 131; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 37; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 47; Tehânevî, *Kıyasü'l-Akâbir*, 117; Zeydi, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 110.

⁸⁴ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 9; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 11; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 90; Dımaşkı, *İmdâdü's-Sülûk*, 37; Seema Alavi, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire* (İngiltere: Harvard University Press, 2015), 222.

⁸⁵ Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 16; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 47.

⁸⁶ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 9; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 10; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 26; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 47.

Züleyha adlı eseri ve Sa'dî-i Şîrâzî'ye (ö. 691/1292) ait *Gülîstan* adlı eserin bazı bölümlerini okumuştur. Ayrıca, sarf ve nahiv alanında temel eğitimi almıştır.⁸⁷

Bu dönemde, Şah Muhammed İshak Muhaddis Dehlevî'den (ö. 1261/1845) hadis dersleri almış ve bu zat tarafından adı İmdâd Hüseyin yerine İmdâdullah olarak değiştirilmiştir.⁸⁸ Ayrıca Mevlânâ Rahmet Ali Tehânevî'den *Tekmîmü'l-Îmân*, Şeyh Abdülhak Dehlevî'den ise kırâat eğitimi almıştır.⁸⁹

Klasik İslâmî metinler arasında yer alan *Kâfiye* ve *Mişkâtü'l-Mesâbîh* adlı eserlerin bir kısmını Mevlânâ Muhammed Kalender-Bahş Celâl-Âbâdî'den (ö. 1260/1844); *Hisasü'l-Hasîn* ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin *Fıkıh-ı Ekber* adlı eserlerini ise Mevlânâ Abdurrahîm Nânûtavî'den okumuştur.⁹⁰

İmdâdullah'ın ilmî ve manevî gelişiminde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî* eseri müstesna bir yere sahiptir. Bu eseri, Mevlânâ Abdürrezzâk Cencanvî (ö. 1292/1875) ve Mevlânâ Şeyh Ebü'l-Hasen Kandahlevî'den (ö. 1269/1853) okumuştur. *Mesnevî*, onun tasavvufî düşünce dünyasında daima ilham kaynaklarından biri olmuştur. Ayrıca, bir süre meşhur hattat Mîr Muhammed Pençe-Keş Dehlevî'den (ö. 1273/1857) hat sanatı eğitimi de almıştır.⁹¹

1.2.5. Tasavvufa İntisâbı

İmdâdullah Tehânevî, henüz üç yaşındayken annesi tarafından dönemin önde gelen sûfîlerinden Seyyid Ahmed Şehîd'e (ö. 1246/1831) arz edilmiştir. Şöyle ki: 1235/1820 yılında, Seyyid Ahmed Şehit, mürşidi Şah Abdül'aziz Muhaddis-i Dehlevî'nin (ö. 1239/1824) talimatı doğrultusunda Dûâbe bölgesini ziyaret etmekteydi. Bu seyahat sırasında, Tehâne Bihûn veya Nânûta kasabasında, annesi

⁸⁷ Alavî, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 223.

⁸⁸ Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 104.

⁸⁹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 10; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştak ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 11; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 90; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 27; Hüseyinî, *Şeyhü'l-Arab ve'l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhacir-i Mekki*, 6.

⁹⁰ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 90-91; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 27; Hasenî, *Nüzheti'l-Havâtir*, 1194; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 87; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fi Tezkiret-i İmdâdullah*, 28.

⁹¹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştak ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 12; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 12; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 27; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 87; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 37; Alavî, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 223.

tarafından teberrük ve mânevî feyz kazanması amacıyla huzuruna çıkarılan İmdâdullah, Seyyid Ahmed tarafından teberrüken kabul edilmiştir.

İmdâdullah, ilerleyen yıllarda bu çocukluk hatırasını ilmî sohbet meclislerinde şu ifadelerle aktarmıştır: “Ben, üç yaşındaki bir çocuk iken, Seyyid Ahmed Şehîd’in kucağına verildim ve kendileri beni biat-ı teberrük ile şereflendirdiler.”⁹²

Aynı seyahat esnasında dikkate değer bir başka tevâfuk daha yaşanmıştır. Birkaç gün sonra Sahâranpûr’da, İmdâdullah’ın ilerideki mürşidi olacak Miyânciyû Nûr Muhammed Cencanvî ile onun şeyhi Şah Abdürrahîm Velâyetî (ö. 1242/1826), Seyyid Ahmed Şehîd’e biat ederek cihât hareketine destek vermişlerdir.⁹³

İmdâdullah, 1249/1833 yılında, henüz 16 yaşında iken Delhi’ye gitmiştir. Burada dönemin önde gelen ulemâsından zâhirî ilimleri tahsil etmeye başlamış ancak bu süreçte bâtinî ilimlere olan ilgisi giderek artmış ve zâhirî tahsilini tamamlamadan tasavvuf yoluna yönelmiştir. On sekiz yaşına geldiğinde ise, dönemin tanınmış sûfilerinden Mevlânâ Nasîrüddîn Nakşibendî’ye intisâp etmiştir.⁹⁴

İmdâdullah, Mevlânâ Nasîrüddîn’in hizmetinde kısa bir süre kalabilmiştir. Bu zaman zarfında ise seyr ü sülûkünü tamamlamış, tarîkat hırkasını giymeye layık görülmüş ve hilâfetle taltif edilmiştir.

İmdâdullah, bu süreci kendi ifadeleriyle şu şekilde anlatmaktadır: “Ben Hazret Mevlânâ Nasîrüddîn’in hizmetinde çok az buldum. Babam rahatsızlanmıştı ve Delhi’den beni yanına, hastalığında ona refakat etmem için çağırttı. Bu sebeple Hazret’ten izin almaya gittim. Hazret, beni mübârek göğsüne basarak çokça duâ etti ve Nakşibendiyye tarîkatının icâzetini vererek beni yolcu etti. Babam birkaç ay

⁹² Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcîr Mekki Âur Un Ke Hulefâ* (Karaçi: Meclis-i Neşriyât-ı İslâm, 1984), 12; Hüseyinî, *Şeyhü’l-Arab ve’l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhacir-i Mekki*, 4; Rangonî, *Ni’me İn’amullah fî Tezkire-i İmdâdullah*, 25; Seyyid Muştak Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbirîyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye* (Gucrânvâla: Mektebe al-Furkan, 2018), 189.

⁹³ Seyyid Muhammed Akbar Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend* (Lahor: Mektebe-i Rahmâniyye, 2001), 72; Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcîr Mekki Âur Un Ke Hulefâ*, 6-7; Vahid Ahmed Mes’ûd, *Sâbrî silsile* (Bedâun: Nizâmî Pres, 1971), 42.

⁹⁴ Barbara Daly Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900* (New Jersey, ABD: Princeton University Press, 1982), 79; Tehânevî, *İmdâdü’l-Müşâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 12; Kannevcî, *Şemâ’im-i İmdâdiyye*, 11; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 95; Dımaşkî, *İmdâdü’s-Sülûk*, 37; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 50; Ensarî, *Millet-i İslam ki Muhsin Şahsiyat*, 176; Hasenî, *Nüzhetü’l-Havâtir*, 1194; Alavî, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 223.

boyunca hasta kaldı. Pek çok tedavi uygulanmasına rağmen fayda olmadı ve dünyadan göç etti. İna lillâhi ve innâ ileyhi râciûn. İşte bu sebeple, mürşidimin hizmetine tekrar gidemedim. Bu esnada Hazret, cihat maksadıyla Afganistan'a gitmişti. Benim de niyetim, Afganistan'a gidip Hazret'in hizmetine tekrar ulaşmaktı. Fakat bu süreç içinde Hazret'in Gazne şehrinde vefat ettiği haberi geldi. İna lillâhi ve innâ ileyhi râciûn. Onun hizmet-i şeriflerinde pek kısa bir süre bulunabildim; bu zaman zarfında bazı letâif açığa çıkmıştı.”⁹⁵

Mevlânâ Nasîrüddîn'in vefatının ardından, İmdâdullah yeni bir mürşit arayışına girmiştir. Bu dönemde derin bir mânevî huzursuzluk hisseden İmdâdullah, zaman zaman dönemin tanınmış sûfilerinden Şah Süleyman'a intisap etmeyi düşünmüştür. Ancak bu süreçte, bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i (s.a.v.) görmüş ve onun meclisine girmek istemiştir. Ancak duyduğu derin saygı ve hürmet sebebiyle ileriye adım atamamıştır. Bu esnada dedesi Hâfız Bulâkî gelerek elinden tutmuş ve onu Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarmıştır. Mecliste, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında bulunan bir zât, İmdâdullah'ın dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), İmdâdullah'ın elini o zata vererek, “Bu senin şeyhindir.” buyurmuştur.

İmdâdullah, rüyadan uyandığında, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine işaret ettiği zâtın kim olduğunu ve nerede bulunduğunu bilmediği için endişeye kapılmıştır. Zira o zamana kadar ne bu zâtı görmüş ne de onun şahsiyeti hakkında herhangi bir bilgiye sahipti. Bu sebeple, rüyasında işaret edilen kişinin kimliği konusunda uzun bir süre tereddüt içerisinde kalmıştır.⁹⁶

Rüyasında gördüğü zât ile tanışma süreci, İmdâdullah'ın Mevlânâ Muhammed Kalender Celâl-Âbâdî'nin hizmetinde bulunduğu dönemde başlamıştır. Bu esnada, Mevlânâ Kalender bir gün kendisine şu şekilde hitap etmiştir: “Yakınlarda, Lohârî köyünde Miyâncî Nûr Muhammed isminde bir zât bulunmaktadır. Onunla tanışırsan

⁹⁵ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 148-149; el-Hüseynî, *Şeyhü'l-Arab ve'l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhacir-i Mekkî*, 8; Hüseynî, *Seyyid Ahmad Şehîd se Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî ke rûhânî rishte*, 107-108.

⁹⁶ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 13; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 13; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 38; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 27-28; Hüseynî, *Şeyhü'l-Arab ve'l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhacir-i Mekkî*, 9-10; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 87; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 40-41; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 13.

belki de aradığını bulursun.” diyerek tavsiyede bulunmuştur. Bunun üzerine İmdâdullah Lohâr kasabasına doğru yola çıkmış ve Miyânciyû Nûr Muhammed’in çocuklara ders verdiği camiye ulaşmıştır.

Miyânciyû Nûr Muhammed’i ilk gördüğü anda, rüyasında işaret edilen kişinin o olduğunu anlamış ve kendisini onun ayaklarına atmıştır. Bunun üzerine Nûr Muhammed, iki eliyle İmdâdullah’ın başını kaldırarak onu bağrına basmış ve sadece şu soruyu sormuştur: “Rüyanın doğruluğuna tam olarak inanıyor musun?” diyerek ona rüyasını hatırlatmıştır.

İmdâdullah, mürşidinin hizmetinde bulunarak Çiştîyye-Sâbiriyye-Hadviyye silsilesinde seyr ü sülûkünü tamamlamış ve Çiştîyye-Sâbiriyye silsilesinden özel hilâfet almıştır. Bununla birlikte diğer tarîkatlardan da genel icâzetle şereflendirilmiştir.⁹⁷

Nûr Muhammed, hilâfet vermeden önce İmdâdullah’ı bir imtihana tâbi tutmuş ve kendisine şu soruyu sormuştur: “Ne istiyorsun? Teshîr (ruhlar ve tabiatlar üzerinde tasarruf kudreti) mi, yoksa kimya (maddeyi altına çevirme ilmi) mi? Hangisini arzû edersen onu vereyim.” Bu sözleri işiten İmdâdullah gözyaşlarına boğularak şu şekilde niyazda bulunmuştur: “Hazret! Ben sizin eteğinizi dünya talebi için değil, Allah’ı aramak için tuttum. Benim için yalnızca O’nu bulmak yeterlidir.”

Bu cevaptan büyük bir memnuniyet duyan Miyânciyû Nûr Muhammed, İmdâdullah’ın bâtinî kemâlâtını takdirle karşılamış ve kendisine hayır duâlarda bulunmuştur.⁹⁸

1.2.6. Hac Yolculuğu

Miyânciyû Nûr Muhammed’in vefatının ardından, İmdâdullah derin bir mânevî hüüzün ve yalnızlık duygusuna kapılmıştır. Bu içsel buhran, onu insanlardan uzaklaşarak yalnızlık içinde Hakk’a yönelmeye sevk etmiştir. Bu süreçte bir müddet

⁹⁷ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 14; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 13; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 38; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 52; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 28; Hüseyinî, *Şeyhü'l-Arab ve'l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhacir-i Mekkî*, 11; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbiriyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 181; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fi Tezkiret-i İmdâdullah*, 41.

⁹⁸ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 12; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 15; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 38; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 30; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbiriyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 191.

Pencap bölgesinin ıssız ormanlarında inzivaya çekilmiş; günlerce süren açlık, zahmet ve çileyle yoğrulmuştur. Yaklaşık altı ay boyunca ormanlarda dolaşarak cezbe hâlinde ruhî bir tecrübe yaşamıştır.⁹⁹

İnziva süreci esnasında bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i (s.a.v.) görmüş ve kendisine "Bize gel" hitabının yöneltildiğini müşahede etmiştir. 1260/1845 yılında aldığı bu mânevî işaret doğrultusunda kalbi tamamen Medine-i Münevvere'ye yönelmiş ve her şeyi geride bırakarak Hicaz'a yerleşmek niyetiyle hiçbir azık hazırlamadan yola çıkmıştır. Cidde Limanı'na ulaştıktan sonra Mekke'ye geçmiş ve burada hac farızasını eda etmiştir.¹⁰⁰

Bu süreçte, Mekke'de dönemin önde gelen Hintli âlimlerinden Mevlânâ Muhammed İshak Muhaddis Dehlevî ve Mevlânâ Seyyid Kudretullah Benârsî ile tanışma imkânı bulmuştur. Söz konusu şahsiyetlerinden hem ilmî hem de mânevî açıdan istifade etmiştir. Şah Muhammed İshak kendisine, mütevazı bir hayat sürmesini ve mukaddes kitapta haram kılınan gıdalardan sakınmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca özel bir murâkabe yöntemi de öğretmiştir. Önemli bir nasihat olarak, Medine-i Münevvere'yi ziyaret ettikten sonra Hint Altkıtası'na geri dönmesini ve ilerleyen dönemde dünyevî bağlarını tamamen terk ederek yeniden Mekke'ye yerleşmesini önermiştir.

Bu tavsiyeler doğrultusunda Mevlânâ Kudretullah Benârsî, onu bedevî müritlerin refakatinde Medine-i Münevvere'ye göndermiştir. Bu yolculuk sırasında, Zeyd Zeynüddîn adlı bir zattan Hizbü'l-Bahr duasının icazetini almıştır. Medine-i Münevvere'de, daha sonra el-Medenî nisbesiyle tanınan Şah Gulâm Murtazâ Cencanvî ile tanışmıştır. Yine burada, otuz yıldır Medine'de ikamet eden ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kabri şerîfinin hizmetinde bulunan Râmpûrlu Mevlânâ Şah Gul Muhammed

⁹⁹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 14; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 16; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 39; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 30; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 47; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbiriyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 191.

¹⁰⁰ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 21; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 17; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 39; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 31; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 47; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbiriyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 191; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 93; Muştâk Ahmed Anbetvî, *Envârü'l-Âşıkîn* (Lahor: Darü'l-İslam, 2008), 120.

Han ile görüşmüştür. Bu zat, ona salavât ve murâkabeye dair birtakım özel usuller öğretmiştir.¹⁰¹

İmdâdullah, murâkabe hâlinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzuruna kabul edildiğini hissettiğini ve bu esnada gördüğü bir rüyada Efendimiz'in (s.a.v.) kendisine bir takke hediye ettiğini nakletmiştir. Aynı rüyada, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kendisine Hint Altkıtası'na geri dönmesi yönünde bir işaret de verilmiştir. bunun üzerine İmdâdullah memleketine dönmüştür. Memleketine ulaştığında, Bââyâne kasabasında yer alan Pir Muhammed Vâlî Mescidi'nde zâhidâne bir hayat sürmeye başlamıştır. Burada irşat faaliyetlerine yoğunlaşan İmdâdullah, zamanla biat kabulüne de başlamış, kısa sürede gerek ulemâ sınıfından gerekse halktan geniş bir teveccüh kazanarak çevresinde büyük bir mürit halkası oluşturmuştur.¹⁰²

1.2.7. İngilizlere Karşı Ayaklanma

18. yüzyılın ortalarından itibaren Hint Altkıtası, siyasal, askerî ve toplumsal açıdan derin bir istikrarsızlık sürecine girmiştir. Bu durum, 10 Mayıs 1857 tarihinde başlayan ve tarih literatüründe Sipahi Ayaklanması veya 1857 Hindistan İsyanı olarak anılan geniş çaplı bir başkaldırı hareketine evrilmiştir. Söz konusu isyan, Britanya Doğu Hindistan Şirketi'nin sömürgeci idaresine karşı gelişen yaygın bir tepki olup Hint Altkıtası'nın çeşitli bölgelerinde farklı direniş hareketlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte özellikle ulemâ ve sûfiler, İngiliz egemenliğine karşı etkin bir mücadele sergilemişlerdir.¹⁰³

18. yüzyıl itibarıyla Hint Altkıtası'ndaki siyasî dengelerde köklü değişiklikler yaşanmıştır. Babürlü İmparatorluğu'nun son hükümdarı II. Bahadır Şah, otoritesini yalnızca Delhi ve bazı askerî kalelerle sınırlı bir bölgede sürdürebilirken, İngilizler Hint Altkıtası'ndaki hâkimiyetlerini sistematik olarak genişletmekteydi. 1857 yılında

¹⁰¹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 22-25; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 17-18; Dimâşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 39; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbirîyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 192; Anbetvî, *Envârü'l-Âşıkîn*, 120; Alavi, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 224; Muhammed Zekerîya, *Târih-i Meşâyih-i Çişt* (Karaçi: Meclis-i Neşriyyât-ı İslâm, 1977), 247.

¹⁰² Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 19; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 25; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbirîyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 192; Anbetvî, *Envârü'l-Âşıkîn*, 120; Alavi, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 224.

¹⁰³ Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*, 81; Seyyid Necmü'l-Hasan Tehânevî, *Meydan-ı Şamlî aûr Tana Bavan aûr Sefirûşân-ı İslam* (Tehâne Bihûn: İdare-i Te'lifat-i Eşrefiyye, ts.), 5-7.

Mîrût şehrinde başlayan direniş, kısa sürede kapsamlı bir bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Bu süreçte Müslüman ulemâ ve sûfiler, İngiliz varlığını sona erdirmek amacıyla söz konusu isyana hem fikrî hem de fiilî destek sunmuşlardır.¹⁰⁴

Bu bağlamda, Tehâne Bihûn kasabası, İngilizlere karşı direnişin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bölgede, Muhammed Dâmin ve Şeyh Muhammed Tehânevî gibi etkili isimlerin yanı sıra, Reşîd Ahmed Gengûhî ve Muhammed Kâsım Nânûtavî gibi önde gelen âlimler de sık sık Tehâne Bihûn'a gelerek direniş hareketine katılım sağlamışlardır. İmdâdullah ise bu süreçte liderlik vasfıyla öne çıkmış; İngiliz yönetimine karşı doğrudan ve fiilî bir mücadele yürütmüştür. Direniş hareketinin meşruiyetini fikhî temellere dayandırmak isteyen ulemâ, cihadın ancak bir emîrin öncülüğünde gerçekleştirilebileceğini vurgulayarak, İmdâdullah'ı Emîrû'l-Mü'minîn unvanıyla hareketin lideri olarak seçmişlerdir. Bu gelişmenin ardından, bölgede bağımsız bir yönetim yapısı kurulmuş ve mahkemelerde şer'î esaslara göre hukuki kararlar alınmaya başlanmıştır. Müslüman halkın geniş desteğini arkasına alan bu direniş hareketi, kısa sürede ciddi bir yaygınlık kazanarak İngiliz sömürge yönetimi açısından büyük bir tehdit unsuru hâline gelmiştir.¹⁰⁵

İngiliz yönetimi, bu direnişi bastırmak amacıyla Şamli bölgesine topçu birlikleri sevk etme kararı almıştır. Bu gelişme, Tehâne Bihûn'daki mücahitler arasında ciddi bir endişeye yol açmıştır. İmdâdullah, İngiliz kuvvetlerine karşı koymak üzere Reşîd Ahmed Gengûhî görevlendirmiştir. Şamli civarında düzenlenen saldırılar neticesinde İngiliz topçu birlikleri etkisiz hâle getirilmiş ve bazı askerî mühimmatlar mücahitlerin eline geçmiştir. Ancak kısa süre sonra İngilizlerin daha büyük bir askerî kuvvet göndermesi üzerine, İmdâdullah, Şamli kasabasına yönelik kapsamlı bir saldırı gerçekleştirilmesine karar vermiştir.

¹⁰⁴ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 98-100; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 34; Mevlâna Saïdurrahmân A'zamî Nedvî, *Seyyidü't-Tâife Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekki aür Un key Namvar Hulefâ* (Tehâne Bihûn: Merkez-i Maârif Hakîmü'l-Ümmet, ts.), 5; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 105.

¹⁰⁵ Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 106; Seyyid Muhammed Miyân, *Ulemâ-ı Hind kâ Şândâr Mâzî* (Lahor: Ishtiaq A. Mushtaq Printing Press, 2010), 4/229; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1194; Yûnus İbrâhîm Samerâî, *Ulemâü'l-Arab fî Şibhî'l-Karretü'l-Hindiyye* (Bağdat: Vezâretü'l-Evkâf ve Şu'ûnü'd-Dîniyye, 1986), 728; Muhammad Eyûb Kâdirî, *Ceng-i Azadi 1857* (Karaçi: Pak Akademi, 1974), 187; Tehânevî, *Meydan-ı Şamli aür Tana Bavan aür Sefirûşân-ı İslam*, 17.

Bu saldırı, Muhammed Kâsım Nânûtavî ve Muhammed Dâmin'in öncülüğünde tertip edilmiştir. Ne var ki, çatışmalar sırasında Muhammed Dâmin'in şehit düşmesi, mücahitlerin moralini olumsuz yönde etkilemiş ve direniş hattında zayıflamaya yol açmıştır. İngilizlerin askerî üstünlüğü karşısında Müslüman direnişçilerin savunma hatları düşmüş nihayetinde Tehâne Bihûn İngiliz kuvvetlerince ele geçirilmiştir. İngiliz askerleri, direnişçileri infaz etmiş, yerleşim yerlerini tahrip etmiş ve İmdâdullah'ın irşat merkezi olan Hânkah-ı İmdâdiyye'yi yıkıma uğratmıştır.

Bu mağlubiyetin ardından İngiliz idaresi, bölgede yoğun bir baskı politikası uygulamaya başlamıştır. Direnişin önde gelen isimleri hakkında yakalama kararı çıkartmış ve pek çok mücahidi tutuklayarak ağır cezalara mahkûm etmiştir.¹⁰⁶ Böylece, 1857 yılındaki Sipahi Ayaklanması bağlamında Müslüman ulemâ ve sûfilerin öncülüğünde bu cihat hareketi, İngilizlerin güçlü askerî varlığı karşısında başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1.2.8. Mekke'ye Hicreti

1857 yılında İngilizlere karşı gerçekleştirilen ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, Hint Altkıtası'ndaki Müslüman direnişçilere yönelik yoğun bir baskı dönemi başlamıştır. İngiliz yönetimi, isyana katıldığı şüphesiyle çok sayıda şahsiyet hakkında tutuklama emri çıkarmış; bu süreçte birçok âlim ve mücahit ya idam edilmiş ya da hapsedilmiştir. Bu dönemde, Tehâne Bihûn'daki cihat hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan İmdâdullah da İngiliz yetkililerce arananlar listesine dâhil edilmiştir. İmdâdullah'ın Hint Altkıtası'nda kalması hem kendisi hem de çevresindekiler açısından ciddi bir tehlike arz ettiğinden, Hicaz'a hicret etmeye karar vermiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Bk. Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*, 81-85; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 103-105; Nedvî, *Seyyidü't-Tâife Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî aûr Un key Namvar Hulefâ*, 6-7; Miyân, *Ulemâ-ı Hind kâ Şândâr Mâzî*, 4/838-839; Tehânevî, *Meydan-ı Şamlî aûr Tana Bavan aûr Sefirûşân-ı İslam*, 19-21; Hüseyinî, *Seyyid Ahmad Şehîd se Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî ke rûhânî rishte*, 113-115; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 102; Kâdirî, *Ceng-i Azadi 1857*, 179-182; Mevlâna Müftî Azîzürrahman, *Tezkire-i Meşâyih-i Diyûbend* (Bicnûr, UP: İdâre-i Medenî Dârü't-Te'lîf, 1967), 82-85.

¹⁰⁷ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 126; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 34; Füyûzürrahmân, *Hazret Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî aûr Un key Hulefâ*, 11; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 54; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1194; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 60; Tehânevî, *Meydan-ı Şamlî aûr Tana Bavan aûr Sefirûşân-ı İslam*, 22-23.

İngiliz idaresi, İmdâdullah'ın yakalanması amacıyla geniş kapsamlı bir takip süreci başlatmıştır. Bu sebeple, İmdâdullah Tehâne Bihûn'daki hankâhını terk ederek farklı bölgelere sığınmak zorunda kalmış ve bir süre Gengûh, Ambala, Baghra ve Pañç Lasa gibi yerlerde gizlenmiştir. Nihayetinde Sindh bölgesine ulaşmış ve oradan da Karaçi üzerinden Mekke'ye gitmek üzere yola çıkmıştır.¹⁰⁸

İmdâdullah'ın hicreti sırasında yaşadığı en dikkat çekici hadiselerden biri, Pañç Lasa'daki ikameti esnasında meydana gelmiştir. Bu bölgede, kendisine derin bir bağlılık duyan Rao¹⁰⁹ Abdullah Racpût adlı bir şahsın evinde misafir edilmiş ve onun ahırının bitişiğinde yer alan bir odada kalmıştır. Ancak bir ihbar üzerine, bölgedeki İngiliz yetkilileri İmdâdullah'ın burada gizlendiğine dair bilgi edinmiş ve doğrudan Rao Abdullah'ın evine baskın düzenlemişlerdir.

İngiliz yetkilisi, Rao Abdullah ile kısa bir sohbet gerçekleştirdikten sonra, ahırda değerli atların bulunduğunu duyduğunu ve bunları görmek istediğini söylemiştir. O dönemde, İngiliz yönetimi tarafından aranan şahıslara sığınak sağlamak ağır bir suç olarak değerlendirildiğinden, Rao Abdullah büyük bir tedirginlik halinde ahırın kapısını açmıştır.

İngiliz yetkilisi doğrudan İmdâdullah'ın kaldığı odaya yönelmiş ve burada “değerli bir atın bulunduğu yönünde aldığı duyum” üzerine içeriye girmek istemiştir. Kapı açıldığında ise oda tamamen boş çıkmıştır. İngiliz yetkilisi odanın bir köşesinde ıslak olan bir zemin fark etmiş ve bu ıslaklığın sebebini sormuştur. Rao Abdullah ise burada namaz kıldığını ve bu ıslaklığın abdest suyundan kaynaklandığını açıklamıştır. İngiliz yetkilisinin, namazların genellikle camilerde kılındığı yönündeki ifadesi üzerine Rao Abdullah, “Farz namazlar camide, nafile namazlar ise evde de

¹⁰⁸ Tehânevî, *Meydan-ı Şamlî aûr Tana Bavan aûr Sefirûşân-ı İslam*, 24; Samerâî, *Ulemâü'l-Arab fî Şibhi'l-Karretî'l-Hindiyye*, 728; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1194; Muhammad İkbâl Müceddidî, *Tezkire-i Ulemâ ve Meşâyih-i Pakistan u Hind* (Lahore: Progresiv Buks, 2013), 1/429-430; Molvi Rehmân Ali, *Tezkire-i Ulemâ-ı Hint* (Karaçi: Meşhûr Ofset Pres, 1961), 123; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 102; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 126.

¹⁰⁹ Hindistan ve Pakistan gibi Güney Asya ülkelerinde tarihsel olarak idarî ve askerî otoriteyi ifade eden, reis, hâkim veya soylu anlamında kullanılan bir unvandır. Zamanla bu unvan bazı topluluklar arasında soyadı olarak da yerleşmiştir. Bk. Dehlevî, *Ferheng-i Asifiye*, 2/342.

kılınabilir” şeklinde verdiği yanıtla şüpheleri gidermeyi başarmıştır. Bunun üzerine yetkili başka soru sormadan evden ayrılmıştır.¹¹⁰

Panç Lasa’daki bu hadisenin ardından İmdâdullah, yolculuğuna devam ederek Cemâziyelâhîr 1274/1858 yılında Pencap ve Sindh bölgelerinden geçerek Karaçi’ye ulaşmıştır. Burada bir süre daha ikamet ettikten sonra, nihayet Zilkade ayında Mekke’ye varmıştır.¹¹¹

1.2.9. Mekke’ye Yerleşmesi

İmdâdullah, Mekke’ye ulaştığında son derece çetin şartlarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle maddî imkânsızlıklar nedeniyle günlerce yiyecek bir şeyi bulamamıştır. Bu süre zarfında yalnızca zezem suyu ile hayatta kalmıştır. Bu sıkıntılı dönemi, kendisi şöyle anlatmaktadır: “Mekke-i Mükerreme’ye ilk geldiğimde, fakirlik ve açlık öyle bir noktaya ulaştı ki, dokuz gün boyunca zezem suyundan başka hiçbir şey bulamadım. Üç dört gün sonra bazı dostlardan borç istedim. Onlar, maddî imkânları olmasına rağmen bunu reddettiler. Anladım ki bu bir imtihandır; bu yüzden karar verdim ki artık borç da almayacağım. Zayıflıktan dolayı oturup kalkmakta bile zorluk çekiyordum.”¹¹²

İmdâdullah, yaşadığı fizikî zayıflık ve sıkıntıların artması üzerine, kendisini tamamen Allah teslim etmiş ve “Artık Allah’ım, neyi uygun görürsen o olsun” diyerek yere uzanmıştır. Bu esnada, rüyasında Çiştîyye Tarîkatı’nın kurucusu Hâce Muînüddîn Çiştî’yi görmüştür. Rüyasında Hâce Muînüddîn Çiştî, kendisine hitaben şöyle buyurmuştur: “Ey İmdâdullah, endişelenme! Biz senin ellerin vasıtasıyla yüz binlerce rupi harcanmasını kararlaştırdık.” Bunun üzerine İmdâdullah, “Ey hazret, bu emanet çok ağırdır, belki ben buna lâyük olamam” şeklinde cevap vermiştir. Ancak Muînüddîn

¹¹⁰ Tehânevî, *İmdâdü’l-Müşâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 31; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 126; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 108; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 27-28.

¹¹¹ Tehânevî, *İmdâdü’l-Müşâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 34; Kannevcî, *Şemâ’im-i İmdâdiyye*, 31; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 126; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 36; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 108; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 28; Hüseyinî, *Seyyid Ahmad Şehîd se Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî ke rûhânî rishte*, 115-116; Zekerîya, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 250; Azîzürrahman, *Tezkire-i Meşâ’ih-i Diyûbend*, 84.

¹¹² Kannevcî, *Şemâ’im-i İmdâdiyye*, 16; Eşref Ali Tehânevî, *Kerâmât-i İmdâdiyye* (Kanpur: Matbaa-i İntizâmî, 1923), 27; Rangonî, *Ni’me İn’amullah fî Tezkire-i İmdâdullah*, 61; Azîzürrahman, *Tezkire-i Meşâyih-i Diyûbend*, 89; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 55; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 28.

Çiştî, “Pekâlâ, o hâlde ihtiyacın kadar sana verilecektir” demiştir. Bu rüyanın hemen ertesi sabahında, bir şahıs kendisine içinde yüz dinar bulunan bir adak sumuştur.¹¹³

Mekke’deki ilk yıllarında, İmdâdullah bir süre Safâ Tepesi’nde bulunan ve Seyt İsmail adlı bir hayırseverin misafirhanesi olan Rıbat-ı Dâvûdiyye’de halvet halinde itikâfa çekilmiştir. Ardından, Haydar-Âbâd Devleti tarafından kendisine bir konut tahsis edilmiştir. Nihayetinde ise müritlerinden birinin satın aldığı Hâretü’l-Bâb bölgesindeki bir eve yerleşmiştir. Bu ev, geçmişte Şeyhü’l-Ekber Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin de ikamet ettiği yer olarak bilinmektedir.¹¹⁴

1.2.10. Vefâtı

İmdâdullah, 13 Cemâziyelâhir 1317/1899 tarihinde, Çarşamba günü sabah ezanı vaktinde, 84 yaşında vefat etmiştir. Cenazesi Mekke’de bulunan Cennetü’l-Muallâ Kabristanı’na defnedilmiş olup kabri, dönemin önde gelen âlimlerinden Molla Rahmetullah Kîrânî Muhâcir-i Mekkî’nin mezarının hemen yanında yer almaktadır.¹¹⁵

İmdâdullah’ın hizmetinde bulunan Hacı Abdurrahim, şeyhin son anlarını şu şekilde aktarmaktadır: “12 Cemâziyelâhir 1317 yılında, öğle namazının ardından Hacı Hazretleri (İmdâdullah) Kur’ân-ı Kerîm tilavetiyle meşgul olmuştur. Önce *فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْتِدِمُونَ* “*Ecelleri geldiği zaman, onu ne bir an geciktirebilirler ne de öne alabilirler.*”¹¹⁶ ayetini okumuş, ardından Haşr Sûresi’nin son ayetlerini tilavet etmiştir. Bu hal gün boyunca devam etmiştir. Gece olduğunda, yatsı namazının ardından tüm müritler her zamanki vakitlerinde huzura gelmişlerdir. Bir süre sonra Hacı Hazretleri, daha önce yaptığı vasiyeti tekrar etmiş, ardından tamamen Hakk’a yönelerek derin bir murâkabe haline girmiştir. Bir müddet sonra şu ifadeleri dile

¹¹³ Muhammad Faiz Ahmed Üveysî, *În’âmullâh fî Akâid Hacı İmdâdullâh* (Karaçi: Attarî publisher, 2002), 61; Kannevcî, *Şemâ’im-i İmdâdiyye*, 19; Tehânevî, *Kerâmât-ı İmdâdiyye*, 28; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 109; Azîzürrahman, *Tezkire-i Meşâyih-i Diyûbend*, 89-90.

¹¹⁴ Kannevcî, *Şemâ’im-i İmdâdiyye*, 32; Zeydî, *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*, 109; Azîzürrahman, *Tezkire-i Meşâyih-i Diyûbend*, 88-89; Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 29; Faruqî, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 36; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 56; Zekerîya, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 251.

¹¹⁵ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 136; Dimaşkî, *İmdâdü’s-Sülûk*, 41; Füyûzürrahmân, *Hazret Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî aûr Un key Hulefâ*, 14; Ensarî, *Millet-i İslam ki Muhsin Şahsiyat*, 177; Hasenî, *Nüzhëtü’l-Havâtir*, 1195; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbiriyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 195; Zekerîya, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 251-252.

¹¹⁶ Yunus, 10/49.

getirmiştir: ‘Allah Teâlâ’nın bir ve tek olduğu herkesçe malumdur.’ Daha sonra kelime-i şehâdet getirerek yeniden Hakk’a yönelmiştir. Son anlarının yaklaştığını hissettiğinde, müritlerine Hüsn-i hâtime için dua edin buyurmuştur. Bunun üzerine Molla Muhibbüddin Efendi dua etmeye başlamış ve tüm müritler büyük bir hüznün içerisinde ‘Âmin’ demişlerdir. Gece saat iki sularında, önce yana dönerek ardından sırtüstü uzanarak ruhunu Hakk’a teslim etmiştir.”¹¹⁷

İmdâdullah Tehânevî’nin hayatı, iki ana döneme ayrılmaktadır. İlk kırk dört yılını Hint Altkıtası’nda geçirmiş, sonrasında ömrünün geri kalan ise Mekke’de, Beytullah’ın civarında ikamet ederek sürdürmüştür.

---

¹¹⁷ Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 37.

İKİNCİ BÖLÜM

İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN İLMÎ-TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Bu bölümde, İmdâdullah Tehânevî'nin ilmî ve tasavvufî şahsiyeti ile kaleme aldığı eserler sistematik bir şekilde ele alınacaktır. İlk olarak, onun ilmî yönü çerçevesinde tahsil hayatında etkili olan hocaları ve zâhirî ilimlerdeki birikimi değerlendirilecektir. Devam eden bölümde, İmdâdullah'ın tasavvufî kişiliği çerçevesinde intisap ettiği mürşitler, tasavvuf anlayışı ve özellikle Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin Mesnevî adlı eserine duyduğu ilgi ele alınacaktır. Son olarak, İmdâdullah Tehânevî'nin telif ettiği eserler tanıtılacak ve bu eserlerin muhtevaları hakkında genel bilgiler sunulacaktır.

2.1. İlmî Kişiliği

İmdâdullah'ın ilmî kişiliğini doğru bir biçimde anlayabilmek için için, eğitim hayatında etkili olan hocaları hakkında bilgi sahibi olmak gereklidir.

2.1.1. Hocaları

Hint Altkıtası'nın önemli ilmî merkezlerinden biri olan Delhi'de, dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmesi, İmdâdullah'ın ilmî şahsiyetinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreçte kendisinin istifade ettiği bazı hocalar şunlardır:

2.1.1.1. Kalender-Bahş Celâl-Âbâdî

Seyyid Kalender-Bahş Hüseyinî Celâl-Âbâdî, bugünkü Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Muzaffarnagar bölgesinde yer alan Celâl-Âbâd köyünde dünyaya gelmiştir. Temel dinî ilimleri, dönemin tanınmış fakihlerinden Müftî İlâhî-Bahş Kandehevî'nin (ö. 1245/1829) yanında tahsil etmiştir. Bu süreçte özellikle fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimlerde derinleşmiştir. Ayrıca, hocasının rehberliğinde Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sini de okumuştur.

Eğitimini tamamladıktan sonra uzun yıllar ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Kurduğu ders halkaları vasıtasıyla birçok talebe yetiştirmiştir. Seyyid Kalender-

Bahş'ın ilmî ve tasavvufî tesiri, yalnızca kendi çevresiyle sınırlı kalmamış; öğrencileri aracılığıyla Hint Altkıtası'nın farklı bölgelerine de yayılmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında, dönemin önde gelen hadis âlimlerinden Şeyh Muhammed b. Ahmedullah Tehânevî ile İmdâdullah Tehânevî gibi önemli isimler bulunmaktadır. İmdâdullah, hocası hakkında, onun her gece sâlih bir rüyada Hz. Peygamber'i (s.a.v.) görme şerefine nail olduğunu nakletmiştir.

Seyyid Kalender-Bahş Celâl-Âbâdî, 1260/1844 yılında vefat etmiştir.¹¹⁸

2.1.1.2. Ebü'l-Hasen Kandehevî

Hint Altkıtası'nın önde gelen âlimlerinden biri olan ve özellikle Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'si üzerine yaptığı şerh çalışmalarıyla tanınan Mevlânâ Ebü'l-Hasen Kandehevî, bugünkü Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Muzaffarnagar şehrinin Kandehe kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Müftü İlahî-Bahş Kandehevî, dönemin büyük fakih ve mutasavvıflarından biridir. Ebü'l-Hasen, dinî eğitimini babasından almıştır.

Babasının ilmî ve manevî rehberliği altında uzun yıllar yetişen Kandehevî, bu süreçte tıp alanında da eğitim görerek tıbbî ilimlerde yetkinlik kazanmıştır. Aynı zamanda tasavvuf yoluna da babasına intisap ederek seyr ü sülûkünü onun nezaretinde tamamlamıştır. Çok yönlü ilmî birikimi sayesinde İslâmî ilimlerin farklı alanlarında öne çıkmıştır. Özellikle ferâiz (İslâm miras hukuku) sahasında derin bir vukûfiyet kazanmıştır. Bu alandaki katkıları arasında, Kâdı Senâullah Pânîpetî'ye (ö. 1225/1810) ait bir risalede yer alan hesaplama hatalarını tashih ederek 1220 yılında kaleme aldığı *Hallü'l-Gavâmid* adlı eseri ön plana çıkmaktadır.

Mevlânâ Ebü'l-Hasen Kandehevî, yalnızca fıkıh ve tıp alanlarında değil, aynı zamanda edebiyat sahasında da dikkat çekici çalışmalar yapmıştır. Özellikle Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'si tarzında kaleme aldığı, tasavvufî hakikatleri ve ma'rifetleri ihtiva eden Hintçe manzumeleriyle tanınmıştır. Bu bağlamda en bilinen eseri *Bahrü'l-Hakikat*, halk arasında büyük kabul görmüştür. Ayrıca, *Mesnevî*'nin

¹¹⁸ Bk. Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1071; Muhammed İhtişâmü'l-Hasen Kandehevî, *Hâlât-ı Meşâyih-ı Kandehe* (Müzafferneger: Darü'l-İşâ'at Kandehe, 1996), 108.

birinci cildini Urduca dilinde manzum şekilde tercüme ederek daha geniş kitlelerin istifadesine sunmuştur.

Zühd ve takvâ ile yoğrulmuş bir hayat süren Kandehevî, dünya ile ilişkisini asgarî düzeyde tutmuş; her yıl Şâban ve Ramazan aylarında camide iki ay süren itikâfi bir gelenek hâline getirmiştir. Vaaz kürsüsüne çıkmaktan ve şeyhlik makamını üstlenmekten özellikle kaçınmış; kendisine intisap etmek isteyenleri ise nazik bir şekilde geri çevirmiştir. Vaktinin büyük bölümünü ilim tahsiline ve fetva yazımına ayırmıştır.

Mevlânâ Ebü'l-Hasen Kandehevî, 1269 yılı Cemâziyelâhir ayının son sekiz günü içinde Kandehe kasabasında vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.¹¹⁹

2.1.1.3. Abdürrezzâk Cencanvî

Mevlânâ Abdürrezzâk Cencanvî, bugünkü Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Muzaffarnagar bölgesinde yer alan Cencanâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Dinî ilimlerde derin bir birikime sahip olan Abdürrezzâk, özellikle tıp sahasındaki vukufiyetiyle çağdaşları arasında öne çıkmıştır. Dönemin önde gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sini, Müftî İlâhî-Bahş Kandehevî'den okumuştur.

Tasavvufî silsilesi bakımından Abdürrezzâk, Müftî İlâhî Bahş Kandehevî'ye intisap etmiş ve hilafet almıştır. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sine derin bir muhabbet ve bağlılık besleyen Abdürrezzâk, bu eseri hayatının merkezine almış ve neredeyse tüm ömrünü onun mütalaasıyla geçirmiştir. *Mesnevî*'nin tamamını ezberlemiş ve bu eserin derslerini büyük bir gayretle okutmaya devam etmiştir.

İmdâdullah'da *Mesnevî*'yi Mevlânâ Abdürrezzâk'tan okumuş ve kendisinden icazet alarak bu ilmî geleneği devam ettirmiştir. Abdürrezzâk, genç yaşlarından itibaren *Mesnevî*'ye büyük bir aşkla yönelmiştir. Bu alandaki faaliyetlerini Sahâranpûr'da kurduğu eğitim merkezinde sürdürmüştür. Bu merkez, *Mesnevî* derslerinin verildiği bir ilim halkasının ötesinde, mücahitlerin mânevî yönden eğitildiği bir tasavvufî mekân işlevi görmüştür.

¹¹⁹ Bk. Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 891; Kandehevî, *Hâlât-ı Meşâyih-i Kandehe*, 119-127.

Mevlânâ Abdürrezzâk Cencanvî, 1292/1875 yılında vefat etmiştir.¹²⁰

2.1.2. Dinî İlimlerdeki Yetkinliği

İmdâdullah, ilmî yolculuğuna henüz on altı yaşındayken Delhi'ye giderek başlamıştır. Burada dönemin önde gelen âlimlerinden zâhirî ilimleri tahsil etmeye başlamıştır. Ancak zaman içerisinde bâtinî ilimlere duyduğu derin ilgi, onun geleneksel medrese eğitimini tamamlamadan tasavvuf yoluna intisap etmesine vesile olmuştur.¹²¹

İmdâdullah'ın zâhirî ilimlerdeki eğitim sınırlı kalmış olsa da Allah Teâlâ'nın kendisine bahşettiği ledünnî ilimler sayesinde dinî ve tasavvufî meseleleri derin bir kavrayış, zarif bir üslup ve yüksek bir idrakle yorumlama kudretine erişmiştir.¹²² Bu yönüyle yalnızca kendi döneminde değil, sonraki dönemlerde de dikkatleri üzerine çeken müstesnâ bir ilmî şahsiyet olarak temayüz etmiştir. İmdâdullah'ın ilmî mertebesini vurgulayan en çarpıcı ifadelerden biri, dönemin önde gelen âlimlerinden Muhammed Kâsım Nânûtavî tarafından dile getirilmiştir. Nânûtavî, kendisine yöneltilen “Hacı Hazretleri âlim miydi?” sorusuna şu çarpıcı cevabı vermiştir: “Âlim olmak ne demek! Allah Teâlâ onu âlim yetiştiren (âlim-ger) kılmıştır.”¹²³

Benzer bir şekilde Eşref Ali Tehânevî de, İmdâdullah'ın zâhirî ilimlerde meşhur bir müderris olarak tanınmamakla birlikte, ledünnî ilimlerdeki yüksek mertebesini ve bâtinî kavrayış kudretini şöyle ifade etmektedir: “Her ne kadar zâhirî ilimlerde dönemin allâmesi ya da meşhur müderrislerinden olmasa da ledünnî ilmin amber misali kokulu elbisesiyle bezenmiş; irfan ve yakîn nurunun ziynetleriyle baştan ayağa donatılmıştı.”¹²⁴ Yine Eşref Ali Tehânevî, İmdâdullah'ın zâhirî eğitimini

¹²⁰ Kandehevî, *Hâlât-ı Meşâyih-ı Kandehele*, 108-109.

¹²¹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 11; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 11; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 95; Dimaşkî, *İmdâdü's-Sülûk*, 37; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 27; Ensârî, *Millet-i İslam ki Muhsin Şahsiyat*, 176; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 87; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbirîyye, Kuddüsiyye, İmdâdiyye*, 190.

¹²² Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 91.

¹²³ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 17; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 15; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 91; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 27; Eşref Tehânevî, *Ervâh-ı Selâse* (Karaçi: Mekteb-i Ömer-i Fârûk, 2009), 146.

¹²⁴ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 91; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 97; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 65; Rangonî, *Ni'me İn'amullah fi Tezkiret-i İmdâdullah*, 31; Moin Ahmad Nizami, “Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions”, *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishti-Sabris in 18th—19th Century North India* (New Delhi: Oxford University Press, 2017), 4.

yalnızca *Kâfiye* adlı gramer kitabına kadar sürdürdüğünü belirtmekte; buna rağmen onun ilmî derinliğiyle, dönemin seçkin âlimlerine dahi rehberlik ettiğini vurgulamaktadır. “Hacı Hazretleri yalnızca *Kâfiye* kitabına kadar eğitim almıştı; biz ise o kadar çok okuduk ki bir *Kâfiye* daha yazacak seviyeye geldik. Ancak Hacı Hazretleri’nin ilmî derinliği öyleydi ki, onun huzurunda âlimlerin bir kıymeti kalmazdı. Evet, ilmî terimleri belki kullanmazdı; fakat hakikate vukufiyeti çok yüksekti.”¹²⁵

İmdâdullah’ın sahip olduğu bu ledünnî ilim, halkın ve tâliplerin ona yönelmesinde büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda “Sonuçta Hacı Hazretleri’nde ne var ki insanlar âlimleri bırakıp onun hizmetine koşuyorlar?” şeklindeki bir soruya Eşref Ali Tehânevî “Bizde kelimeler var, onda ise mânâlar” şeklinde cevap vermiştir.¹²⁶

Zâhirî eğitimi sınırlı olmasına rağmen, İmdâdullah’ın Kur’ân-ı Kerîm, hadis-i şerifler, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin *Mesnevî*’sinden beyitler ve Vahdet-i Vücûd gibi meselelere dair yorumları son derece dikkat çekicidir. Bu yönüyle, dönemin büyük âlimleri dahi onun ilmî nüfuzu karşısında hayranlıklarını gizleyememiştir.

Bir gün sohbet meclislerinden birinde İmdâdullah’a, الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى “*Rahmân, arş üzerine istivâ etti*”¹²⁷ âyetinin tefsiri sorulmuştur. İmdâdullah, bu âyeti açıklarken İsm-i Zât (Allah) ile İsm-i Sıfat (Rahmân) arasındaki ayrıma dikkat çekmiş ve şöyle buyurmuştur: “Âyette Allah arş üzerine istivâ etti denmemiş; Rahmân istivâ etti buyrulmuştur. Bu ifade, Allah Teâlâ’nın rahmet sıfatının Arş’a yöneldiğini, dolayısıyla bu istivânın zatî bir mekân işgali değil, rahmetin tecellîsine işaret ettiğini göstermektedir. Bu yorum, وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ “*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır*”¹²⁸ meâlindeki âyetle de örtüşmektedir.” İmdâdullah’a göre istivâdan maksat, ilâhî rahmetin arş üzerindeki özel bir tecellîsidir. Bu açıklama, Allah Teâlâ’nın hüküm ve tasarruflarında rahmet esasının ön planda olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁹

¹²⁵ Erşed, *Bis Barey Müselmân*, 97; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 91; Tehânevî, *Ervâh-ı Selâse*, 151; Nizami, “Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions”, 4.

¹²⁶ Tehânevî, *Kıyasü’l-Akâbir*, 123; Rangonî, *Ni’me İn’amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 31.

¹²⁷ Tâhâ, 20/5.

¹²⁸ El- A’râf, 7/156.

¹²⁹ Rangonî, *Ni’me İn’amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 32; Sufi Muhammed İkbâl Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye* (Yeni Delhi: Nûşâbe Publikêşınz, 1992), 146; Tehânevî, *Kerâmât-ı İmdâdiyye*, 41.

Bir başka sohbet meclisinde ise İmdâdullah, âlimlere hitaben Kur'an-ı Kerîm'de geçen şu âyeti hatırlatmıştır: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ “Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”¹³⁰ Bu âyet, cinlerin ve insanların yaratılış amacının ibadet olduğunu ifade etmektedir. Oysa bütün mahlûkat bir tür ibadetle meşguldür. Bu noktada, ibadet bağlamında özellikle cin ve insan türlerinin zikredilmesinin sebebini âlimlere sormuştur.

Mecliste bulunanlardan hiç kimse bu soruya tatmin edici bir cevap veremeyince, İmdâdullah şu açıklamayı yapmıştır: “İbadet kelimesi, hakikatte kul olmak, yani abdiyet anlamına gelir. Abd ise köle demektir. Kölelik, belirli bir hizmetle sınırlı olmayıp, her türlü hizmeti kapsayan mutlak bir bağımlılık hâlidir. Köle bazen kalemlik ya da çanta taşır, bazen ise tuvalet temizliği yapar. Buna karşılık ücretli işçinin hizmet alanı genellikle bellidir ve sınırlıdır. Diğer mahlûkatın ibadetleri sabit ve belirli bir türdendir. Kimi tebliğ görevini ifa eder, kimi daima kıyam hâindedir, kimi ise başka bir belirli tarzda ibadet eder. Bu yönüyle onların durumu, görevi açıkça tanımlanmış bir işçinin durumuna benzer.

Buna mukabil cin ve insan türleri ise çeşitli ibadet türleriyle yükümlü kılınmıştır. Bir vakit namaz kılmak onlar için ibadet olduğu gibi, başka bir vakitte zaruret nedeniyle tuvalete gitmek ve beşerî ihtiyaçlarını karşılamak da ibadet hükmüne dönüşebilir. Görünürde sıradan ve dünyevî olan bu tür fiiller, doğru niyetle mânevî bir değer kazanır. Dolayısıyla cin ve insanın durumu, her türlü hizmeti üstlenebilen bir kölenin durumuna benzer. Bu sebeple, “...yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım” âyetinde cin ve insan türüne özel olarak vurgu yapılmıştır.”¹³¹

Bir âlimin en önemli vasıflarından biri, Kur'an ve hadislerde yüzeyde var gibi görünen ihtilafları derin bir anlayış ve hikmetle yorumlayarak bu ihtilafları uzlaştırabilmesidir. İmdâdullah'ın bu tür âyet ve hadislerdeki zahirî ihtilafları uzlaştırma konusundaki başarısı, onun ilmî derinliğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

¹³⁰ Ez-Zâriyât, 51/56.

¹³¹ Tehânevî, *Kerâmât-ı İmdâdiyye*, 25-26; Kureyşî, *Maarif-i İmdâdiyye*, 72-73; Tehânevî, *Kıyasü'l-Akâbir*, 122.

Bir sohbet meclisinde İmdâdullah'a iki talebe başvurmuştur. Birisi, لَا صَلَاةَ إِلَّا بِحُضُورِ الْقَلْبِ “Kalp huzuru olmadan namaz olmaz”¹³² hadisini delil göstererek, kalp huzuru olmadan kılınan namazın geçersiz olduğunu ileri sürmüştür. Diğer talebe ise bu görüşe karşı çıkararak Hz. Ömer'in (r.a.) şu sözünü delil olarak sunmuştur: إِيَّيْ لَأَجْهَرُ “Ben, namaz esnasında dahi ordumu teçhiz etmeyi (hazırlamayı) düşünüyorum.”¹³³ Bu talebeye göre, Hz. Ömer (r.a.) gibi bir zâtın namazının eksik olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Çünkü burada ordu hazırlığı hakkında düşünmek söz konusudur ki bu durum kalp huzuruna aykırıdır. Bu sebeple, kalp huzuru namazın ne sıhhat ne de kemâl şartlarındandır.

Diğer talebe ise bu izaha karşı tatmin edici bir cevap veremeyince, meselenin çözümü için her ikisi de İmdâdullah'a müracaat etmişlerdir. İmdâdullah, bu rivayetler arasında herhangi bir taarruz (çelişki) bulunmadığını ifade ederek şu açıklamayı yapmıştır: “Allah Teâlâ'nın mukarrabûn (yakın kulları), sultanın huzuruna kabul edildiklerinde, O'na arz-ı hâlde bulunurlar, emir alırlar ve aldıkları emirleri yerine getirmek üzere hizmet ederler. Bu hâl, doğrudan doğruya huzurun kendisidir ve huzura aykırı değildir. Bu sebeple, Hz. Ömer (r.a.) gibi ilhama mazhar bir zâtın kalbine gelen bu tür düşünceleri, sıradan insanların vesvese ve düşünceleriyle kıyaslamak tamamen hatalıdır. Zira bu hâl, uzaklık değil bilakis yakınlık ve kurbiyettir.”¹³⁴

İmdâdullah'ın ilmî seviyesini ortaya koyan bir diğer örnek ise Mevlânâ Eşref Ali Tehânevî ile aralarında geçen dikkat çekici bir ilmî müzakeredir. Eşref Ali Tehânevî, “Bu âlemde Allah Teâlâ'yı gözle görmek mümkün müdür, değil midir?” şeklinde bir soru yönelmiştir. İmdâdullah bu soruya şu şekilde cevap vermiştir: “Evet, mümkündür. Ancak لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ “Gözler onu göremez, o, gözleri görür”¹³⁵ âyetinin anlamı şudur: Zâhirî gözle Allah Teâlâ'nın görülmesi mümkün değildir. Ne zaman ki kişide bâtınî bir bakış (basîret nazarı) oluşur, bu basîret zâhirî görüşe üstün gelir. Böylece, hakikati idrak eden ârif kimse gerçekte basîret gözüyle

¹³² Bk. Mahmûd Şahrûdî, *Genc-i Hikmet yâ Ahâdîs-i Manzûm* (Kum-İran: Rûh yay., 1984), 176.

¹³³ Bk. Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Abdül'aziz b. Abdullah b. Bâz (Riyâd: Daru's Salâm / Daru'l Hayfâ, 2000), 3/117 (No. 1223).

¹³⁴ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 93; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 52-53; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 98; Tehânevî, *Kıyasü'l-Akâbir*, 104; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbirîyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 204; Ali Tehânevî, *Kerâmât-ı İmdâdiyye*, 11; Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 56.

¹³⁵ El-En'am, 6/103.

görür. Şayet bir kimse, ‘Ben Allah’ı gözümle görüyorum’ sanırsa, bu onun yanılgısıdır. Bunun delili şudur: Eğer gözünü kapatsa bile görme hâli aynen devam eder. İkinci delil ise şudur: Fiziksel görme, geçici olup güneş ışığı gibi dışsal bir nura bağlıdır. Oysa bu manevî görüş, basîret nuruna dayanır; bu nura mazhar olmaksızın o görüş mümkün değildir.”

Bu cevap üzerine Eşref Ali Tehânevî tekrar: “Peki Cenâb-ı Hak, Hz. Mûsâ’ya (a.s.) neden لَنْ تُرَىٰ “beni kesin olarak göremezsin”¹³⁶ buyurmuştur?”

İmdâdullah bu soruyu ise şu şekilde açıklamıştır: “Bu âyette Hz. Mûsâ’ya (a.s.) yönelik olarak görmenin nefyedilmesi (reddedilmesi) söz konusudur. Doğrudur ki, ârif kişi Allah’ı kendi gözüyle görmez; aksine Hakk’ın gözüyle görür. Aynı zamanda burada Zât-ı İlâhî’nin görülmesinin reddi de mevcuttur. Zira bu mertebeye ulaşmak için kulun benliğinin tamamen fânî olması gerekir. Kul kendinden geçip fânî olunca, artık görme diye bir şey kalır mı!”¹³⁷

Bu yorumlar, İmdâdullah Tehânevî’nin yalnızca zahirî anlamlarla yetinmeyip, aynı zamanda âyetlerin bâtinî ve metafizik anlam katmanlarını da kavrayarak yorum yapabilme kudretini ortaya koymaktadır.

İmdâdullah, yalnızca Kur’ân ve hadisle ilgili ilimlerde değil, tasavvufî meselelerde de derin bir kavrayışa sahiptir. Özellikle tasavvufî kavramları açıklarken sergilediği incelikli üslûp ve mânâ derinliği, onun bu sahadaki mânevî tecrübesi ile ilmî kudretini açıkça yansıtmaktadır. Nitekim feyzin mahiyetine dair yaptığı açıklamalarda da derin bir mârifet ve gözlem kudreti sergilemiştir. Bir sohbetinde feyzin üç türünden söz ederek şu şekilde bir tasnif sunmuştur:

Hâlî Feyiz: Örneğin, Abdullah adında bir gayrimüslimin İslâm’a girdikten sonra Hâfız Muhammed Dâmin’in meclisine katılması ve orada ansızın ağlamaya başlaması gibi bir durum. Hâfız Dâmin onun gözyaşlarını parmaklarıyla alarak kendi göz altlarına sürmüştür. Bu olayın hemen ardından meclis genelinde özel bir mânevî hâl tecellî etmiş ve cemaat vecd hâline girmiştir. Bu, hâlî feyze örnek teşkil eder.

¹³⁶ El- A’râf, 7/143.

¹³⁷ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 94; Tehânevî, *İmdâdü’l-Müştâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 52; Erşed, *Bîs Barey Müselmân*, 99.

Kavli Feyiz: Bu tür feyiz, bir ârifin sarf ettiği bir söz aracılığıyla meydana gelir. Öyle ki, bu söz bazen yıllar süren ibadetlerle bile elde edilemeyecek bir tesir bırakabilir.

Fiilî Feyiz: Bu feyiz türünde ise şeyhin fiilî bir davranışı etkilidir. Şeyh, yaptığı ameli riyâ niyetiyle bile gerçekleştirirse; müridin ihlâsı sayesinde bu davranıştan feyiz hâsıl olur. Örneğin, şeyh bir uygulamayı sadece müritleri de o ameli yapsın diye gerçekleştirir; bu durumda bile o davranış, mürit üzerinde derin ve olumlu bir etki oluşturur.¹³⁸

Burada sunulan değerlendirmeler, İmdâdullah'ın ilmî ve irfânî düzeyini yansıtan örneklerden yalnızca birkaçıdır. Bu tür örnekler, onun dönemin önde gelen âlimleri nezdindeki ilmî itibarını ve tasavvufî otoritesini ortaya koymaktadır. İmdâdullah'ın zâhirî ilimlere dair görüşlerinin burada aktarılanlarla sınırlı tutulması, genel ilmî vasfının ana hatlarını ortaya koymak açısından yeterli olacaktır.

2.2. Tasavvufî Kişiliği

İmdâdullah, 19. yüzyıl Hint Altkıtası tasavvuf geleneğinin önde gelen simalarından biri olup, özellikle Çiştîyye-Sâbiriyye tarikatının yeniden ihyasında önemli bir rol üstlenmiştir. Hilâfet aldıktan sonra irşat faaliyetlerine başlamış, hicret ettiği Mekke'de de bu görevini kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.

İmdâdullah Tehânevî gerek kaleme aldığı risâleler gerekse mektupları vasıtasıyla vahdet-i vücûd, aşk-ı ilâhî, tevekkül ve nefis terbiyesi gibi temel tasavvufî meseleler üzerine görüşler ortaya koymuştur. Bu yönüyle, tasavvufu hem nazarî hem de amelî boyutlarıyla temsil eden mümtaz bir sûfi olarak temayüz etmiştir.

2.2.1. Mürşitleri

İmdâdullah Tehânevî, tasavvufî yolculuğuna henüz genç yaşlarında Delhi'ye giderek başlamıştır. Burada ilk olarak Mevlânâ Nasîrüddîn Nakşibendî'ye intisap etmiş ve kendisinden hilâfet almıştır. Mevlânâ Nasîrüddîn'in vefatının ardından ise Miyânciyû Nûr Muhammed'e intisap etmiştir. Onun nezaretinde seyr ü sülûkünü tamamlayarak hilâfet almıştır. Söz konusu iki mürşit, İmdâdullah'ın tasavvufî

¹³⁸ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 93-94; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 69.

şahsiyetinin teşekkülünde önemli birer rol oynamışlardır. Bu bağlamda, İmdâdullah'ın mânevî gelişim sürecini sağlıklı biçimde kavrayabilmek adına, adı geçen şeyhlerin ilmî ve tasavvufî kimliklerine kısaca temas etmek uygun olacaktır..

2.2.1.1. Nasîruddîn Nakşibendî

Seyyid Nasîruddîn b. Necmeddîn Hüseyinî Sûnîpetnî, Hint Altkıtası'nın Delhi şehrinde dünyaya gelmiş olup hem ilmî hem de tasavvufî birikimiyle temâyüz eden önemli sûfî şahsiyetlerden biridir. Baba tarafından İmam Nâsîruddîn Hüseyinî Sûnîpetnî'ye, anne tarafından ise Delhi'nin tanınmış âlimlerinden Şeyh Rafî'üddîn b. Şah Veliyyullah'a neseben bağlıdır. Aynı zamanda, dönemin meşhur muhaddislerinden Şah Muhammed İshâk Dihlevî'nin damadı olan Seyyid Nasîruddîn, dinî ilimleri büyük ölçüde kayınpederi başta olmak üzere dönemin çeşitli ulemâsından tahsil etmiştir. Tasavvufî eğitimini Nakşibendiyye meşâyihinden Şeyh Muhammed Âfâk'tan almış vezun yıllar onun hizmetinde bulunarak hilâfet almıştır.¹³⁹

Seyyid Nasîruddîn, Seyyid Ahmed Şehîd'in öncülüğündeki cihât hareketine katılmış ve 1834 yılında Delhi'den ayrılarak Tûtak, Acmer ve Cûdh-pûr üzerinden Sind bölgesine geçmiştir. Burada dönemin âlimleri, sûfîleri ve yerel yöneticileriyle cihât faaliyetleri hususunda istişarelerde bulunmuş; Firârî Belûç gruplarıyla ittifak kurarak Sih kuvvetlerine karşı silahlı direniş başlatmıştır. 1837 yılında Rûchân bölgesini Sihlerin elinden alarak Mazârî kabilesine teslim etmiştir. Ancak Mazârîlerin Sihlerle sulh yapması üzerine bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu gelişmenin ardından Belûcistan'a, oradan da Afganistan'a geçmiş ve burada dönemin önemli siyâsî figürlerinden Emîr Dûst Muhammed Han'ın himayesinde faaliyetlerine devam etmiştir. Bu kez cihât yönünü İngiliz işgaline çevirmiş ve 1840 yılında Gazne Kalesi'nde mücâhitlerle birlikte İngiliz kuvvetlerine karşı kahramanca bir direniş göstermiştir. Ancak içeriden gelen ihanet ve askerî dengesizlik nedeniyle kale düşmüştür. Seyyid Nasîruddîn, mücâhitlerin merkezi hâline gelen Sîthâne'ye çekilmiştir. Burada, Şeyh Ahmed b. İrfân Şehîd'in yol arkadaşları tarafından cihât hareketinin liderliğine seçilmiş ve bu görev için kendisine biat edilmiştir. Nihayet, 1256/1840 yılında Sîthâne'de şehit olmuştur.

¹³⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1124.

Seyyid Nasîruddîn, hem ilmî hem tasavvufî yönüyle dikkat çeken bir sûfidir. Yüksek bir irade ve gayrete sahip olan bu mümtaz şahsiyet sürekli duaya yönelen, iyiliği emreden, kötülükten sakındıran ve sünnet-i seniyyeyi ihyâ hususunda büyük bir hassasiyet sergileyen bir zât olarak tanınmıştır.¹⁴⁰

2.2.1.2. Miyânciyû Nûr Muhammed Cencanvî

Miyânciyû Nûr Muhammed b. Seyyid Cemâl Muhammed Cencanvî, 1201/1786 yılında bugünkü Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Muzaffarnagar bölgesindeki Cencanâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Nesebi hem baba hem de anne tarafından Hz. Ali'ye (r.a.) ulaşmakta olup, dokuzuncu kuşakta yer alan büyük dedesi Şah Abdürrezzâk, Kadîriyye tarîkatının önde gelen sûfilerinden ve dönemin itibarlı ulemâsından biri olarak tanınmıştır.¹⁴¹

Her ne kadar klasik anlamda medrese tahsilini tamamlamamış olsa da Miyânciyû, dinî ilimlerde derin bir vukufiyete sahipti. Farsçaya ileri düzeyde vakıf, Arapçaya ise yeterli derecede hâkimdi. Dönemin eğitim geleneğine uygun ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş, ardından Farsça ve Arapça eğitimine yönelmiştir. Bu bağlamda, Delhi'deki meşhur Rahîmiyye Medresesi'nde öğrenim görmüştür. Medrese o dönemde Şah Abdül'aziz Dihlevî'nin nezaretinde faaliyet göstermekte olup, derslerin önemli bir kısmı Şah Abdülkâdir tarafından verilmekteydi.

Miyânciyû Nûr Muhammed, gençlik yıllarından itibaren tasavvufa yönelmiş ve bu süreçte Şah Abdül'aziz Dihlevî'ye (ö. 1239/1824) intisap ederek 22 yaşında hilâfet icâzeti almıştır. Daha sonra, dönemin kâmil mürşitlerinden biri olan Şah Abdurrahîm Velâyetî'ye (ö.1246/1831) intisap etmiş ve onun rehberliğinde seyr ü sülûk tamamlayarak ikinci kez hilâfet almıştır.

Tahsil hayatını tamamlamadan Delhi'den ayrılan Miyânciyû, bir süre memleketi Cencanâ'ya dönmüş; daha sonra Tehâne Bihûn ve Celâl-Âbâd kasabalarına yakın bir konumda bulunan Lohârî adlı küçük köyde ikamet etmiştir. Bu köydeki bir camide çocuklara Kur'ân-ı Kerîm öğretmekle meşgul olmuştur.

¹⁴⁰ Bk. Gulâm Resûl Meher, *Sergüzeşt-i Mücahidin* (Lahor: İlmî Printing Pres, 1956), 135-210.

¹⁴¹ Zekeriya, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 232; Ali Şah, *Silsile-i Çiştîyye Sâbiriyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*, 180.

Miyânciyû, mânevî hâl ve makamını daima gizlemeyi tercih etmiş; gösterişten uzak, dervişâne ve mütevazı bir hayat sürmüştür. İbadet hayatında son derece titiz olup, rivayetlere göre otuz yıl boyunca sabah namazının ilk tekbirini hiç kaçırmamıştır. Meşhur âlim Mevlânâ Şebîr Ahmed Osmanî'nin ifadesiyle, Hallâc-ı Mansûr'un kısa bir süre tecrübe ettiği "Ene'l-Hak" hâli, Miyânciyû Hazretleri'nde otuz yıl boyunca istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Bununla birlikte, şer'î sınırların dışına çıkmaktan titizlikle kaçınmış ve şathiyâtle meşhur olma arzusundan daima uzak durmuştur. Bu yönüyle sûfi kimliğini sükûnet ve temkinle sürdürmüştür.

Miyânciyû Nûr Muhammed, 4 Ramazan 1259/1843 tarihinde, cuma günü vefat etmiş ve doğum yeri olan Cencanâ kasabasına defnedilmiştir. Kabri günümüzde hâlâ ziyaret edilmekte ve sevenleri tarafından hürmetle yâd edilmektedir.

Yetiştirdiği başlıca halifeler arasında şu isimler yer almaktadır: İmdâdullah Tehânevî, Hâfız Dâmin Şehîd, Şeyh Muhammed Muhaddis Tehânevî, Şeyh Şîr Muhammed Lohârî, Hâfız Mahmûd Efendi ve Hâfız Nûr Cencanvî.¹⁴²

2.2.2. Tasavvufî Anlayışı

Dinî ve bâtinî ilimlerde derin bir vukûfa sahip olan İmdâdullah, çeşitli tasavvufî meselelerde dikkat çekici görüşler ortaya koymuştur. Bu görüşler, büyük ölçüde *Şemâ'im-i İmdâdiyye* ve Hint Altkıtası'nın son dönem önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Eşref Ali Tehânevî'nin kaleme aldığı *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk* adlı eser ile onun tarafından derlenen diğer tasavvufî metinler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır.

Biz burada, İmdâdullah'ın özellikle üzerinde durduğu temel kavram ve ilkeleri merkeze alarak, onun tasavvufî düşüncesine dair yaklaşımlarını ele alacağız.

I. Tasavvuf

Tasavvuf, Allah'ı hakkıyla tanıma, kalbi günahlardan arındırma, nefsi ıslah ederek onu doğruya yönlendirme hususunda kişiye rehberlik eden manevî bir yoldur. Tasavvuf kelimesinin kökeni ve lügat anlamı hakkında literatürde farklı görüşler ileri

¹⁴² Detaylı bilgi için bk. Nasîm Ahmed Alvî Cihencihânvî, *Muhtasar meger câmi' Savanih-i Umrî Hazret-i Miyânciyû Nûr Muhammed* (Muzaffarnagar: Şube-i Neşr u İşâat-ı Medrese-i Arabiyye-i İslâmiyye-i Nûr-i Muhammediyye, ts.) 3-20.

sürülmüştür. Genel kanaate göre kelime, “yün” anlamına gelen sûf kelimesinden türemiştir. Zira yün elbise giyildiğinde Arapçada “tasavvefe” (yünlendi, yün giydi) tabiri kullanılır. Tıpkı gömlek giyen kimse için kullanılan “takammese” (gömlek giydi) ifadesinde olduğu gibi. Bununla birlikte, sûfilerin sadece yün elbise giymedikleri ve yün elbise giymenin yalnızca sûfilere mahsus bir özellik olmadığı da bilinmektedir.¹⁴³

Her mutasavvıfın tasavvufa dair kendine özgü bir tanımı olabileceği gibi, bir Mutasavvıfın içinde bulunduğu ortam ve ruhî hallere göre tasavvufun birden fazla tanımı da olabilir.

Ebü Muhammed-i Cerirî'ye (ö. 321/933) göre tasavvuf “Bütün yüksek ve güzel ahlâklar ile ahlâklanmak, her türlü kötü ve düşük ahlâktan uzaklaşmaktır.”¹⁴⁴

Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'ye (ö. 295/908) göre, “Tasavvuf, nefsin tüm haz ve isteklerini terketmektir.”¹⁴⁵

Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) göre tasavvuf, “Allah Teâlâ'nin seni nefsânî sıfatlarından öldürüp kendisi ile ihfa etmesidir.”¹⁴⁶

Ebü Ali-i Rûzbârî (ö. 322/934) ise “Tasavvuf nedir?” sorulduğunda, “Tasavvuf, seni kovsa bile sevgilinin kapısında durmandır” cevabını vermiştir.¹⁴⁷

Sûfî kelimesinin tanımına gelince, bu hususta mutasavvıflar arasında çeşitli görüşler mevcuttur.

Zünnûn el-Mısırî'ye (ö. 245/859) sufi kimdir? diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Taleple yorulmayan, elinden zorla almakla darılmayan kimsedir.” Bir başka seferinde şöyle açıklamıştır: “Onlar o kimselerdir ki Allah'ı her şeye tercih ederler. Allah da onları her şeye tercih eder.”¹⁴⁸

¹⁴³ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand yay., 2009), 308.

¹⁴⁴ Ebu Nasr Serrac et-Tusi, *el-Lüma'*, çev. H. Kamil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yay., 1996), 23; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 309.

¹⁴⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Osman Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, çev. İsmail Abdülhadi Kindil (Beyrut: Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980), 232; Mahmûd b. Ebü Bekir Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yay., 1992), 57.

¹⁴⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 309.

¹⁴⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 310.

¹⁴⁸ Tusi, *el-Lüma'*, 25.

Sehl b. Abdullah'a (ö. 283/896) göre sufi, "Kederi safa haline gelen, bulanıklıktan durulan, fikirle dolan, insanları bırakarak sadece Allah'la meşgul olan altın ile toprağı eşit gören zattır."¹⁴⁹

İmdâdullah'a göre tasavvuf, yalnızca zâhirî bilgiyle sınırlı olmayan amel, edep ve ilâhî tecellilere dayanan çok yönlü bir mânevî yolculuktur. O, tasavvufu üç temel merhalede ele alır: ilim, amel ve ilâhî lütuf. Bu merhaleler, sâlikin içsel tekâmülünü aşama aşama inşa eden bir seyr ü sülûk sürecine karşılık gelir. Bu anlayış çerçevesinde tasavvufun ilk adımı mârifet anlamında kullanılan ilimdir. Bu ilim, yalnızca teorik bir bilgi değildir. Kişinin mânevî yolculuğunu aydınlatan bir rehberdir. İkinci aşama ise ameldir. Bu merhalede sâlik, ibadet, zühd, riyâzet ve nefsin tezkiyesi gibi uygulamalarla nefsin terbiye eder ve kalbî istikamet kazanır. Son aşama ise ilâhî lütuftur. Bu mertebeye erişim, kulun kendi çabasıyla sınırlı olmayan; cezbe, feyz ve ilâhî inayet gibi aşkın unsurlarla mümkün hâle gelen bir mânevî nasiptir.¹⁵⁰

İmdâdullah'a göre tasavvufun özünü oluşturan esaslardan biri de edeptir. "Tasavvufun tamamı edeptir"¹⁵¹ sözü, bu anlayışın özlü bir ifadesi niteliğindedir. Benzer bir şekilde, Ebû Hafs el-Haddâd en-Nisâbûrî (ö. 260/874) de "Tasavvuf bütünüyle edepten ibarettir. Her zamanın bir edebi, her makamın bir edebi, her hâlin bir edebi vardır. Kim zamanların edeplerine riayet ederse, olgun kimselerin eriştiği mertebeye ulaşır. Kim de edepleri zayi ederse, yakınlık umulan yerden uzaklaştırılır ve kabul umulan yerden geri çevrilir"¹⁵² diyerek bu hususun önemini vurgulamıştır. İmdâdullah'a göre edep, zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki kısma ayrılır. Zâhirî edep, insanlar arası ilişkilerde tevazû, güzel ahlâk ve nazik tutumlarla kendini gösterirken, bâtinî edep ise kulun her hâlinde Allah'ın huzurunda olduğunu idrak ederek yaşamasıdır. Edep ölçülerine riayet etmeyen bir kimsenin mânevî kemale ulaşamayacağını vurgulayan İmdâdullah, bu yönüyle tasavvufu ahlâkî terbiyeye dayanan bir seyr ü sülûk süreci olarak değerlendirir.¹⁵³

¹⁴⁹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, 57.

¹⁵⁰ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 40; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 51-52.

¹⁵¹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 41; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 52.

¹⁵² Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 237; Ebû Hafs Şihâbeddin Ömer Suhreverdî, *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*, çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz (İstanbul: Vefa Yay., 1990), 508-509.

¹⁵³ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 41; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 52.

Öte yandan İmdâdullah, tasavvufun merkezî unsurlarından biri olarak ihlâsı ve süreklî niyet bilinciyle yaşanan bir kulluk şuurunu da öne çıkarır. Niyet, yalnızca ibadetlerin başlangıcında yapılan bir yöneliş değildir. Kulun her hâl ve durumda koruması gereken ruhânî bir istikamettir.¹⁵⁴ Nasıl ki “Tasavvufun tamamı edeptir” sözü bu yolun özünü ifade ediyorsa, aynı şekilde niyet de tasavvufun temelidir. Tüm tasavvufî süreci kuşatan, bâtinî murâkabenin ve ihlâsın en derin göstergesidir. Zira niyetin ihlâsla yapılması, amelin makbuliyetinin ön şartıdır. İhlâssız niyet ise ibadeti sıradan bir biçimsel davranışa indirger.¹⁵⁵

Gerçek sūfinin kim olduğu meselesine açıklık getiren İmdâdullah, Zünnûn el-Mısrî'nin şu sözleriyle aynı çizgide düşünmektedir: “Sûfiler, Allah'ı her şeye tercih eden ve Allah'ın da kendilerini her şeye tercih buyurduğu kimselerdir.”¹⁵⁶ İmdâdullah'a göre bu yolda sâlik olan kişinin Allah'tan başka hiçbir şeye gönül bağlamaması gerekir. Sûfi, halkın övgü veya yergisine değer vermeyen, amelini gösteriştan uzak tutan ve her hâlinde Hakk'ın rızâsını gözetken kimsedir. İmdâdullah'a göre kalbi arınan bir kimsenin sözü de Hakk'a uygun olur. Bu anlayışı “Kalbi saf olan sūfi, ne söylerse hak söyler” ifadesiyle özetleyen İmdâdullah, kalbî arınmanın tasavvuftaki merkezî konumuna dikkat çeker. Öte yandan, tasavvuf adını kullanarak bid'atlara yönelen kimselerin ise hakiki sūfi olarak kabul edilemeyeceğini açık bir şekilde belirtir.¹⁵⁷

II. Nefs

Arapça kökenli bir kelime olan nefis, sözlükte rûh, akıl, insanın bedeni, ceset, can, kan, nefes, varlık, insan, zât, hevâ ve heves, ukûbet ve murâd gibi anlamlara gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ise nefis kelimesi, Allah'ın zâtı, insanın ruhu, kalp, sadr, insan bedeni ve insana kötülük emreden kuvvet gibi çeşitli mânâlarda kullanılmıştır.¹⁵⁸

Tasavvuf ıstılahında nefis, genel olarak kulun kötü huylarının, çirkin vasıflarının, menfî duygularının ve ahlâkî zaafının mahalli olan “lâtîfe” veya “cism-

¹⁵⁴ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 49.

¹⁵⁵ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 46.

¹⁵⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 311.

¹⁵⁷ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 49.

¹⁵⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yay., 2005), 472.

i latîf” şeklinde tarif edilmiştir. Kuşeyrî’ye göre, kulun sahip olduğu çirkin vasıflar ikiye ayrılır: Birincisi, kendi iradesiyle işlediği günahlardır. İkincisi ise fitraten insanda mevcut olan kötü ahlâkî özelliklerdir ki, kul bunları gidermek için çaba gösterirse bu olumsuz vasıflardan kurtulabilir. İnsanın yaratılışında iyi vasıfların merkezi ruh ve kalp olarak belirlenmişken, bunun zıddı olan kötü vasıfların merkezi ise nefis olarak tayin edilmiştir.¹⁵⁹

Cüneyd-i Bağdâdî, kötülüğü emreden nefsi (nefs-i emmâre), insanı helâke sürükleyen, düşmana destek olan, hevâ ve hevese uyan ve çeşitli kötülüklerle itham edilen bir unsur olarak tanımlar.¹⁶⁰

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, nefsin arzu ve vesveselerini günahların en büyüğü olarak kabul eder ve bunlardan kaçınmaya özen gösterir. Ona göre, “bu vesveselerden Allah’ın zikriyle korunan kalpte bir nur parlamaya başlar ve şeytan da o kişiden uzaklaşır.”¹⁶¹

Ebû Hafs, “Kim bütün vakitlerinde nefsini kınamaz, her hâlinde onun isteklerinin aksine hareket etmez ve her zaman onu hoşlanmadığı şeyleri yapmaya zorlamazsa aldanmıştır. Nefsinin herhangi bir yönünü beğenen kimse ise helâk olur” demiştir.¹⁶²

İmdâdullah Tehânevî’nin nefis anlayışı, sûfi geleneğin izlerini taşımakla birlikte, onu özellikle kalbî uyanıklık, bâtinî murâkabe ve daimî muhasebe esasları üzerine inşa eder. Ona göre nefis, insanın en büyük iç düşmanı ve seyr ü sülûk sürecinde karşılaşılan en gizli hicaplardan biridir. Bu nedenle bir sâlikin asıl korkusu, dışsal tehlikelerden ziyade, bizzat kendi nefsinin hevâ ve meyillerinden kaynaklanmalıdır. Zira gerçek tezkiye, nefse karşı sürdürülen sürekli ve bilinçli bir iç mücâhede ile mümkündür.¹⁶³ İmdâdullah bu anlayışını şu sözleriyle ortaya koymaktadır: “Ben

¹⁵⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 141.

¹⁶⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 196.

¹⁶¹ Suhreverdi, *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*, 575.

¹⁶² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 196.

¹⁶³ İmdâdullah Tehânevî, *Cihâd-ı Ekber, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 109.

Allah'tan başka kimseden korkmam. Mahlûkat içinde bir korku varsa, o da ancak kendi nefsimdendir.”¹⁶⁴

İmdâdullah'a göre nefsin asıl tehlikesi, onun görünürdeki sükûnetine aldanmaktan kaynaklanır. Zira nefis, zaman zaman itaatkâr bir tavır sergilese de gerçekte fırsat kollayan bir varlıktır. Bu sebeple sâlik, nefsinden hiçbir zaman tam anlamıyla emin olmamalıdır. Daima iç muhasebe ve temkin hâlini muhafaza etmelidir.¹⁶⁵ Kuşeyrî'nin de belirttiği üzere: “Herhangi bir akıl sahibi kimsenin nefsinden razı olması nasıl doğru olabilir ki? Hz. İbrahim'e kadar en şerefli peygamberlerin neslinden gelen Hz. Yusuf dahi, وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِيَّ إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ “Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Şüphesiz nefis, sürekli kötülüğü emreder”¹⁶⁶ buyurmuştur.¹⁶⁷

İmdâdullah da bu hakikati şu sözleriyle ifade eder: “Aklın ve basîretin gereği, kişinin kendi nefsinden daima şüphe etmesidir. Ona hiçbir zaman güvenmemeli ve içinden doğan her çağrışı ihtiyatla tartmalıdır.” Buradaki vurgu, nefsin yalnızca bir arzu kaynağı değil, aynı zamanda insanı mânevî istikametten alıkoyabilecek ince bir perde olduğudur. İmdâdullah bu noktada âriflerin şu ölçüsünü hatırlatır: “İnsan başkalarına karşı hüsn-i zan beslemeli, ama nefsine karşı sû-i zanla hareket etmelidir.”¹⁶⁸

III. Şeriat-Tarîkat İlişkisi

Şeriat kelimesi sözlükte, su kaynağı veya su alınan yer anlamına gelir.¹⁶⁹ İstilahta ise Allah Teâlâ'nın insanlar için koyduğu yol, sünnet, dinin zâhirî yönüne ait kaideler ve dinin hukuk kurallarını ifade eder.¹⁷⁰

Tarîk kelimesi, sözlükte yol anlamına gelir. Bu kelimeden türeyen “tarîkat” ise sîret (yaşam tarzı), mezhep, yöntem, hâl ve tavır gibi anlamlar taşır. Tarîkin çoğulu “turuk” olup yollar manasına gelir.¹⁷¹ İstilahta ise Hakk'a ermek için tutulan, birtakım

¹⁶⁴ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 38; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 108.

¹⁶⁵ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 66.

¹⁶⁶ Yûsuf, 12/53

¹⁶⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 196.

¹⁶⁸ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 66-67.

¹⁶⁹ İsmâ Nûrüddîn, *Mu'cem Nûrüddîn el-Vasît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 755.

¹⁷⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 607.

¹⁷¹ Nûrüddîn, *Mu'cem Nûrüddîn el-Vasît*, 823.

kuralları ve ayinleri bulunan yoldur.¹⁷² Tasavvufta bir şeyhin önderliğinde, müridin Allah'a ulaşma yolunda, tefekkür ve ihsanı kazanma konusunda takip ettiği usuldür.¹⁷³

Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre Şeriat, "yüce Allah'a ibadet etmendir. Hakikat ise, O'nun tecellilerini seyretmendir. Şeriat, emredileni yerine getirmektir. Hakikat ise, yüce Allah'ın hükmettiği, takdir ettiği, gizlediği ve açığa çıkardığı hükümlerini müşâhede etmektir. Ebû Ali Dekkak'ın (ö. 405/1015) şöyle dediğini işittim: 'Kulun Fâtiha suresinde söylediği, *إِيَّاكَ نَعْبُدُ* "Ancak sana kulluk ederiz" âyeti, şeriatı muhafaza etmektir. *إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* "Ancak senden yardım isteriz"¹⁷⁴ âyeti de hakikati ikrar ve ifade etmektir."¹⁷⁵

İmdâdullah'a göre şeriat ile tarîkat (hakikat yolu), birbirinden ayrı ve kopuk alanlar değil aynı hakikatin zahîrî ve bâtinî boyutlarını temsil eden, birbiriyle irtibatlı iki temel seyr ü sülûk merhalesidir. O, şeriatı dinin zâhirî çerçevesi, tarîkatı ise bu zâhirin bâtinî hakikati olarak görmektedir. Bu iki merhale, sâlikin mânevî tekâmülünde birbirini tamamlayan ve nihayetinde hakikate ulaştıran iki ilâhî lütuf vesilesidir. İmdâdullah'a göre, şeriat olmaksızın tarîkat bâtinî sapmaya kapı aralar. Tarîkat olmaksızın şeriat ise ruhsuz bir şekilcilik ve hakikatten uzak bir amel kalıbı hâline gelir.¹⁷⁶

İmdâdullah'ın yaklaşımında şeriat, sâliki helâl ve haram sınırlarında tutarak dış disiplini sağlar, tarîkat ise kalbî ve ruhî tezkiye ile sâliki hakikate yönlendirir. O, şeriatı dil ile ikrar, tarîkatı ise kalp ile tasdik şeklinde tanımlar. Bu iki yön bir araya gelmedikçe iman kemale ermez. Zira ona göre, yalnızca ikrar münafıklığın, yalnızca tasdik ise eksik bir bağlılığın göstergesidir. Bu bağlamda tarîkatın nihai amacı, şeriatla uyumlu bir kalbî ve rûhânî dönüşüm gerçekleştirerek kulun hem zâhir hem de bâtin yönüyle Hakk'a yaklaşmasını sağlamaktır.¹⁷⁷

İmdâdullah'a göre, sâlikin kalbî dünyasında feyiz, cezbe ve vecd gibi hâller meydana gelse dahi, bu tecellilerin meşruiyeti, şeriat ve sünnet ile olan uyumlarına

¹⁷² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yay., 1995), 510.

¹⁷³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 627.

¹⁷⁴ el-Fâtiha 1/4.

¹⁷⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 137.

¹⁷⁶ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâtâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 43

¹⁷⁷ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 77; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâtâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 43.

bağlıdır. Bu sebeple, kendi sözleri, keşifleri ve ilhamlarının dahi şeriatla çelişmesi hâlinde terk edilmesi gerektiğini belirtir.¹⁷⁸ Sehl b. Abdullah'ın "Kitap ve sünnetin kabul etmediği her türlü vecd ve keşf bâtıdır" şeklindeki tespiti, bu anlayışın sūfi gelenekteki karşılığını ortaya koyar.¹⁷⁹ İmdâdullah, zâhirde sünnete bağlılığı, bâtında ise ilâhî aşkı esas kabul eder. Nitekim onun ifadesiyle, "Yolumuzun esası bâtında aşk, zâhirde ise sünnete uymaktır."¹⁸⁰

İmdâdullah'a göre, şeriat yalnızca bireysel amellerin düzenleyicisi değil, aynı zamanda esmâ-i hüsnânın yeryüzündeki tecellilerinin zeminidir. Ona göre Gaffâr, Müntekim ve Latîf gibi ilâhî isimlerin tezahürü, ancak şer'î hükümlerin varlığı ile idrak edilebilir. Şeriat ortadan kalktığında ne yasakların anlamı kalır ne de affın ve azabın mânevî boyutu anlaşılır.¹⁸¹

IV. Mürşit- Mürit İlişkisi

Arapça kökenli "mürşit" kelimesi, lügatte doğru yolu gösteren, uyarıcı, irşât eden ve rehberlik eden kimse anlamına gelir.¹⁸² Önder, kabile başkanı veya yaşlı kimse manasındaki "şeyh" sözcüğü, tasavvuf bağlamında "mürşit" ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.¹⁸³ Mürşit kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de yalnızca Kehf Suresi'nde geçmektedir.¹⁸⁴ Tasavvuf terimi olarak mürşit, doğru yolu gösteren, sapkınlığa düşmeden önce hak yola ileten ve tarîkatın lideri konumunda olan kişidir. Aynı anlamda postnişin, şeyh ve seccadenişîn gibi unvanlar da kullanılmaktadır. Mürşitlik makamındaki kişinin, Allah'ın ahlâkını kuşanmış olması, başka bir deyişle en azından fenâ makamına ulaşmış bulunması şarttır.¹⁸⁵

Sühreverdi'ye (ö. 632/1234) göre mürşitlik, tasavvufta en yüce makam olup Allah'a davet hususunda peygamberlerin vekilliği mahiyetindedir. Ona göre mürşit, kulları Allah'a, Allah'ı da kullara sevdiren, müridini manevî kir ve kötülüklerden arındırıp terbiye eden, kalp aynasını cilalayarak içindeki ilahî nuru ve güzelliği açığa

¹⁷⁸ İshak, *Mîr-e Kârvân*, 167; Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 134.

¹⁷⁹ Tusi, *el-Lüma'*, 105.

¹⁸⁰ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 48.

¹⁸¹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 77-78; Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 43.

¹⁸² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 455.

¹⁸³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 609.

¹⁸⁴ el-Kehf 17/18.

¹⁸⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 455.

çıkaran bir rehberdir. Mürşid-i kâmiller, Resûlullah ile manevî sohbet ve beraberlikten elde ettikleri marifetleri müritlerinin kalplerine de aktarırlar. Bu kimseler, sırat-ı müstakîm çizgisinde sebat ederek takvâ ehlinin önderi olduklarında, kendilerine uyulmaya lââyık bir konuma ulaşırlar.¹⁸⁶

Mürit kelimesi ise Arapça bir kelime olup “irade” kelimesinden türemiş ism-i faildir. Sözlükte irade sahibi, isteyen ve dileyen anlamlarına gelir. Tasavvuf ıstılahında ise Allah’a vuslatı arzulayan, iradesinden soyutlanan, bir mürşide bağlanan kişi anlamlarına gelir.¹⁸⁷

Kuşeyrî’ye göre, “Müridin bir şeyhten terbiye görmesi gereklidir; eğer bu yolda bir üstadı (mürşit) yoksa asla kurtuluşa eremez.” Bayezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), “Hak yolunda kendisine rehberlik yapacak bir üstadı (mürşit) olmayan kimsenin imamı şeytan olur” diyerek mürşit rehberliğinin zaruretini vurgular.¹⁸⁸

Ebû Osman el-Mekkî’ye göre müritler, “kalpleri Allah’tan başka her şeye karşı ölmüş, sadece Allah’ı ve O’na yakınlığı talep eden, O’na kavuşmayı arzulayan kimselerdir. Rablerine duydukları derin iştiyak sebebiyle dünyevî arzular kalplerinden silinmiştir.”¹⁸⁹

Kuşeyrî’ye göre mürit, şeyhinin kendisine işaret ettiği hiçbir konuda ona muhalefet etmemelidir. Müridin daha yolun başında şeyhine karşı çıkması son derece zararlıdır. Zira müridin başlangıçtaki tutumu, ömrü boyunca mürşidine karşı nasıl bir tavır içinde olacağının göstergesidir. Manevî terbiyenin şartlarından biri de müridin kalbiyle şeyhine itiraz etmemesidir. Ancak şeyhlerin de müritlerin kusurlarına göz yummaları ve onları kendi hallerine bırakmaları doğru değildir. Zira bu durum, Allah Teâlâ’nın hakkını zayi etmek anlamına gelir.¹⁹⁰

İmdâdullah’ın tasavvuf anlayışında mürşit, yalnızca zahirî bilgiyle yetinen bir rehber değil, aynı zamanda müridin kalbini tasfiye eden, nefsinin tezkiye eden ve onu

¹⁸⁶ Suhreverdî, *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*, 103-104.

¹⁸⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 454; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 388.

¹⁸⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 423.

¹⁸⁹ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf sözlüğü: Letâifu'l-a'lâm fi işarâti ehli'l-ilhâm*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz yay., 2004), 499.

¹⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 424-425.

ilâhî hakikate ulaştırın bir gönül tabibidir. Mürit ise müşşidine tam bir teslimiyet içinde bağlanmış, muhabbet ve sadakatle bu yolda ilerlemeye azmetmiş bir sâliktir. İmdâdullah'a göre müşşidin dili, doğrudan müridin kalbine hitap eder. "Müşşit dil, mürit ise kulaktır."¹⁹¹ şeklindeki ifadesi, bu irtibatın mahiyetini ortaya koyar.

Müşşide karşı duyulması gereken en temel his, kalpten gelen muhabbetle yoğrulmuş bir teslimiyettir. Bu bağlamda İmdâdullah'ın řu sözü dikkat çekicidir: "Gerçek muhabbet olmadıkça hiçbir mürit, müşşidinin zaman zaman zahirde gösterdiği sertliğe gönül rızasıyla tahammül edemez."¹⁹² İmdâdullah, müşşidin yüceltilmesini değil, Allah'a vuslatta bir vesile olarak görülmesini öğütler. Nitekim onun řu sözü bu anlayışı yansıtır: "Asıl maksat Allah'tır, müşşit maksat değildir."¹⁹³ Bu yaklaşım, İmdâdullah'ın şeyh merkezli değil Allah merkezli bir tasavvuf anlayışına sahip olduğunu ortaya koyar.

Müşşidin terbiyesinde rahmet ve şefkat esastır. Ancak gerektiğinde celâlî bir eda ile müridin nefsine müdahale de söz konusu olabilir. İmdâdullah'a göre bu tür davranışlar, özünde sevgiye dayalı bir terbiye dokunuşudur. Bu bağlamda řu benzetmesi dikkat çekicidir: "Bir çocuk çibandan dolayı iğneyle tedavi edilirken ağlasa bile, anne ve babası memnundur. Çünkü bilirler ki bu acı, kalıcı bir huzurun vesilesidir." Bu örnek, müşşidin zahirde sert gibi görünen tavırlarının bâtında ne denli derin bir rahmet taşıdığını ortaya koyar.¹⁹⁴

Müşşidin en önemli vazifelerinden biri de müridin istidadına göre terbiye yöntemini belirlemektir. İmdâdullah bu bağlamda zikir çeşitlerine temas eder ve her müridin mânevî mizacına uygun olan usûlün tercih edilmesini gerektiğini vurgular. Ona göre bazı müritler cehrî zikre, bazıları ise hafî zikre daha yatkındır. Bu farklılığı gözetmeyen müşşitler, sâliki tek bir kalıba zorlayarak mânevî gelişimini engelleyebilirler. Bu nedenle İmdâdullah, "Cehrî zikir, Nakşibendîliğe aykırı değildir" ifadesiyle, şekle değil istidada göre hareket edilmesinin önemine dikkat çeker.¹⁹⁵

¹⁹¹ Eşref Ali Tehânevî, *Malûzât-ı Kemâlât-ı Eşrefiyye*, ed. Mevlâna Muhammad Usman (Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2009), 272.

¹⁹² Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 80.

¹⁹³ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 103.

¹⁹⁴ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 80.

¹⁹⁵ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâtak ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 59.

Aynı şekilde, hilâfet ve mürşitlik gibi mânevî makamların tevcihinde belirleyici olan unsur, müridin kendisini yeterli görüp görmemesi değil, mürşidin bâtinî sezgisi ve mânevî keşfidir. Nitekim bir müridin hilâfet teklifini “Ben kendimi bu göreve lâıyk görmüyorum” diyerek reddetmesi üzerine İmdâdullah, “Senin liyakatin olup olmadığını tayin etmek benim vazifemdir, senin değil”¹⁹⁶ diyerek bu gerçeği vurgulamıştır.

V. Vahdet-i Vücûd

Vahdet, Arapçada “birlik” demektir.¹⁹⁷ Vücûd ise “var olmak, varlık bulmak, bir şeyin kendisini veya başkasını kendisinde ya da başkasında bulması” anlamına gelen bir kelimedir. Tasavvuf ıstılahında, seyr u sülûk yapan sâlik, beşerî sıfatlardan sıyrıldıkça ve Hak’ta fânî oldukça Hakk’ı bulur.¹⁹⁸ Hak, zâtı itibarıyla çokluk kabul etmeyen gerçek birdir.¹⁹⁹ Onun zâtı sıfatlarının, sıfatları ise isimlerinin aynıdır. Hak, kendisiyle taayyün etmeksizin, taayyün eden her şeyde zuhur edendir.²⁰⁰

İbnü’l-Arabî, vücûdu kadîm varlığa, yani Allah’a tahsis etmiş ve yaratılmışın hakiki varlığını reddetmiştir. Ona göre sonradan yaratılmış bir “varlık” değil, ancak sonradan yaratılmış “mevcutlar” söz konusudur. Mevcutlar hakikatte yok hükmündedir. Ancak Hakk’ın sürekli yaratıcı oluşu bakımından daima O’na muhtaçtırlar. Böylece İbnü’l-Arabî, yaratılmışların varlığı meselesini ortadan kaldırmıştır.²⁰¹

Arapçada vahdet-i vücûd, “varlıkta birlik” anlamına gelmektedir. Bu düşünce, tek mutlak varlığın Allah olduğunu ve O’ndan başka hakiki bir varlık bulunmadığını ifade eder. Bütün mevcûdat, o Bir’in tecellilerinden ve görünümelerinden ibarettir. Hakikatte O’ndan başka bir şey yoktur.²⁰² Vahdet-i vücûd anlayışına göre Hak, her an bir yaratış halindedir. Bu yaratma fiili sayesinde mevcûdat, yokluktan varlığa çıkar,

¹⁹⁶ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 168.

¹⁹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 681.

¹⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 704; Kâşânî, *Tasavvuf sözlüğü: Letâifu’l-a’lâm fi işarâti ehli’l-ilhâm*, 577.

¹⁹⁹ Suad el-Hakîm, *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabalcı Yay., 2004), 691.

²⁰⁰ Bk. Kâşânî, *Tasavvuf sözlüğü: Letâifu’l-a’lâm fi işarâti ehli’l-ilhâm*, 577-583.

²⁰¹ Hakîm, *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, 690-693.

²⁰² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 683.

Hakk'ın kendilerinde tecelli etmesiyle adeta “varlık elbisesi” giyerek varlık kazanırlar.²⁰³

Tasavvufî açıdan mutasavvıflar, vahdet-i vücûdu gerçek tevhide ulaşmak için gerekli bir mertebe ve hâl olarak görürler. Allah'tan başka hiç kimse O'nun aşkın hakikatini tam anlamıyla bilemez ve zâtî birliğini bütünüyle kavrayamaz. Olgunluk derecesine erişen sûfî, vecd halinde bunun anlık bir tecellisini idrak edebilir. Şuhûd mertebelerinde ise kendi varlığının Hakk'ın varlığı ile birliğini sezerek idrak etmeye başlar. Vahdet-i vücûdu zevk yoluyla elde eden sâlik, hakiki varlığın yalnızca Hakk'ın varlığından ibaret olduğunu, Hak'tan başka her şeyin ise O Bir'in farklı tecellilerinden ve görünümünden ibaret bulunduğunu kavrar.²⁰⁴

İmdâdullah, vahdet-i vücûd düşüncesini hak ve sahih bir mârifet yolu olarak benimser ve bunu açıkça ifade eder.²⁰⁵ Ancak bu yolun, herkesin kolaylıkla konuşabileceği bir alan olmadığını vurgular. Ona göre vahdet-i vücûd, rubûbiyyete ait derin bir sırdır ve bu sırta vâkif olmayan kişilerle tartışılması yahut gelişigüzel dillendirilmesi büyük bir sakınca doğurur. Bu tutumu hem zâhir ulemâsının hem de henüz sülûkünü tamamlamamış sûfîlerin anlamakta zorlanabileceği bu incelikli marifet yolunda yaşanabilecek yanlış anlamaları ve itikadî kaymaları önleme gayesi taşır.²⁰⁶

İmdâdullah, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd nazariyesindeki derinliğini takdirle karşılar. Ancak İbnü'l-Arabî'nin eserlerini anlamanın, her seviyedeki okuyucu için uygun olmadığını belirtir. Bu bağlamda, Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin İbnü'l-Arabî hakkında bir zamanlar zındık, başka bir zaman kutbu'l-Aktâb demesini örnek vererek, bu meselede hem temkin hem de tasdik ile yaklaşmanın gerekliliğine dikkat çeker. Böylece İmdâdullah, vahdet-i vücûd anlayışının hem mârifet ehli için bir

²⁰³ Bk. Hakîm, *İbnü'l-Arabi Sözlüğü*, 641-649.

²⁰⁴ Yasemin Köker, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Vahdet-i Vücud Düşüncesinin Ayetleri Tefsirindeki yeri* (Kayseri: Erciyes Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 27.

²⁰⁵ İmdâdullah Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 218.

²⁰⁶ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 58-59; Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 219.

hakikat, hem de zâhirde dikkatle korunması gereken ince bir sır olduğunu ortaya koyar.²⁰⁷

Çiştîyye meşâyihinin seyr ü sülûk sürecinde ulaşılp tecrübe edilmesi gereken en yüksek mânevî merhalelerden biri olarak kabul ettikleri murâkabe-i vahdet ve heme ôst makamı da İmdâdullah'ın vahdet-i vücûd anlayışında önemli bir yer tutar. İmdâdullah'a göre sâlik, seyr ü sülûk esnasında murâkabe-i vahdet makamına ulaştığında, kendi hayalinden, nefsinden ve mâsivâdan geçerek yalnızca Hakk'ın varlığını müşâhede eder. Bu hâl, tasavvuf literatüründe “fenâ der fenâ” olarak nitelendirilir ve sâlikin “benlik” iddiasından tamamen soyunduğu, mutlak bir mânevî yokluk tecrübesidir.

Bu makamın tasavvuf tarihinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا” (Benim Allah ile öyle bir vaktim vardır ki, oraya ne mukarreb bir melek ne de bir peygamber sığabilir)²⁰⁸ hadîs-i şerîfiyle, Bâyezîd-i Bistâmî'nin “سُبْحَانِي مَا أَعْظَمَ شَانِي” (Kendimi tesbih ederim, noksan sıfatlardan tenzih ederim, şânım ne yüce oldu) ve Hallâc-ı Mansûr'un “أَنَا الْحَقُّ” (Ben Hakk'ım) nidâlarıyla örneklendirildiği görülür. Ancak bu tür ifadelerin, “ben Hakk'ım” şeklindeki aynîyet iddiası olarak değil bir hâl sekri içinde söylenmiş, mecazî ve vecdî tecrübelerle dayalı ifadeler olduğuna dikkat çekilir.²⁰⁹ İmdâdullah'ın yaklaşımı da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

İmdâdullah'ın en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de aynîyet ile gayriyyet arasındaki denge meselesidir. Ona göre Hak ile halk arasında bir yönüyle aynîyet, bir yönüyle gayriyyet vardır. Bu durum, sâlikin fenâ hâli içinde yaşadığı “ben yokum, sadece O var” tecrübesiyle açıklanır. Ancak hakikatte ne abd, Rab olur; ne de Rab, abd olur. Bu anlayışı temsilen verdiği örneklerden biri, demir ve ateş benzetmesidir: Demir ateşte kızdığında “Ben ateşim” der; çünkü suret ve sıfat bakımından ateşten farksızlaşır. Fakat hakikatte demir yine demirdir. Yani zâhirde

²⁰⁷ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 59-60; Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 219.

²⁰⁸ İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l Hafâ*, çev. Mustafa Genç, ed. Faik Akcaoğlu, (İstanbul: step Ajans Matbaa, 2019), 3/412.

²⁰⁹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 63-65; Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 220-221.

ayniyyet, bâtında ise gayriyyet söz konusudur. Bu temsil, hulûl ve ittihâdı açıkça reddeden bir tavrın ifadesidir.²¹⁰

İmdâdullah'a göre vahdet-i vücûd, teorik bir nazariyeden ibaret değildir. Yaşanarak idrâk edilebilecek bir hâl ve tecrübedir. Bu hâle ulaşmak için sâlikin mücâhede, murâkabe, zikir, riyâzat ve mâsivâdan arınma gibi tasfiye ve tezkiye süreçlerinden geçmesi gerekir. Arınış süreci tamamlandığında ise sâlik, önce Heme ez ôst (Her şey O'ndandır) tefekkürüne ulaşır. Ardından bu düşünceden Heme ôst (Her şey O'dur) idrâkine terakkî eder.²¹¹

İmdâdullah, vahdet-i vücûd anlayışının sahih bir şekilde kavranabilmesi için merâtib-i vücûd kavramının bilinmesini gerekli görür. Zira bu mertebeler Zât, sıfat, fiil ve esmâ gibi farklı tecellî boyutlarını içerir ve hakikatin her mertebede farklı bir tezahürle açığa çıktığını gösterir.²¹² Bu bağlamda, Abdurrahman Câmî'nin şu beytine atıfta bulunur:

هر مرتبه از وجود حکمی دارد   گر حفظ مراتب نکنی زندیقی

“Vücuttan her bir mertebenin bir hükmü vardır; eğer merâtibi muhafaza etmezsen zındık olursun.”²¹³

2.2.3. Mesnevî'ye Olan İlgisi

İmdâdullah'ın, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî* adlı eserine duyduğu derin muhabbet, onun tasavvufî şahsiyetinin teşekkülünde belirleyici bir rol oynamıştır. Delhi'deki tahsil yılları sırasında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sine karşı derin bir ilgi ve yönelim geliştiren İmdâdullah, bu dönemde *Mesnevî* şârihi olarak tanınan Müfti İlahî Bahş Kandehevî'nin oğlu Ebü'l-Hasen Kandehevî ile onun talebesi ve halifesi Mevlânâ Abdürrezzâk Cencanvî'den *Mesnevî*

²¹⁰ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 66-69; Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 221-222.

²¹¹ Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 70; Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 223.

²¹² Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 222.

²¹³ Beytin tamamı şu şekildedir:

ای بُرده گمان که صاحب تحقیقی   و ندر صفت صدق و یقین صدیقی
هر مرتبه از وجود حکمی دارد   گر حفظ مراتب نکنی زندیقی

(*Ey kendini hakikat sahibi zanneden kişi; Doğruluk ve kesin inanç vasıflarında sadık olmadığın hâlde böyle sanıyorsan / Vücuttan her bir mertebenin bir hükmü vardır; eğer merâtibi muhafaza etmezsen zındık olursun*) Bk. Abdurrahmân Câmî, *Levâyah-i Câmî* (Leknev: Münşi Navâl Kişor, 1900), 17.

dersleri almıştır.²¹⁴ Kendi beyanına göre, “*Mesnevî*’yi üç kez Abdürrezzâk Cencanvî’den okudum ve bazı kısımların tahkikini ise Ebü’l-Hasen Kandehevî’den aldım.”²¹⁵

Bazı ilim erbabı *Mesnevî*’yi aklî ve kelâmî bir çerçevede yorumlamaya çalışırken, seyr ü sülûk mertebelerini kat etmiş sûfiler için bu eser, kalbî ve bâtinî hakikatlerin zuhur ettiği bir mâneviyat menba olarak değerlendirilmiştir. İmdâdullah’ın *Mesnevî*’ye yaklaşımı da bu perspektifte şekillenmiştir. Onun nazarında *Mesnevî*, yalnızca edebî veya felsefî bir metin değil, sâliki hakikate ulaştıran, irfan yolculuğunda mürşit makamında bir rehber olarak temâyüz etmiştir.²¹⁶

İmdâdullah’ın *Mesnevî* ile meşguliyeti, metnin yalnızca lafzî muhtevasıyla sınırlı kalmamış, onun ruhuna nüfuz etmiştir. Böylece *Mesnevî*, İmdâdullah’ın seyr ü sülûk yolculuğunu besleyen bir mânevî meşgale hâline gelmiş ve onun metin üzerinde özgün yorumlar geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda yaşanan bir hâdis, onun *Mesnevî* vukufiyetini açık biçimde ortaya koymaktadır. Delhi’de *Mesnevî* dersleri aldığı bir dönemde, eserin bir beyti üzerine Mevlânâ Muhammed Tehânevî ile aralarında bir yorum ihtilâfi meydana gelmiştir. İmdâdullah’ın yaptığı yorum, ilk etapta Mevlânâ Muhammed tarafından kabul edilmemiştir. Ancak ilerleyen günlerde aynı beyit tekrar gündeme geldiğinde, bu kez Mevlânâ Abdürrezzâk Cencanvî, İmdâdullah’ın önceden yaptığı açıklamayı bizzat kendisi izah etmiştir.²¹⁷

İmdâdullah’ın *Mesnevî* derslerinde zaman zaman öylesine yoğun bir mânevî hâl zuhur ederdi ki, meclis adeta ilâhî bir tecellînin nûruyla kuşatılırdı. Mecliste bulunanların ruhları, derin bir hakikat iklimine dâhil olurdu. Bu anlarda İmdâdullah, cezbe ve celâlin aynı anda zuhur ettiği bir rûh hâli içinde olurdu. Mecliste hazır bulunanlar, bu mânevî atmosferi kalplerinde hissederlerdi. Yapılan duaların

²¹⁴ Alavi, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 223; Üveysî, *În’âmullâh fî Akâid Hacı İmdâdullâh*, 12-13; Kannevcî, *Şemâ’im-i İmdâdiyye*, 12-13; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 22; Rangonî, *Ni’me İn’amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*, 27; Azîzürrahman, *Tezkire-i Meşâyih-i Diyûbend*, 69.

²¹⁵ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 142; Tehânevî, *İmdâdü’l-Müştâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 63.

²¹⁶ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 144.

²¹⁷ Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 59; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 257.

makbuliyetine dair işaretler ise özellikle marifet ehli kimseler tarafından idrak edilirdi.²¹⁸

Bu hususa dair Eşref Ali Tehânevî dikkat çekici bir hatırayı şu şekilde nakletmiştir: “Bir defasında Hazret-i Hacı İmdâdullah’ın huzur-ı şeriflerinde *Mesnevî-i Şerîf*’in dersi icra ediliyordu. Meclis o gün vecd ve şevk ile dolup taşmış, müritler feyz ve sekîne iklimine gark olmuşlardı. Bu esnada Hazret-i Hacı yüksek bir sadâ ile şöyle dua buyurdular: ‘Yâ Rab! Biz âciz kullarına da bir zerre muhabbet-i ilâhiyye lutfeyle.’ Ardından da ‘Âmîn’ dediler. Duanın hemen akabinde Hazret’in kalb-i pâkinden sadır olan şu müjde mecliste bulunanların gönüllerini ferahlattı: ‘Elhamdülillâh, cemiyetin tamamına bu muhabbet ihsân olundu.’ Bu olağanüstü tecellî hâli, talebeler üzerinde derin bir tesir bırakmış olmalı ki, sonrasında içlerinden bazıları neden duada yalnızca bir zerre muhabbet talep edildiğini sormuştur. Hacı Hazretleri ise bu suale, bir sonraki derste veciz ve hikmetli bir cevapla karşılık vermiştir: ‘Kardeşler! Zerreden fazlası zaten mümkün değildir.’”²¹⁹ Bu beyanın ardından ise hâlini şu beyitle ifade etmiştir:

یارب چه چشمه‌ای است محبت که من از آن یک قطره آب خوردم و دریا گریستم

*Yâ Rab! Bu muhabbet nasıl bir pınardır ki, ondan sadece bir damla içtim de deryalar gibi ağladım.*²²⁰

İmdâdullah’ın *Mesnevî* ile kurduğu bu derin irtibat, yalnızca ders halkalarında değil, gecenin sessizliğinde de kendini gösterirdi. Nitekim onun zaman zaman bir beyiti gece boyunca defalarca okuyarak gözyaşları içinde sabahladığı nakledilmektedir.²²¹ Bu yoğun tefekkür ve istiğrâk hâlinin bir örneği şu beyitte kendini göstermektedir:

²¹⁸ Tehânevî, *Ervâh-ı Selâse*, 149-150; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 143; Kureyşî, *Maârif-i İmdadiyye*, 104-105.

²¹⁹ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 143; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 259; Tehânevî, *İmdâdü’l-Müşâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 149-150; Kureyşî, *Maârif-i İmdadiyye*, 104-105.

²²⁰ Bu beyit, “Azâd-ı Keşmîrî” mahlasıyla tanınan Mîr Ghulâm Resûl’e aittir. Kaynaklarda, şairin Bahr-ı Dil (Gönül Denizi) adlı, yedi bölümden oluşan manzum bir eseri ile Divân-ı Gazzeliyyât isimli bir divanının bulunduğu ifade edilmektedir. Mevcut literatürde bu eserlerin nüshalarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Detaylı bilgi için bk. Rızâkulî Hân Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzü’l-Ârifîn*, ed. Meher Ali Gurgânî (Tahran: Pezhuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâla’ât-ı Ferhengî, 1965), 307.

²²¹ Tehânevî, *Ervâh-ı Selâse*, 152; Kureyşî, *Maârif-i İmdadiyye*, 112.

کای خدا این بنده را رسوا مکن گر بدم هم سر من پیدا مکن

*Ey Allah'im! Bu kulunu rusva eyleme / kötüysem de sırrımı ifşa etme.*²²²

Öte yandan, İmdâdullah'ın *Mesnevî*'ye dair ilmî derinliğini ve metin üzerindeki keşfi kudretini ortaya koyan dikkat çekici bir vaka da Mekke'de yaşanmıştır. Hicret ettikten sonra burada ikamet ettiği sırada, bir şeyhin *Mesnevî* dersi verdiğini duymuş ve bu derse iştirak etmiştir. Derste işlenen beyitle ilgili yapılan yorum ise, anlam bütünlüğü açısından yetersiz ve zorlama tevillere dayalıydı. Şeyhin elindeki nüshada söz konusu kelime “کنج او” (onun köşesi) şeklinde geçmekteydi; nitekim bazı matbu *Mesnevî* nüshalarında bu ifade yer almaktadır. Şeyh de bu okuyuş doğrultusunda anlam kurmaya çalışmaktaydı.

Bu durum karşısında İmdâdullah, beyitin yorumuna nezaketle itiraz etmiş, fakat şeyh buna sinirlenerek, “Eğer bu anlam yanlışsa, doğrusunu sen söyle” diyerek karşılık vermiştir. İmdâdullah ise ahlâkî bir tavırla şu şekilde karşılık vermiştir. “Ben burada böyle bir âdet olduğunu bilmiyordum ki soru soran kişiye kızılır. Bizim memleketimizde ise usul şudur: Eğer bir mesele anlaşılamazsa, açıkça ‘Ben bunu anlayamadım’ denilir. Bize hocalarımızdan bu kelime ile ilgili şöyle nakledildi: Bu kelime کنج او (onun hazinesi) şeklindedir.” Bu açıklama üzerine, söz konusu şeyh önceki tutumunu terk ederek “Elbette, doğru olan da budur” diyerek İmdâdullah'ın izahını kabul etmiştir.²²³

İmdâdullah'ın *Mesnevî*'ye dair ilmî ve bâtinî vukûfiyeti yalnızca bulunduğu çevrede değil, zamanla uzak diyarlarda da yankı bulmuştur. Özellikle Mekke'de geçirdiği dönem boyunca bu ilgi daha da artmıştır. Onun *Mesnevî* dersleri, sadece halk tabakasının değil, ilim ehlinin de rağbet ettiği bir irfan meclisine dönüşmüştür. Bu ders halkalarından istifade edenlerin başında, son dönem Hint Altkıtası'nın ilmî ve tasavvufî geleneğinin önemli isimlerinden Eşref Ali Tehânevî gelmektedir. Hac ziyareti vesilesiyle Mekke'ye gelen Tehânevî, seyahatine *Mesnevî* nüshasını da dâhil

²²² Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, haz. Âmil Çelebioğlu (İstanbul: Sönmez yay., 1996), 90.

²²³ İshak, *Mîr-e Kârân*, 264; Kureyşî, *Maârif-i İmdâdiyye*, 153-154.

etmiş; bu tercihini şu sözlerle ifade etmiştir: “Yanımda *Mesnevî*’yi götürdüm ki, Hacı Hazretleri’nin ders halkasına katılayım.”²²⁴

Nitekim Mekke’ye vardığımda, İmdâdullah’ın *Mesnevî* derslerine düzenli olarak katılmış ve ondan büyük istifade etmiştir. Kendi rivayetine göre, “*Mesnevî* dersi sona erdiğinde, on bir defa İhlâs sûresi okunarak topluca niyazda bulunulur ve ardından şerbet hazırlanırdı.”²²⁵ Bu gelenek, *Mesnevî* derslerinin yalnızca ilmî değil, aynı zamanda mânevî bir merasim havası içinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Bu bağlamda değerlendirilebilecek 1313/1895 tarihli bir hadise, İmdâdullah’ın ilmî ve mânevî nüfuzunun uzak diyarlarda da tesir icra ettiğini ortaya koymaktadır. Kendisi bu olayı şu sözlerle anlatmaktadır: “Bir iki yıl önce Mısır’dan bir Paşa geldi. Benimle görüşmeye büyük iştiağı vardı. Mekke-i Mükerrreme’ye gece girmişti. Sabahleyin birkaç defa mahallenin şeyhi aracılığıyla evime haber gönderdi: ‘Şeyh üst kattan indi mi?’ Ben aşağı iner inmez, o da şeyh-i Ahîre ile birlikte geldi. Görünüşü itibariyle şatafatlı giysiler içindeydi ama tam bir fakir-i kâmil idi. Bana büyük bir sevgi ve muhabbet besliyordu. Hazret-i Mevlânâ Rûmî’nin ailesinden biatlı idi. *Mesnevî-i Ma’nevî*’den bazı beyitlerin mânâsını benden sordu. Anlamalarını öğrendikten sonra çok memnun oldu ve muhabbeti daha da arttı.”²²⁶

İmdâdullah’ın *Mesnevî* derslerinde işaret ettiği ince mânâlar, dinleyiciler üzerinde hayranlık uyandıracak derecede dakik ve derinlikli olurdu. Herhangi bir beyit veya konu gündeme geldiğinde, onu hemen açar ve irticalen konuşmaya başlardı. Sözleri kısa, öz ve doğrudan kalbe hitap edecek nitelikte olurdu. Gereksiz tafsilâta girmezdi.²²⁷ Bu durum, onun *Mesnevî*’den yalnızca zâhirî bir bilgi değil, aynı zamanda yoğun bir bâtinî feyiz elde ettiğini göstermektedir. Nitekim kendisi bu hususta şu ifadeyi kullanmıştır: “*Mesnevî*’de bulunan mânevî ilmi bana bizzat Hazret-i Mevlânâ Rûm öğretti.”²²⁸

İmdâdullah’ın *Mesnevî* derslerinde ortaya koyduğu mânevî tesir öylesine güçlüydü ki, dil engeli dahi bu tesirin önüne geçemezdi. Nitekim bir defasında Mevlevî

²²⁴ İshak, *Mîr-e Kârvân*, 254.

²²⁵ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 144-145.

²²⁶ Tehânevî, *İmdâdü’l-Müşâtâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 125; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 254-255

²²⁷ Tehânevî, *Kıyasü’l-Akâbir*, 86.

²²⁸ Tehânevî, *İmdâdü’l-Müşâtâk ilâ Eşrefi’l-Ahlâk*, 62.

şeyhlerinden Mehmed Es'ad Dede, İmdâdullah'ın sohbet meclisine katılmıştır. O esnada İmdâdullah *Mesnevî* dersi vermekte, konuşmalarını ise Urduca olarak sürdürmekteydi. Es'ad Dede bu dili bilmemesine rağmen dersten son derece etkilenmiştir. Mecliste bulunan bir hizmetkâr bu durumu fark ederek, “Eğer bu zât Urduca bilseydi, çok daha fazla istifade ederdi” demiştir. Bunun üzerine İmdâdullah şu cevabı vermiştir: “Bu feyz için dile ihtiyaç yoktur.”²²⁹ Ardından da Mevlânâ'nın şu beyitlerini okumuştur:

پارسی گو گرچه تازی خوشترست   عشق را خود صد زبان دیگرست
بوی آن دلبر چو پیران می‌شود   آن زبان‌ها جمله حیران می‌شود

*Gerçi Arapça güzelse de Farsça söyle. Zaten aşk için bilinmeyen yüzlerce lisans var. / O sevgilinin kokusu uçup gelince, o dillerin hepsi şaşırıp hayran kalır.*²³⁰

Bu derin irtibat, sadece sohbet halkalarında yahut vecd hâllerinde değil, İmdâdullah'ın gündelik yaşantısında ve yolculuklarında da kendini göstermekteydi. *Mesnevî*, onun için öylesine vazgeçilmez bir kaynak hâline gelmişti ki, seyahatlerinde dahi bu eseri yanından eksik etmemeye gayret gösterirdi. Bu husustaki hassasiyetini şu sözlerle ifade etmiştir: “Âcizâne bir âdet edindim ki, yolculukta da ikamet hâlinde de Kur'ân-ı Kerîm, *Delâilü'l-Hayrât* ve Hazret-i Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'sini mutlaka yanımda bulundururum. Hatta hadis kitaplarından biri isterse yalnızca *Mişkât* olsun, ayrıca bir fıkıh risalesi isterse zarurî bilgileri ihtiva etsin ve İmam Gazâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet* adlı eseri de yolculuk eşyam arasında öncelikli yer tutar.”²³¹

Bu derin irtibatın devamlı bir yansıması olarak, İmdâdullah *Mesnevî* dersi vakti geldiğinde müritlerine çoğu zaman şu sözlerle hitap ederdi: “Haydi kardeşler, *Mesnevî*'yi tilâvet edelim.” Bu ifade, onun *Mesnevî*'yi yalnızca okunacak bir metin değil, âdeta Kur'ân tilâveti gibi kalbî bir dikkat ve edeple okunması gereken bir kitap olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim halk arasında meşhur olan şu beytin yorumu da onun bu yaklaşımını teyit eder mahiyettedir:

مثنوی معنوی مولوی   هست قرآن در زبان پهلوی

²²⁹ Kureyşî, *Maarif-i İmdâdiyye*, 107-108; Tehânevî, *Kerâmât-ı İmdâdiyye*, 44.

²³⁰ Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, 146-147.

²³¹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 38-39; Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 143.

*Mevlânâ'nın Mesnevî-i Ma'nevî'si, Pehlevî (Farsça) dilinde Kur'ân'dır.*²³²

Bu beyit, umumiyetle *Mesnevî*'de Kur'ân'ın mânâlarının çokluğu şeklinde yorumlanmıştır. Ancak İmdâdullah, bu mısraya farklı bir mânevî perspektiften yaklaşmış ve şöyle buyurmuştur: “Burada Kur'ân kelimesiyle murat edilen şey, ilâhî kelâmdır. İlâhî kelâm bazen vahiy yoluyla, bazen de ilham yoluyla gelir. Dolayısıyla bu mısranın anlamı şudur: *Mesnevî*, kelâmullah'tır ancak vahiy değil, ilham yoluyla gelen kelâmdır.”²³³

İmdâdullah Tehânevî'nin *Mesnevî* ile kurduğu bu irtibat, onun hem bireysel mânevî seyrinde hem de çevresine sunduğu irşat hizmetlerinde *Mesnevî*'yi nasıl merkezî bir rehber olarak benimsediğini açıkça göstermektedir. Bu yönüyle *Mesnevî*, onun nezdinde sadece bir tasavvuf klasiği değil yaşanan, içselleştirilen ve başkalarına da sirayet ettirilen bir hakikat kaynağı olmuştur.

2.3. Eserleri

İmdâdullah Tehânevî, sahip olduğu ilmî ve tasavvufî birikimi, risâleler, mektuplar ve nasihatnâmeler aracılığıyla kaleme alarak yalnızca kendi dönemine değil, sonraki nesillere de hitap eden zengin bir irfan mirası bırakmıştır. Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde kaleme aldığı bu eserlerinde hem şer'î ilimlere hem de tasavvufî hakikatlere dair pek çok önemli mesele ele alınmıştır. *Mektûbât*, *Faysala-ı Heft Mes'ele*, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd* ve *Ziyâü'l-Kulûb* gibi eserler, onun hem ilmi hem de tasavvufî şahsiyetini yansıtan eserler arasında yer almaktadır.

İmdâdullah'ın edebî yönünü ortaya koyan dikkat çekici bir diğer husus ise altı eserinin manzum olarak kaleme alınmış olmasıdır. Bu manzum metinlerde, tasavvufî hakikatler edebî ve ahenkli bir üslupla Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini andıran bir tarzda ifade edilmiştir.

²³² Ahmed Avni Konuk, kendi *Mesnevî* şerhinde söz konusu şiirin Abdurrahmân Câmî'ye ait olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu bilgiyi, Hindistan'ın Leknev şehrinde yaşamış *Mesnevî* şârihlerden Mesnevîhân Şah Abdurrahmân'ın *Envâru'r-Rahmân* adlı eserinden naklettiğini ifade etmektedir. Bk. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, ed. Selçuk Eraydın - Mustafa Tahralı, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 1/35-36.

²³³ Tehânevî, *Ervâh-ı Selâse*, 150; Kureyşî, *Maarif-i İmdadiyye*, 105.

2.3.1. Gıdâ-yı Rûh

İmdâdullah Tehânevî tarafından 1264/1848 yılında Urduca olarak kaleme alınan *Gıdâ-yı Rûh*, yaklaşık 1650 beyitten oluşan manzum bir mesnevîdir. Tasavvufi seyr ü sülûk yoluna giren müritlerin ahlâkî ve manevî terbiyelerini hedefleyen bu eser, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'siyle aynı vezinle yazılmıştır.²³⁴ Özlü düşünceler, temsîlî hikâyeler aracılığıyla açıklanarak irşat edici bir anlatım tarzı benimsenmiştir. Dili sade ve akıcı olmakla birlikte, sembollerle zenginleştirilmiş bir anlatım tarzı sergilemektedir.

Eser, isminin de işaret ettiği üzere, rûhun mânevî gıdasını sunmayı amaçlamaktadır. İçeriğinde, ibretlik ve dikkat çekici hikâyeler vasıtasıyla şeytanın vesveseleri, nefsin aldaticı yönleri ve cehaletin doğurduğu olumsuz sonuçlar gözler önüne serilmektedir. Bunun yanı sıra, sâdık âşıkların mânevî coşkusunu ve vecdini harekete geçirme gayesi güdülmektedir. *Gıdâ-yı Rûh*'un giriş kısmında Allah'a hamd ve Peygamber'e (s.a.v.) salât ve selâm yer almakta; bunu Hulefâ-yı Râşidîn'in methi takip etmektedir. Ardından müellif, mürşidi Miyânciyû Nûr Muhammed'den bahsetmektedir. Eserin devamında, kendi şeyhine duyduğu minnettarlığı dile getirmektedir. Daha sonra ise ilâhî aşka dair zevk ve şevki terennüm eden beyitlere yer vermektedir.²³⁵

Ayrıca eserde, Bahâuddîn Âmilî'ye (ö. 1031/1622) ait *Nân ü Halvâ* isimli esere atıfta bulunularak, söz konusu metnin içeriği hakkında okuyucu bilgilendirilmektedir. Bunun yanı sıra, dünya hayatının geçiciliği karşısında hissedilen pişmanlık ve nedamet, uzletin önemi, dünyevî bağlardan kurtuluş, Âbid Câhil'in kıssası, zühd ve fakr ehline mesafeli yaklaşan bazı ulemânın tenkidi, servet ve iktidar sahiplerine yönelik aşırı muhabbetin eleştirisi, “vatan sevgisi imandandır” anlayışı, aşk yolunda çekilen zahmetler ve riyâkârların zemmi gibi birçok tasavvufî ve ahlâkî konuya da temas edilmektedir.²³⁶

²³⁴ Nizami, “Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions”, 13.

²³⁵ Bk. İmdâdullah Tehânevî, *Gıdâ-yı Rûh, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014).

²³⁶ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 196.

2.3.2. Cihâd-ı Ekber

1268/1851 yılında kaleme alınan *Cihâd-ı Ekber*, nefisle mücadelenin tasavvufî boyutunu ele alan, 679 beyitlik alegorik bir manzumedir. Müellifin kendi beyanına göre, bu eser, daha önce bir hak ehli tarafından Farsça kaleme alınmış bir mesnevînin, kendisi tarafından Urduca ifadelerle yeniden yazılmasıyla oluşmuştur. Ayrıca eserin bazı bölümlerine ilaveler ve düzenlemeler yapılmıştır.²³⁷

Yaklaşık yirmi üç sayfadan oluşan bu manzume, üslup bakımından *Dâstân-ı Emîr Hamza* ve *Tilism-i Hoşrubâ* geleneğini takip etmektedir. Başlığının da işaret ettiği üzere, eserin merkezî teması nefisle mücadele ve kalbin ıslahıdır. Mesnevî, olumlu ve olumsuz bazı mecazî karakterler aracılığıyla ruh ile aklın, nefis ve şeytana karşı verdiği mücadeleyi alegorik bir biçimde tasvir etmektedir.²³⁸

Eser, Allah'a hamd ve Peygamber'e na't ile başlayan bir girişin ardından münâcat bölümüyle devam etmektedir. Bunu takiben, gafletle geçirilen bir ömre dair yapılan öz eleştiriler çerçevesinde nefse yöneltilen azarlamalar ve nefsin bu hitaplara verdiği tepkiler ile nihayetinde kendi acziyetini kabullenışı konu edilmektedir. Bu süreçte, nefse karşı yürütülen mücadelede Sultân Rûh'a yönelinerek ondan yardım talep edilir. Rûh, destek vermek üzere akli vezir olarak görevlendirir. Akıl ise, takvâ emiri ile birlikte bu mücadeleye katılır. Rûh'un sultânlığı, aklın vezirliği ve takvânın orduları bir yanda; nefsin cephesinde ise Şeytan, vesvese, umutsuzluk, tamah, şehvet, kibir ve riyâ gibi unsurların askerî taktikleri öte yanda olmak üzere yürütülen bu mücadele, sonunda nefis ordusunun mağlubiyetiyle sonuçlanır.

Bu tasavvufî mücadeleyi sembolik bir dille şiirleştiren eser hem öğretici hem de temsîlî nitelikler taşımakta olup bâtinî cihât, yani cihâd-ı Ekber anlayışının edebî bir yorumu niteliğindedir. Müellifin eserin sonunda vurguladığı üzere, burada söz konusu olan cihât, dış düşmana karşı verilen zâhirî bir savaş değil, insanın kendi nefsiyle giriştiği içsel mücadeledir. Bu yönüyle *Cihâd-ı Ekber*, İmdâdullah'ın düşünce

²³⁷ Tehânevî, *Cihâd-ı Ekber, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 127.

²³⁸ Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 14.

dünyasında nefis tezkiyesinin merkezî konumunu ortaya koyan sembolik ve irşat edici bir metin olarak dikkat çekmektedir.²³⁹

2.3.3. Tuhfetü'l-Uşşâk

İmdâdullah tarafından 1281/1864 yılında Mekke'de kaleme alınan *Tuhfetü'l-Uşşâk* (Âşıkların Hediyesi), 1324 beyitten oluşan manzum bir mesnevîdir. Eser, ilâhî aşka müptelâ bir sâliha hanım olan Bibi Tuhfe'nin mânevî yolculuğunu konu edinmektedir. Müellifin beyanına göre bu mesnevî, Tehâne Bihûn'da Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nefehâtü'l-Üns* adlı eserini müritlerine okuduğu sırada, Bibi Tuhfe kıssasından etkilenen Hâfız Dâmin Şehîd'in (ö. 1273/1857) bu menkıbenin nazma aktarılması yönündeki teklifi üzerine kaleme alınmıştır.²⁴⁰ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'siyle aynı vezinde yazılan bu eser, aşk-ı hakikî temasını merkezine alan mesnevîlerden biri olarak dikkat çeker.²⁴¹

Eserin girişinde Allah'a hamd, Resûlullah'a (s.a.v.) na't, Hulefâ-ı Râşidîn ve Ehl-i Beyt'e yönelik medhiyeler yer almakta; ardından telif sebebi açıklanarak asıl hikâyeye geçilmektedir. Mesnevînin başkahramanı olan Bibi Tuhfe, nefsanî engelleri aşmış, ilâhî aşkla yanan ve sülûk yolunda derin mânevî hâller yaşayan bir kadın sûfidir. Anlatı örgüsü, Şeyh Serî Sakatî'nin Bibi Tuhfe ile karşılaşması, onun zincirlenmiş hâlini görmesi ve bu durumun hakikatini anlamaya çalışması etrafında şekillenmektedir. Tuhfe'nin mecnûn değil, aşk-ı ilâhîyle mest olduğunu belirtmesi ve Hz. Mûsâ'nın (a.s.) çoban kıssasına teşbih edilerek anlatılması, esere derin bir tasavvufî zemin kazandırmaktadır.

Serî Sakatî'nin Tuhfe'yi efendisinden satın almak istemesi, ilâhî inayetle Emir Ahmed b. Müsennâ'nın kendisine maddî destek sunması; fakat efendinin bir rüyasında Tuhfe'nin Allah katında seçkin bir kul olduğunu görmesi sebebiyle onu satmaktan imtina etmesi, aşkın dünyevî ölçütlerle değerlendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Neticede, Tuhfe'nin mânevî hâlinde etkilenen efendi, tüm mal varlığını infak ederek onu azat eder. Hürriyetine kavuştuktan sonra Tuhfe inzivaya çekilir ve çöle gider. Serî

²³⁹ Bk. Tehânevî, *Cihâd-ı Ekber, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 102-127.

²⁴⁰ İmdâdullah Tehânevî, *Tuhfetü'l-Uşşâk, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 132.

²⁴¹ Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 14.

Sakatî, Emir Ahmed ve Tuhfe'yi hürriyetine kavuşturan tüccar, onu bulamazlar. Mekke'ye ulaştıklarında, Serî Sakatî Kâbe'yi tavaf ederken ağlayan birinin sesini duyar ve secde hâlinde bulduğu kişinin Tuhfe olduğunu fark eder. Tuhfe, Emir Ahmed'in cennette komşusu olduğunu ve Allah'ın ona tarif edilemez lütuflar ihsan ettiğini bildirir. Ardından Kâbe'nin eşiğinde başını secdeye koyarak ruhunu teslim eder. Onun ardından tüccar da orada can verir. Böylece aşk-ı hakikî, yalnızca âşığı değil, onunla temas edenleri de dönüştüren bir feyz menba' olarak tezahür eder.

Eserde ayrıca Hz. Mûsâ (a.s.) ile çoban kıssasına, Hallâc-ı Mansûr'a yapılan göndermelere ve fenâ fillâh anlayışına da yer verilir. Alegorik anlatımı, sembolik karakterleri ve derin mânevî içeriğiyle *Tuhfetü'l-Uşşâk*, İmdâdullah'ın ilâhî aşk merkezli tasavvufî düşüncesini şiirsel bir formda yansıtan en önemli eserlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.²⁴²

2.3.4. Dard-Nâme-i Gam-nâk

Dard-Nâme-i Gam-nâk (Hüzünlü Dert-nâme), İmdâdullah tarafından 1251/1835 yılında Delhi'de kaleme alınan, yaklaşık 175 beyitten oluşan manzum ve muhtasar bir Urduca risaledir. Sekiz sayfadan oluşan bu eser, adından da anlaşılacağı üzere, müellifin mânevî ızdırabını, aşk-ı hakikînin yakıcı tecrübesini ve hakikî aşka kavuşma iştiağını dile getirmektedir. Eserde, ilâhî aşka müptelâ bir âşığın içsel sarsıntıları, derûnî yalnızlığı ve hicranla utanç arasında şekillenen yakarışları yoğun bir duygusal incelik taşıyan bir üslupla ele alınmaktadır. Risalenin nihayetinde ise sabır, nefsin terbiyesi, rızâ ve teslimiyet gibi temel tasavvufî ahlâk ilkelerine vurgu yapılmaktadır.

Konu örgüsü bakımından risale, aşk-ı ilâhî ile tutuşmuş bir kulun iç dünyasında yaşadığı mânevî fırtınaları yansıtırken, seyr ü sülûk yolculuğunun fakr ve mahv gibi önemli makamlarına da işaret etmektedir. Bu yönüyle eser, tasavvufî tecrübenin hem duygusal hem de ontolojik boyutlarını bir araya getiren kısa fakat etkileyici bir metin hüviyetindedir.²⁴³

²⁴² Bk. Tehânevî, *Tuhfetü'l-Uşşâk, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, 127-156.

²⁴³ İmdâdullah Tehânevî, *Dard-Nâme-i Gam-nâk, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 195-202.

2.3.5. İrşâd-ı Mürşid

İmdâdullah'ın 1293/1876 yılında telif ettiği *İrşâd-ı Mürşid*, sülûk yolunun başlangıcındaki müritler için rehber niteliğinde olan *Ziyâü'l-Kulûb* adlı eserinin özeti mahiyetinde hazırlanmış, on altı sayfalık muhtasar bir risaledir. Eser, 2 Cemâziyelevvel 1293/1876 tarihinde tamamlanmış olup, müellifin Mekke'de kendisinden biat alanlara imzalı nüshalar hâlinde takdim ettiği bilinmektedir.²⁴⁴

İrşâd-ı Mürşid, namazlardan sonra okunacak zikirler ve evrâd ile birlikte tarîkat âdâbını kalbin tasfiyesi ve nefsin terbiyesi için gerekli görülen tefekkür ve zikir metotlarını sistematik bir şekilde ele almaktadır. Risale, özellikle tarîk-i isbât-ı mücerred, tarîk-i ism-i zât, tarîk-i zikr-i pâs-ı enfâs ve zikr-i ism-i zât-ı Rabbânî gibi zikir usullerine ve letâif-i sitte kavramına dair açıklamalar içermektedir. Bunun yanı sıra, Çiştîyye, Kâdiriyye, Nakşibendiyye ve Sühreverdiyye tarikatlarının silsileleri ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

Eserin sonunda, Çiştîyye tarikatının silsilesi üçgen formunda şematik olarak gösterilmiş ve çeşitli nasihatlere yer verilmiştir. Bu nasihatlerin bir kısmı Farsça olup, “Ey Âdemoğlu! Sırat Köprüsü'nü geçmedikçe benim düşüncemden emin olma” ve “Ey Âdemoğlu! Benim hazinem sende olduğu sürece rızık konusunda endişelenme; zira benim hazinem asla tükenmez” gibi hikmetli sözleri içermektedir.²⁴⁵ İlk olarak Urduca kaleme alınan bu risale, daha sonra müellif tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve Eşref Ali Tehânevî tarafından neşredilmiştir.²⁴⁶ Eser, ilk kez 1921 yılında Kanpur'daki Matbaa-i Mecîdî'de basılmış, takip eden yıllarda ise çeşitli yerlerde farklı baskıları yapılmıştır.²⁴⁷

2.3.6. Ziyâü'l-Kulûb

Ziyâü'l-Kulûb (Kalplerin Işığı), İmdâdullah tarafından 1282/1865 yılında Mekke'de Farsça olarak kaleme alınmıştır. Müellifin tasavvufî düşüncesini en kapsamlı şekilde yansıtan bu eser hem muhtevası hem de etkilediği coğrafî alan

²⁴⁴ Nizami, “Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions”, 16.

²⁴⁵ İmdâdullah Tehânevî, *İrşâd-ı Mürşid, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 92-105.

²⁴⁶ Nisar Ahmad Faruqi, “İmdâdullah Tehânevî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/223.

²⁴⁷ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 206.

bakımından büyük bir öneme sahiptir. Hâfız Muhammed Dâmin Şehîd'in oğlu Hâfız Muhammed Yûsuf'un ısrarlı talebi üzerine kaleme alınan bu risâlenin girişinde, Hint Altkıtası'ndaki müritlerin bu bilgileri yazılı olarak istemelerinin, Mekke'de ikamet eden mürşit ile uzaktaki müritler arasındaki mesafeyi telafi etmeye yönelik olduğu belirtilmektedir. Eserin tarihi (yani ebced hesabıyla eserin yazıldığı h. 1282 tarihine karşılık gelen) ismi ise, *Risâle-i Marğûb-ı Dil* olarak da geçmektedir.²⁴⁸

Müellif, eserin telif sürecine dair şu ifadeleri kullanmaktadır: “Dostların yoğun ısrarları karşısında başka bir çare göremeyerek, Kuddûs olan Allah'ın huzuruna yöneldim. Kalbime bu eseri yazmam gerektiğine dair bir ilham geldi.”²⁴⁹ Bu yönüyle eser, yalnızca dış bir talebe cevap mahiyetinde değil, aynı zamanda bir mânevî yönlendirme neticesinde ortaya çıkmış bir metin olarak öne çıkmaktadır.

Ziyâü'l-Kulûb, Çiştîyye-Sâbiriyye-Kuddûsiyye tarikatına mensup meşâyih'in zikir, riyâzet ve günlük mânevî meşguliyetlerini sistematik biçimde ele alan bir mürşid-i Kâmil niteliğindedir. Müellif, bu eseri müritlerine, onu bir muska gibi yanlarında taşımalarını tavsiye etmiştir. Bir mektubunda, “Sülûk yoluna dair önemli hiçbir husus bu kitapta eksik bırakılmamıştır. *Ziyâü'l-Kulûb*, mükemmel bir mürşittir. Eğer bazı yerleri zor gelirse, bana mektupla yazınız ya da Mevlânâ Reşîd Ahmed Gengûhî ve Muhammad Kâsım Nânûtavî'ye danışınız” şeklinde tavsiyede bulunmuştur.²⁵⁰

İmdâdullah, eserde sülûkün üç farklı yoluna değinmektedir. Birinci yol, sülâhâ ve ahyârın takip ettiği usuldür. Bu yolda sâlik; namaz, oruç, Kur'ân tilâveti, hac gibi Şer'î ibadetleri yerine getirerek mânevî terakkî sağlamaya çalışır. Ancak İmdâdullah'a göre bu yöntemle ma'rifet makamına ulaşmak uzun bir zaman gerektirir. İkinci yol ise nefsin tezkiyesine ve içsel dönüşüme dayalı bir yaklaşımdır. Riyâzat ve mücâhede esaslı bu yöntemde sâlik, ahlâkî kusurlarını gidermek ve onları fazîletli davranışlarla değiştirmek amacı güder. Üçüncü yol ise tarîk-i şuttar'dır. Günlük hayatta zikir ve

²⁴⁸ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 206.

²⁴⁹ Tehânevî, *Ziyâü'l-Kulûb*, 2.

²⁵⁰ Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 87.

tefekkürü sürekli hâle getirmeyi esas alan yol İmdâdullah'a göre, mârifete erişmenin en kısa ve en etkili yoludur.²⁵¹

Eser, dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Çiştîyye tarikatına ait zikir, murâkabe ve eşğâl türleri ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Ayrıca biat usulleri ve mürşit ile rabita konularına da değinilmektedir. İkinci bölüm Kâdiriyye, üçüncü bölüm ise Nakşibendiyye tarikatının zikir ve murâkabe yöntemlerine ayrılmıştır. Dördüncü ve son bölümde, Kur'ân-ı Kerîm'in usûlüne uygun tilaveti, namazın edası, istihâre gibi uygulamalar ile gönüllü ibadetlere dair pratik bilgiler sunulmaktadır. Bu amellerin bir kısmı günlük namazlardan sonra, bir kısmı ise belirli gün ve vakitlerde yerine getirilmelidir.²⁵²

Eserin telifi kadar neşriyle de yakından ilgilenen İmdâdullah, baskı sürecini Mevlânâ Abdülhakîm'e emanet etmiştir. Mevlânâ Kâsım Nânûtavî'ye gönderdiği bir mektubunda, eserin bir nüshasının Abdülhakîm'e ulaştırılmasını ve baskı işleminin Mîrût'ta, Münşi Mumtâz Ali nezaretindeki Matbaa-i Müctebâî'de gerçekleştirilmesini uygun bulduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda eser, yazımından iki yıl sonra, 1867 yılında söz konusu matbaada yayımlanmıştır.²⁵³

Ziyâü'l-Kulûb, yalnızca Hint Altkıtası'nda değil, Hicaz bölgesinde de büyük bir rağbet görmüştür. Mevlânâ Muhammed Hüseyin Allah-Âbâdî tarafından yapılan Arapça tercümesi, Mekke, Medine, Mısır ve Şam gibi bölgelerde yaşayan, Farsça ve Hintçe bilmeyen müritlerine ulaştırılmak üzere Allah-Âbâd'da yayımlanmıştır.²⁵⁴

Eserin Urduca tercümesi, müellifin sağlığında Nizâmüddîn Kerânvî ve Mevlânâ Muhammed İlâcî tarafından *Tashfiyetü'l-Kulûb* adıyla yapılmıştır. Bu tercüme ilk olarak 1910 yılında Delhi'de Matbaa-i Müctebâî'de basılmış ve 1927 yılında ise yeniden yayımlanmıştır. Eserin İngilizce'ye çevirisi Kudretullah Şehâb tarafından yapılmış,²⁵⁵ Türkçe'ye tercümesi ise Mehmed Es'ad Dede tarafından *Kalplerin Işığı* adıyla gerçekleştirilmiştir. Türkçe tercümenin mevcut nüshaları, bugün

²⁵¹ Tehânevî, *Ziyâü'l-Kulûb*, 4-5.

²⁵² Bk. Tehânevî, *Ziyâü'l-Kulûb*, 2-63.

²⁵³ Tehânevî, *Merkûmât-i İmdâdiyye*, 45; Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 15.

²⁵⁴ Eşref Ali Tehânevî, *Mektubât-ı İmdâdiyye: maâ Sad Fevâid-i Hâşiye* (Leknev: Matbaa-i Ahmedî, 1915), 6-7; Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 15.

²⁵⁵ Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 15.

Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi (nr. 4521) ve İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Koleksiyonu'nda (nr. 105) kayıtlıdır.²⁵⁶ Eserin günümüz Türk alfabesine aktarımı ise Adnan Kaya tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁵⁷

2.3.7. Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd

İmdâdullah Tehânevî tarafından 1298/1881 yılında, Mevlânâ Muhammed Abdül'aziz Emrohevî'nin yönelttiği sorulara cevap olarak Farsça kaleme alınmış kısa ancak muhtevalı bir risâledir. Yedi sayfadan oluşan ve başlangıçta bir mektup mahiyetinde yazılan bu metin, zamanla müstakil bir risâle hüviyetine kavuşmuştur.

Eserin kaleme alınmasına, Mevlânâ Abdül'aziz'in, İmdâdullah'ın Vahdet-i Vücûd anlayışını benimsediği, buna karşılık müritlerinden Mevlânâ Muhammed Kâsım Nânûtavî, Mevlânâ Reşîd Ahmed Gengûhî, Mevlânâ Muhammed Ya'kûb Nânûtavî ve Mevlânâ Ahmed Hasan gibi önde gelen bazı isimlerin bu görüşe muhalefet ettikleri ve hatta bu inancı zındıklıkla eşdeğer gördükleri yönündeki iddialar vesile olmuştur.²⁵⁸

İmdâdullah, risâlede adı geçen âlimlerin Vahdet-i Vücûd anlayışına esasen kökten bir karşıtlık içinde olmadıklarını beyan ederek, meselenin doğru ve bağlamına uygun biçimde anlaşılması gerektiğini vurgular. Risâlenin en dikkat çekici yönü, tasavvufun en çetin meselelerinden biri olan Vahdet-i Vücûd kavramını sade, açık ve anlaşılır bir üslupla ele almış olmasıdır. Bu yönüyle eser, İmdâdullah'ın ilmî birikimini yansıtmaktadır.²⁵⁹

Söz konusu risâle, ilk kez 1883 yılında Bombay'da yayımlanmıştır. Yazma nüshası, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Tâhir Ağa Tekkesi koleksiyonunda (nr. 772) muhafaza edilmekte; Türkçe tercümesi ise Ahmed Avni Konuk tarafından yapılmış olup Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde (nr. 3849) kayıtlıdır.²⁶⁰

²⁵⁶ Faruqi, "İmdâdullah Tehânevî", 22/223.

²⁵⁷ Bk. İmdadullah Tehanevi, *Kalplerin Işığ / Ziyau'l-Kulub Tercümesi*, çev. Mehmed Es'ad Dede, derleyici Adnan Kaya, (İstanbul: İnsan Yay., 2007).

²⁵⁸ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 207.

²⁵⁹ Bk. Tehânevî, *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd*, *Külliyât-ı İmdâdiyye* içinde, 218-220.

²⁶⁰ Ansari, "İmdad Allah", 3/223.

2.3.8. Faysala-ı Heft Mes'ele

Faysala-ı Heft Mes'ele (Yedi Meseleye Dair Karar), İmdâdullah tarafından kaleme alınmış ve Hint Altkıtası'nın iki büyük Hanefî geleneği olan Diyûbendîler ile Birelvîler arasındaki yedi ihtilaflı meseleyi ele alan, ılımlı bir üslûpla kaleme alınmış bir risâledir. Yalnızca on iki sayfalık hacmine rağmen eser, müellifin Hint Altkıtası'ndaki İslâm toplumu içerisinde artan mezhep farklılıkları ve cemaat içi bölünmelere yönelik derin endişesini yansıtan önemli bir metindir. Risâle, dönemin tartışmalı meselelerini ılımlı bir yaklaşımla açıklığa kavuşturma amacı taşımakta olup İmdâdullah'ın barışçıl mizacını, ilmî birikimini ortaya koymaktadır.²⁶¹

Eserde ele alınan yedi ihtilaflı mesele şunlardır: Mevlûd-i Şerîf, Fâtiha, Urs u Semâ, Allah'tan başkasına nida, İkinci cemaat (aynı camide, birinci cemaatten sonra ikinci bir cemaatle namaz kılınması), İmkân-ı Nazîr ve İmkân-ı Kizb.

Bu meselelerin beşi amelî, ikisi ise itikadî nitelikte olup İmdâdullah her bir konuya dair kendi kanaatini detaylı biçimde açıklamış ve meseleleri ihtilaf derecelerine göre sıralamıştır. Risâlenin mukaddimesinde yazılış amacı şu ifadelerle açıklanmıştır: “Genel olarak tüm Müslümanlara, özelde ise dost ve ihvânıma (arkaşlarıma) şunu hatırlatmak isterim ki, aramızdaki birlik hem dünyevî ilerlememizin hem de ilâhî feyizlere ulaşmamızın en büyük vesîlesidir. Ne yazık ki bazı dinî meseleler ihtilâfa sebep olmuş ve çeşitli kötülöklere yol açmıştır. Bu durum, bir yandan ulemânın vakit kaybına, diğeryandan halk arasında iman zayıflığına neden olmuştur. Hâlbuki bu meselelerin çoğu esas değil, ifade farklarından ibarettir. Bu hayal kırıklığı beni kısa bir risâle kaleme almaya sevk etti.”²⁶²

Müellif, her meseleyi ayrı başlıklar altında değerlendirmiştir. her bölüm sonunda birlik ve ittifak çağrısı tekrarlanmıştır. İmdâdullah, müminlerin aşırılıktan kaçınmaları ve dinin maslahatını gözetmeleri gerektiğini özellikle vurgulamıştır.

Eserin müellifliğine dair tartışmalar, İmdâdullah'ın hayatta olduğu dönemde dahi gündeme gelmiş; bazı çevreler, risâlenin Mevlânâ Eşref Ali Tehânevî tarafından

²⁶¹ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 208; Nizami, “Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions”, 17.

²⁶² İmdâdullah Tehânevî, *Faysala-ı Heft Mes'ele, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde, (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 77.

yazıldığını ve onun eser kataloğunda yer aldığını iddia etmiştir. Ancak bu görüşe karşı en güçlü delillerden biri, *İmdâdü'l-Muštâk* adlı eserde Seyyid Nûru'l-Hasan tarafından nakledilen hatıradır. Buna göre, Nûru'l-Hasan hac yolculuğunda yanında risâlenin bir nüshasını götürmüş ve Mekke'de İmdâdullah'ın huzuruna çıkarak eserin ona ait olup olmadığını teyit etmek istemiştir. İmdâdullah ise, daha soru yöneltmeden şöyle buyurmuştur: “Duymuşum ki *Faysala-ı Heft Mes'ele* hakkında da birçok kişi tereddüt içindeymiş. Oysa üzülerek belirtmeliyim ki insanlar bu risâlenin gerçekten doğru olup olmadığından çok, onu kimin yazdığıyla meşguller. Hâlbuki o risâleyi bu fakir kaleme almıştır.”²⁶³

İmdâdullah, mektuplarında müritlerini sıkça dinî tartışmalardan uzak durmaya teşvik etmiş ve Müslümanların ortak bir zeminde birleşerek ümmet olma şuuru ile hareket etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, Hz. Peygamber'in hakiki vârisi daima mü'minler arasında ittihat tesis etmeye gayret eder. Bu düşüncesini, Şeyh Reşîd Ahmed Gengûhî'ye yazdığı bir mektubunda şu şekilde dile getirmiştir: “Bu fakir, ulemâ arasındaki ihtilaflardan dolayı mahzun değildir; zira bu ihtilaflar, Resûlullah'ın ümmeti için bir rahmet olmuş, yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Ancak beni asıl üzen şey, fitne ve anarşiyle dolu bu çalkantılı zamanlarda, ihtilafların açık olarak dile getirilmesinin halk üzerinde yıkıcı etkiler doğurmasıdır.”²⁶⁴

Risâlenin sonunda yer alan vasiyet mahiyetindeki ifadeler ise müellifin ve irşat anlayışını özetlemektedir: “Zanla kesin hüküm vermeyin. Fâtiha ve İhdina's-Sırâta'l-Müstakîm dualarını huşû ile okuyun. Her namazdan sonra Rabbenâ duasını okuyarak Allah'a niyaz edin. Vaktinizi hem dünyevî hem uhrevî işlere, bilhassa nefis terbiyesi ve kalp tasfiyesiyle meşgul olmaya ayırın. Allah dostlarının sohbetlerine devam edin ve Reşîd Ahmed Gengûhî gibi zâtların Hint Altkıtası'ndaki mevcudiyetini büyük bir nimet olarak bilin.”²⁶⁵

Faysala-ı Heft Mes'ele risâlesi, yayımlandığı dönemde çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Ancak İmdâdullah'ın temel gayesi, mezhep farklılıklarını yumuşatmak ve Müslümanlar arasında birliği yeniden tesis etmektir. Risâle, defalarca

²⁶³ Tehânevî, *İmdâdü'l-Muštâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 173-174.

²⁶⁴ İmdâdullah Tehânevî, *Mektûbât-ı Hidâyet* (Diyûbend: Mehbûb Pres, 1978), 7.

²⁶⁵ Tehânevî, *Faysala-ı Heft Mes'ele*, *Külliyât-ı İmdâdiyye* içinde, 86.

basılmış ve Pakistan Vakıflar Bakanlığı (Dâire-i Evkâf) ile Pencap Vakıflar İdaresi tarafından çeşitli baskılarla yayımlanmıştır. Mevcut en eski nüshası, 1921 tarihinde Kânpur'daki Matbaa-i Mecîdî tarafından neşredilmiştir.²⁶⁶

2.3.9. *Gülzâr-ı Ma'rifet*

Gülzâr-ı Ma'rifet, İmdâdullah'a ait Urduca ve Farsça dillerinde kaleme alınmış, tasavvufî ve duygusal içerikli manzum metinlerden oluşan önemli bir derlemedir. Eser, müellifin hayatta olduğu dönemde halifesi Miyân Niyâz Ahmed tarafından toplanıp düzenlenmiş ve istinsah edilmiştir.²⁶⁷

Toplam 412 beyitten oluşan mecmuanın 319 beyti Urduca, 93 beyti ise Farsçadır. Eserin içeriği tematik açıdan oldukça zengindir. Hamd, na't, aşk-ı hakikîye dair gazeller ve Medîne-i Münevvere'ye duyulan iştîyak gibi konuları içeren şiirler bu derlemede yer almaktadır. Bu şiirlerin önemli bir kısmında, mârifet arayışı coşkulu ve samimi bir dille ifade edilmiştir. Bu yönüyle *Gülzâr-ı Ma'rifet*, sadece edebî bir metin olmanın ötesinde, İmdâdullah Tehânevî'nin içsel mâneviyatını, tasavvufî tecrübesini ve sûfî meşrebini yansıtan kıymetli bir eserdir.²⁶⁸

Eserin bilinen ilk baskısı, muhtemelen Hint Altkıtasi'nin Ambâla vilayetine bağlı Sâdhûra kasabasında faaliyet gösteren Bilâlî ve Hânî Matbaa tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bu baskıya ilişkin kesin bir tarih, ay ya da yıl bilgisi mevcut değildir.²⁶⁹

2.3.10. *Nâle-i-İmdâd-ı Garîb*

Kimsesizlerin yardım feryadı anlamına gelen *Nâle-i-İmdad-ı Garîb*, İmdâdullah ve Garîb Sahâranpûrî'ye ait manzum münâcâtlardan oluşan küçük hacimli bir derlemedir.²⁷⁰ Eserde yer alan şiirlerde, ilâhî huzurda mahviyet, içsel yakarış, aşk-ı ilâhî ve mürit-mürşid ilişkisi gibi temel tasavvufî temalar işlenmektedir. Sade ve içten

²⁶⁶ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 212.

²⁶⁷ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 212; Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 19.

²⁶⁸ Bk. Tehânevî, *Gülzâr-ı Ma'rifet*, *Külliyât-ı İmdâdiyye* içinde, 203-217.

²⁶⁹ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 212.

²⁷⁰ Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 19.

üsluplarıyla dikkat çekmektedir. Hacim bakımından sınırlı olmasına rağmen, bu eser Çiştîyye meşrebine özgü duygulu niyaz dilini yansıtan önemli bir eserdir.²⁷¹

2.3.11. Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-ı Rûm

İmdâdullah'ın gerek Mekke'deki ikameti esnasında gerekse öncesinde verdiği *Mesnevî* dersleri geniş çevrelerde büyük yankı uyandırmış ve yoğun ilgi görmüştür. İmdâdullah'ın *Mesnevî* ile olan irtibatı yalnızca ders vermekle sınırlı kalmamıştır. Derslerinde zihninde yer eden beyitlerin anlamlarını, üzerinde çalıştığı *Mesnevî* nüshası üzerine kaydederek yorumlamıştır. Zamanla, birçok beyitin anlamını kendi anlayışı çerçevesinde açıklamış ve diğer *Mesnevî* şârihlerinin görüşlerini de tetkik ederek farklı yorumlar üzerine kendi kanaatlerini belirtmiştir. Bu açıklamalar zamanla *Mesnevî*'ye yapılmış muhtasar bir şerh (hâşiye) niteliğini kazanmıştır.²⁷²

İmdâdullah, *Hâşiye-i Mesnevî*'nin neşri konusunda büyük bir titizlik göstermiştir. İlk olarak eserin basımı için Mevlânâ Abdullah'a başvurmuş ancak bu girişim uzun süre sonuçsuz kalmıştır. 23 Ramazan 1310/1893 tarihinde Mekke'den Mevlânâ Reşîd Ahmed Gengûhî'ye yazdığı bir mektubunda durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Fakirin *Mesnevî-i Şerîf*'e dair hâşiye ve notları, kendi anlayışıma göre kaleme alınmıştır. Kıymetli dostum Mevlânâ Abdullah, Mevlânâ Ebû Ahmed aracılığıyla eseri ısrarla bastırmak üzere götürmüştü. Ancak sekiz-on aydır hiçbir tashih yapılmadı. Fakir, bu konuda onlara birkaç kez mektup yazdırdıysa da hâlâ sonuç alınamadı. Sizden ricam, *Mesnevî-i Şerîf*'in her iki nüshasını Mevlânâ Abdullah ve Mevlânâ Ebû Ahmed'den temin etmeniz ve sizin takdirinize uygun biçimde bu işin tamamlanmasını sağlamanızdır.”²⁷³

Bu mektubun ardından eser, Mevlânâ Ahmed Hasan Kânpûrî'ye teslim edilmiştir. İmdâdullah, Reşîd Ahmed Gengûhî'ye gönderdiği bir diğer mektubunda Ahmed Hasan'a yardımcı olunmasını şu sözlerle rica etmiştir: “Dostum Mevlânâ Ahmed Hasan, *Mesnevî*'nin bir nüshasını basılmak üzere alacaktır. Lütfen onunla birlikte çalışınız.”²⁷⁴ Eşref Ali Tehânevî'ye yazdığı bir diğer mektubunda ise

²⁷¹ İmdâdullah Tehânevî, *Nâle-i İmdad-ı Garîb, Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014), 87-91.

²⁷² Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 146.

²⁷³ Âşık İlâhî Mîrthî, *Mekâtîb-i Reşîdiyye* (Sahâranpûr: Kütübhâne-i Neşrî'l-Ulûm, ts.), 9.

²⁷⁴ Mîrthî, *Mekâtîb-i Reşîdiyye*, 15.

“Özellikle metnin doğruluğuna, açıklığına, kâğıt kalitesine ve baskı düzenine dikkat gösterilmelidir. Şu anda metin bazı yerlerde düzeltilmeye muhtaçtır. Birkaç hata eserin anlam bütünlüğünü bozmakta ve anlamı kaybettirmektedir. Daha önce bu eseri bastırmak isteyen pek çok kişi oldu. Ancak metindeki hatalar nedeniyle geri çevirdim. Bu defa inşaallah, bu işin doğru bir şekilde tamamlanacağı ümidiyle hareket ediyorum.”²⁷⁵

Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-i Rûm'un ilk iki cildi, İmdâdullah hayattayken yayımlanmıştır. İlk cilt, 1897 yılında Mevlânâ Ahmed Hasan Kânpûrî'nin nezaretinde, Kânpûr'daki Matbaa-i Nâmi'de neşredilmiştir. İkinci cilt muhtemelen 1899 yılında yayımlanmıştır. Üçüncü cilt ise müellifin vefatının ardından, 1903 yılında basılmıştır.²⁷⁶

İlk cildin neşredildiğini gördüğünde, İmdâdullah büyük bir memnuniyet duymuş ve bu memnuniyetini şu sözlerle dile getirmiştir: “*Mesnevî*'nin ilk cildi bana ulaştı. İncelediğimde büyük bir memnuniyet duydum. *Mesnevî-i Şerîf*'in azameti, arkadaşım Mevlânâ Ahmed Hasan tarafından dikkatle ele alınmış ve bu kıymetli esere hakkıyla hizmet edilmiştir.”²⁷⁷

Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-i Rûm, yalnızca Hint Altkıtası'nda değil, Osmanlı-Türk dünyasında da önemli bir etki uyandırmıştır. Meşhur *Mesnevî* şârihi Ahmed Avni Konuk, kendi *Mesnevî* Şerhini hazırlarken bu eserden faydalandığını belirtmiştir. Ayrıca Hintli *Mesnevî* şârihlerinin eserlerini bu kitap aracılığıyla tanıdığını şu şekilde ifade etmiştir: “Bu şerhimin metin i'tibariyle esâsı, Ankaravî hazretlerinin nüshası olduğunu yukarıda yazdım. Müracaat ettiğim şerhlere gelince: Ankaravi, Hind şârihlerinden İmdâdullah, Bahru'l-Ulûm Abdü'l-Ali, Veli Muhammed Ekber-Âbâdî, Mükâşefât-ı Rızavî ve Abdurrahmân Leknevî hazarâtının şerhleridir. Bunlardan İmdâdullâh hazretlerinin şerhi 1321 hicrî senesinde Hindistan'da gâyet nefis bir sürette basılmıştır; büyük kıt'adadır. Ortasında kalın ta'lik yazı ile *Mesnevî-i Şerîf*in metni vardır ve her bir beytin üzerine bir rakam konulup, hâşiyesine de o rakam işaret edilerek Fârisîce şerh olunmuştur ve her iki mısra' arasında açık bırakılan sütûna da

²⁷⁵ Tehânevî, *Mektubât-ı İmdâdiyye: maâ Sad Fevâid-i Hâşiyeye*, 24.

²⁷⁶ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 159-162.

²⁷⁷ Tehânevî, *Mektubât-ı İmdâdiyye: maâ Sad Fevâid-i Hâşiyeye*, 28-29.

nüshalar işaret edilmiştir. Hâşiyedeki şerhlerin nihâyetlerinde Hz. İmdâdullah'ı kendi mütâlaaları ve Hind şârihlerinden hangi şârihin mütâlaası alınmış ise, onun ismi zikir olunur. Burada gördüğüm Hind şârihlerinin isimleri şunlardır: Şeyh Muhammed Efdal, Abdüllatif, Abdü'l-Fettah, Muhammed Mîr, Nûrullah, Muhammed Eyyüb, Aliyyu'l-Karî, Muhammed Hâşim, Hasan Sahib, Nizâm, Abdü'l-Vahid, Şah Hüseyin Sahib, Muhammed Şükruallah, Muhammed Naîm, Kerîmullâh.”²⁷⁸

2.3.12. Merkûmât-ı İmdâdiyye

İmdâdullah Tehânevî'nin Farsça kaleme aldığı mektuplardan oluşan bu derleme, toplam 61 mektubu ihtiva etmektedir. Eser, 1305/1887 yılında Mevlânâ Vahîdüddîn Râmpûrî tarafından tertip edilmiş olup, dönemin önde gelen dinî şahsiyetlerine hitaben yazılmıştır. Mektupların muhatapları arasında Şeyh Reşîd Ahmed Gengûhî, Mevlânâ Muhammed Kâsım Nânûtavî, Mevlânâ Muhammed Ya'kûb, Hakîm Ziyâüddîn Râmpûrî, Hacı Âbid Hüseyin gibi seçkin isimler yer almaktadır.

Farsça asılları esas alınarak mektupların Urduca tercümesi, Haydar-Âbâd Dekken'de bulunan Câmia Osmâniyye Üniversitesi profesörlerinden Mevlânâ Abdülhay tarafından yapılmıştır. Ayrıca bu mektuplara, 1929 yılında Mevlânâ Eşref Ali Tâhnevî ve Mevlânâ Vahîdüddîn'in oğlu Mevlânâ Saîdüddîn Râmpûrî tarafından çeşitli dipnotlar eklenmiştir.

Merkûmât-ı İmdâdiyye adlı bu derleme, ilk kez 1915 yılında *İmdâdü'l-Muştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk* isimli eserin son bölümünde neşredilmiş, daha sonra 1979 yılında müstakil bir eser olarak basılmıştır. 1980 yılında ise Mevlânâ Vahîdüddîn Râmpûrî tarafından yazılan kapsamlı bir mukaddime ile Delhi'de yeniden yayımlanmıştır.²⁷⁹

2.3.13. Mektûbât-ı İmdâdiyye

İmdâdullah Tehânevî'nin, Mekke'den Mevlânâ Eşref Ali Tâhnevî'ye gönderdiği elliye yakın Urduca mektuptan oluşan *Mektûbât-ı İmdâdiyye* adlı bir koleksiyon daha mevcuttur. Bu mektuplar, müellifin hayatının son dönemine aittir ve

²⁷⁸ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, çev. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın - Mustafa Tahralı (İstanbul: Gelenek Yay., 2004), 1/41.

²⁷⁹ Bk. Tehânevî, *Merkûmât-ı İmdâdiyye*; Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 213; Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 55.

koleksiyondaki son mektup 20 Rebiülevvel 1317/1899 tarihini taşımaktadır. İmdâdullah, bu tarihten yaklaşık iki ay sonra vefat etmiştir.

Söz konusu mektuplar ilk kez Kasım 1915'te Leknev'de Matbaa-i Ahmedî tarafından yayımlanmıştır.²⁸⁰ Ardından Mevlânâ Eşref Ali Tâhnevî tarafından haşiyelendirilerek *Sad Fevâid* (Yüz Açıklama) başlığıyla yeniden neşredilmiştir.²⁸¹

2.3.14. İmdâdü's-Sâdikîn

Bu eser, Hint Altkıtası'nın Avadh bölgesindeki Kürsev kasabasında ikamet eden Molla Sâdikü'l-Yakîn Kürsevî tarafından derlenmiştir. Eserde, İmdâdullah Tehânevî'nin Farsça kaleme aldığı melfûzât bir araya getirilmiştir. Söz konusu Melfûzâtların tercümesi, *Şemâ'im-i İmdâdiyye* adlı eserin zeyli olarak *Şemâ'im-i İmdâdiyye: İkinci Kısım* başlığıyla yayımlanmıştır.

Eser, Ahmed Hasan Kânpûrî'nin katkılarıyla 1314/1897 yılında tamamlanmış ve *Şemâ'im-i İmdâdiyye* ile birlikte yayımlanmıştır. Daha sonra Mevlânâ Eşref Ali Tehânevî tarafından kaleme alınan bazı yeni Melfûzât da bu esere ilhak edilmiştir.²⁸²

²⁸⁰ Şirkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 213.

²⁸¹ Bk. Tehânevî, *Mektubât-ı İmdâdiyye: maâ Sad Fevâid-i Hâşiye*.

²⁸² Faruqi, *Nevâdir-i İmdâdiyye*, 56.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMDÂDULLAH TEHÂNEVÎ'NİN TARİKATI VE HALİFELERİ

Bu bölümde, İmdâdullah Tehânevî'nin mensubu olduğu tarikat ile halifelerine ilişkin bilgiler sunulacaktır. İlk olarak, İmdâdullah'ın bağlı bulunduğu Çiştîyye tarikatının Hint Altkıtası'na intikali, bu coğrafyada geçirdiği tarihsel evreler ve tarikatın Nizâmîyye ile Sâbiriyye kollarının 19. yüzyıla kadar olan gelişim süreci genel hatlarıyla ele alınacaktır. Ardından, İmdâdullah'ın Çiştîyye-Sâbiriyye kolu içerisindeki konumu ve etkisi analiz edilecektir.

Bölümün ikinci kısmında ise, İmdâdullah'ın halifeleri tasnif edilerek üç ana kategoride sınıflandırılacaktır. Her bir gruba mensup öne çıkan şahsiyetler hakkında özlü ve açıklayıcı bilgilere yer verilecektir.

3.1. İmdâdullah Tehânevî'nin Tarikati

3.1.1. Hint Altkıtası'nda Çiştîyye Tarikati

Çiştîyye tarikati, Hint Altkıtası'nda teşekkül eden ilk büyük tasavvufî yapılar arasında yer almaktadır. M. 12. yüzyılın sonlarından itibaren bu coğrafyada kök salmış ve zamanla bölgenin dinî ve tasavvufî hayatında mühim bir mevki edinmiştir.²⁸³ Tarikatın adı, kurucusu kabul edilen Hâce Ebû İshak eş-Şâmî'nin, şeyhi Mümşâd ed-Dîneverî'nin (ö. 299/911) yönlendirmesiyle yerleştiği, Herat yakınlarındaki Çişt köyünden gelmektedir. Ebû İshak Şâmî, burada inzivaya çekilerek ilk Çiştî dergâhını kurmuş ve tarikatın temellerini atmıştır.²⁸⁴ Halifesi Ebû Ahmed Çiştî ile devam eden bu silsile, Kutbüddin Mevdûd-i Çiştî (ö. 533/1139) gibi önde gelen sûfiler aracılığıyla Orta Asya ve Horasan bölgelerinde tanınan bir tasavvuf geleneğine dönüşmüştür.²⁸⁵

²⁸³ Ahtar İmâm Âdil Kâsmî, *Selâsil-i Tasavvuf* (Samastîpûr, Bihar: Dâiratü'l-Maârif er-Rabbâniyye, 2023), 11; Md Gholam Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal* (Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1990), 74.

²⁸⁴ Kâsmî, *Selâsil-i Tasavvuf*, 283; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 161; Nusrat Mustafa - Sibghatullah Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", *Al-Misbah Research Journal* 4/3 (2024), 76; Ömer Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarikati* (Erzurum: Atatürk Ün., Sosyal bilimler enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 108; Sohail Akhtar, "Sufi Orders of Tasawuf in Islam: A Case Study of the Origin and Evolution of Chishtiya Sufi Order in Indo-Pak Subcontinent", *Al-Aijaz Research Journal of Islamic Studies & Humanities* 8/1 (2024), 145.

²⁸⁵ Rizvi, *A history of Sufism in India*, 1/115.

Tarikat silsilesi, Ebû İshak eş-Şâmî'den başlayarak Mümşâd ed-Dîneverî, Emînüddin Ebû Hubeyre el-Basrî, Sedîdüddin Huzeyfe el-Mar'aşî, İbrâhim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Abdülvâhid b. Zeyd ve Hasan-ı Basrî vasıtasıyla Hz. Ali'ye, oradan da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşmaktadır.²⁸⁶

Tarikatın Hint Altkıtası'ndaki teşkilî yapısı ise, 12. yüzyılında Hâce Muînüddîn Hasan Çiştî'nin (ö. 633/1236) Ecmîr şehrinde kurduğu dergâh ile şekillenmiştir. İran'ın Sîstan bölgesinde dünyaya gelen Muînüddîn, genç yaşta medrese eğitimi aldıktan sonra Hâce Osman el-Hârûnî'ye (ö. 617/1220) intisap ederek tasavvuf yoluna girmiş ve seyr ü sülûkünü tamamlamıştır. Şeyhinden hilafet aldıktan sonra Hint Altkıtası'na yönelmiştir. Lahor'da kısa bir süre kaldıktan sonra, 1192 yılında Ecmîr'e yerleşmiştir. Bu süreçte Gurlu hükümdarı Şihâbeddin Gurî'nin (ö. 603/1206) Kuzey Hint Altkıtası'ndaki askerî başarıları, Muînüddîn'in irşat faaliyetleri için uygun bir zemin hazırlamıştır.²⁸⁷ Muînüddîn Çiştî'nin tarikat silsilesi; Osman el-Hârvenî, Hâce Şerîf Zindânî, Mevdûd Çiştî, Ebû Yûsuf, Ebû Muhammed b. Ahmed ve Ebû Ahmed b. Feresnefe vasıtasıyla Ebû İshak Şâmî'ye ulaşmaktadır.²⁸⁸

Ecmîr'de kurulan bu dergâh, kısa sürede toplumun farklı kesimlerinin ilgisini çekmiştir. Muînüddîn Çiştî, zengin-fakir ya da Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin herkese hoşgörüyü yaklaşmış ve kimseyi eli boş geri çevirmemiştir. Müritleriyle yakından ilgilenmiş ve özellikle fakirler ile dervişleri himaye etmiştir. Yaşlılara karşı hürmetkâr davranmış, toplumsal hassasiyet çerçevesinde dul kadınlara yardım edilmesini teşvik etmiştir. Şöhretten uzak durmaya özen göstermiştir.²⁸⁹

Muînüddîn Çiştî'nin Tasavvuf anlayışı, sahv ile sekr arasında bir dengeye dayanmaktadır ve Bâyezîd-i Bistâmî ile Cüneyd-i Bağdâdî gibi önde gelen sûfilerden etkilenmiştir. İlâhî aşk, hoşgörü ve insan sevgisini merkez alan bu anlayış, onun irşat faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti ve hükümleriyle amel hususunda büyük bir titizlik göstermiştir. Kerâmetlerini alenî şekilde

²⁸⁶ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 163.

²⁸⁷ Kâsmî, *Selâsil-i Tasavvuf*, 284-286; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 165; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çiştî ka taâruf aur irtika", 76-77; Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*, 75; Akhtar, "Sufi Orders of Tasawuf in Islam", 146.

²⁸⁸ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 163.

²⁸⁹ Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkati*, 44.

sergilemekten kaçınmıştır.²⁹⁰ Bu ahlâkî ve irfanî yaklaşım neticesinde Çiştîyye tarîkatı, Hint Altkıtası'nda köklü ve kalıcı bir zemin bulmuştur. Geniş halk kesimleri nezdinde kabul görerek etkili bir mânevî merkez hâline gelmiştir.

Muînüddîn Çiştî'nin halifelerinden Şah Abdullah Kirmânî vasıtasıyla Çiştîyye tarîkatı Bengal bölgesine ulaşmıştır. Bir diğer halifesi Pîr Kerîm Seylûnî'nin (ö. 663/1265) irşat faaliyetleri neticesinde ise tarîkatın tesiri Sri Lanka'ya kadar yayılmıştır.²⁹¹

Muînüddîn Çiştî'nin önde gelen halifelerinden Hâce Kutbüddîn Bahtiyâr Kâkî (ö. 633/1235), tarîkatın Hint Altkıtası'ndaki ikinci büyük pîri kabul edilir. Fergana (Türkistan) kökenli olan Kutbüddin, şeyhine intisabının ardından Hint Altkıtası'na gelmiş ve Delhi'ye yerleşerek Çiştîyye'nin Delhi'de kök salmasını sağlamıştır. Multan'da dönemin önde gelen Sühreverdî şeyhi Bahâeddin Zekeriyâ (ö. 661/1262) ile tanışarak tasavvufî çevrelerle de yakın ilişkiler kurmuştur. Delhi'de kurduğu dergâh hem halk hem de yönetici kesim nezdinde büyük bir itibara kavuşmuştur. Nitekim Delhi Sultanı Şemseddin İltutmuş (ö.634/126), ona saygı göstermiş ve vefatında cenaze namazını bizzat kıldırmıştır. Vahdet-i vücûd anlayışına meyleden Kutbüddin, zahitliği ve uzletıyla tanınmış; semâ meclislerinde vecd hâlinde zikirle meşgul olmuş ve bir semâ meclisinde vecd hâli sırasında vefat etmiştir.²⁹²

Kutbüddin Kâkî'den sonra yerine geçen halifesi Ferîdüddin Mes'ûd (ö. 664/1265), halk arasında Bâbâ Farîd ve Genc-i Şeker lakaplarıyla meşhur olmuştur. Genç yaşta Kutbüddin'e intisap eden Ferîdüddin, yoğun riyazet ve nefis terbiyesindeki kararlılığıyla tanınmıştır. Hânsî bölgesinde uzun yıllar halvet hayatı sürdürmüştür. Daha sonra Pencap'taki Ecûdehen (bugünkü adıyla Pak Pattan) kasabasına yerleşerek çok sayıda mürit yetiştirmiştir. Hoşgörü, takvâ ve hizmet esaslı irşat anlayışı sayesinde Çiştîyye, Kuzey Hint Altkıtası'nın ücra bölgelerine kadar ulaşmıştır.²⁹³

²⁹⁰ Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 47.

²⁹¹ Haq, *A history of Sufi-ism in Bengal*, 43; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 116; Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*, 80.

²⁹² Bk. Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 78; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 172-175; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 34-35; Rizvi, *A history of Sufism in India*, 1/133-137; Akhtar, "Sufi Orders of Tasawuf in Islam", 147.

²⁹³ Bk. Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 179-183; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 117-118; Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*, 80; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka

Ferîdüddin Genc-i Şeker, seleflerinin izinden giderek Çiştîyye'yi kurumsallaştırmıştır. Onun döneminde tarîkat, tek bir merkezî yapı altında faaliyet göstermiştir. Çiştî şeyhleri Hint Altkıtasi'da tasavvufun şekillenmesinde temel rol oynamıştır. Ancak Ferîdüddin'in vefatının ardından tarîkat, Nizâmiyye ve Sâbirîyye adlarıyla iki ana kola ayrılmıştır. Delhi'de Hâce Nizâmüddin Evliyâ (ö. 725/1325), Pencap'ta ise Alâeddin Ali Ahmed Sabir (ö. 690/1291) kendi irşat halkalarını oluşturmuş ve Çiştîyye'nin farklı bölgelerde yayılımını sağlamışlardır.²⁹⁴

3.1.2. Çiştîyye Tarîkatı'nın Nizâmiyye Şubesi

Ferîdüddîn Mes'ûd Genc-i Şeker'in vefatının ardından, halifesi Hâce Nizâmüddin Evliyâ Delhi'deki hankâhın başına geçmiştir. Mahbûb-i İlâhî, Sultânü'l-meşâyih unvanlarıyla tanınan Nizâmüddin Evliyâ, Çiştîyye tarîkatının Hint Altkıtasi'ndeki yayılımında önemli rol oynamıştır. Delhi'de kurduğu hankâh zamanla bir irfan ve hikmet merkezi hâline gelmiştir. Dönemin siyasi istikrarsızlıklarına rağmen dergâhını zengin-fakir, Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetmeden herkese açık tutmuştur. Onun meclislerinde yapılan sohbetler, Emîr Hasan Sîcistânî tarafından *Fevâidü'l-Fuâd* adlı eserde derlenmiş ve bu eser, Nizâmiyye meşrebini anlamada temel bir kaynak olarak kabul edilmiştir. M. 14. yüzyılın başlarında Nizâmüddin Evliyâ'nın vefatını müteakip, Çiştîyye tarîkatının Nizâmiyye kolu, yetiştirmiş olduğu yaklaşık yedi yüz halife aracılığıyla Hint Altkıtasi'nin çeşitli bölgelerine yayılmıştır.²⁹⁵

Nizâmüddîn Evliyâ'dan sonra Delhi'deki dergâhın başına geçen en önemli halifesi, halk arasında Delhi'nin Çırağı olarak anılan Nasîrüddin Mahmûd Çırağ-ı Dihlevî²⁹⁶ (ö. 757/1356) olmuştur. Nasîrüddin, şeyhinin yolunu takip ederek Delhi'de

taâruf aur irtika", 78-79; Rizvi, *A history of Sufism in India*, 1/139-144; Akhtar, "Sufi Orders of Tasawuf in Islam", 147.

²⁹⁴ Subhan, *Sufism Its Saints And Shrines*, 221; Nizami, "Sufi Orders in 18th-19th-Century South Asia", 7; Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*, 80; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 79.

²⁹⁵ Bk. Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 118-121; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 79; Akhtar, "Sufi Orders of Tasawuf in Islam", 148; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 191-194.

²⁹⁶ Nasîrüddin Mahmûd Çırağ-ı Dihlevî, 673/1274 veya 675/1276 yıllarında Avad'da dünyaya gelmiş olup aslen İnan kökenli bir aileye mensuptur. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, annesinin gayretiyle dönemin âlimlerinden Abdülkerîm Şîrvânî ve İftihârüddîn Gîlânî'den dinî ilimler tahsil etmiştir. Gençlik yıllarını zühd ve riyâzet içinde geçirdikten sonra kırklı yaşlarında Nizâmüddin Evliyâ'ya intisap

irşad faaliyetlerine başlamış ve tarîkatın merkezî bölgelerdeki nüfuzunu pekiştirmiştir. Onun zâhidâne hayat tarzı, Nizâmiyye kolunun hem devlette kabul görmesini hem de halk arasında yayılmasını sağlamıştır. Ancak Nasîrüddin'in vefatından sonra Delhi Sultanlığı'nda baş gösteren siyasî istikrarsızlıklar, tarîkatın faaliyetlerinde görelî bir duraklamaya yol açmıştır.²⁹⁷

Bu duraklamaya rağmen, Nizâmüddin'in diğer halifeleri tarîkatı taşra bölgelerine taşıyarak yeni irşat merkezleri oluşturmuşlardır. Örneğin, halifelerinden Burhâneddîn Garîb (ö. 741/1340 civarı), Dekken bölgesindeki Devlet-Âbâd'da bir Çiştî merkezi kurmuştur.²⁹⁸ Yine, Seyyid Muhammed Gîsûdırâz (ö. 825/1422), şeyhi Nasîrüddin'in vefatından sonra Delhi'den ayrılarak Gülberga'ya yerleşmiş ve burada Çiştîyye'nin Dekken kolunu güçlendirmiştir.²⁹⁹ Bengal bölgesinde ise, halifelerden Şeyh Sirâcuddîn (ö. 758/1357) ve müridi Alâülhak Pandavî (ö. 800/1397), Çiştîyye'yi Gaur ve Pandua çevresine taşımışlardır. Alâülhak'ın dergâhında eğitim gören Şâh Eşref Cihangîr Semnânî, daha sonra Kıçavça kasabasında Eşrefîyye kolunu kurmuştur. Böylece, 14. ve 15. yüzyıllarda Nizâmiyye kolu, Delhi dışına taşarak Bengal'den Dekken'e uzanan geniş bir coğrafyada yayılmıştır.³⁰⁰

Çiştîyye-Nizâmiyye kolunun yeniden canlanmasında ve Delhi'nin Çiştî faaliyetler açısından bir merkez hâline gelmesinde en büyük pay Şah Kelîmullah Cihân-Âbâdî'ye (ö. 1142/1729) aittir. Şah Kelîmullah, Çiştîyye tarîkatıyla tanışmasını Yahyâ Medenî (ö. 1100/1689) vasıtasıyla Medine'de gerçekleştirmiştir. Delhi'ye döndükten sonra bir hankâh kuran Şah Kelîmullah, halifeleri vasıtasıyla tarîkatın Dekken gibi uzak bölgelere yayılmasına öncülük etmiştir. Aynı zamanda çok yönlü bir müellif olarak, zikir, riyazet ve murâkabe yöntemlerini konu alan *Murakkâ-i Kelîmî*

---

etmiş, kısa sürede onun önde gelen müritlerinden biri olmuştur. Bk. Müftî Gulâm Server Lâhorî, *Hazînetü'l-Asfiyâ*, Farsça'dan Urduca'ya çev. İkbâl Ahmed Farukî (Lahor: Mektebe-i Nebeviyye, 2001), 2/219-222.

²⁹⁷ Bk. Rizvi, *A history of Sufism in India*, 1/184-187; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çiştî ka taâruf aur irtika", 80; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 201-122; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 121-122; Akhtar, "Sufî Orders of Tasawuf in Islam", 148-149.

²⁹⁸ Rizvi, *A history of Sufism in India*, 1/183; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 135; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 223.

²⁹⁹ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 224-225; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 135; Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*, 81; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çiştî ka taâruf aur irtika", 81.

³⁰⁰ Bk. Rasool, *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*, 81-90.

ve *Kaşkûl-i Kelîmî* ile vahdet-i vücûd anlayışını savunan *Sevâü's-Sebil* gibi eserler kaleme almıştır.³⁰¹

Şah Kelîmullah, halifesi Şah Nizâmüddin'e (ö. 1142/1729), Aurangâbâd'a yerleşmesi yönünde talimat vermiştir. Şah Nizâmüddin, Dekken bölgesinde Çiştîyye tarîkatını yeniden ihya etmiş ve Seyyid Gîsûderâz'dan sonra bu bölgede faaliyet gösteren en önemli Çiştî şeyhlerinden biri olmuştur.³⁰² Ancak, halifesi ve oğlu olan Şah Fahreddîn (ö. 1198/1784), ilk olarak Haydar-Âbâd devletinin kurucusu olan Nizâmü'l-Mülk Âsaf Câh'ın (ö. 1161/1748) oğlu Nâsır Ceng'in (ö. 1163/1750) ordusuna katılmış ardından Delhi'ye geri dönerek oradaki Çiştî hankâhını yeniden ihya etmeyi tercih etmiştir. Şah Fahreddîn, Çiştîyye-Nizâmîyye kolunu Güney Asya'nın farklı bölgelerinde yaygınlaştırması sebebiyle bu kolun müceddidi olarak kabul edilmiştir. Ancak onun vefatından sonra Delhi'deki hankâh eski ihtişamını yitirmiştir.³⁰³ Oğlu Gûlâm Kutbüddîn (ö. 1232/1817), babasının vefatı üzerine Dekken'den Delhi'ye gelmiş ve Babürlü Hükümdarı II. Ekber Şah (ö. 1253/1837) nezdinde büyük saygı görmüştür.³⁰⁴ Onun halifesi olan Miyân Nâsîrüddîn (Kâley Han) (ö. 1262/1846) ise son Babürlü hükümdarı Bahâdür Şah tarafından hürmetle anılmıştır.³⁰⁵ Delhi'deki Çiştî hankâhı, 1857 İsyanı'na kadar varlığını sürdürmüştür. Bu isyandan sonra Kâley Han'ın mülküne İngiliz yönetimi tarafından el konulmuştur. Ailesi Haydar-Âbâd'a göç etmek zorunda kalmış ve hankâh binası Delhi Koleji tarafından kullanıma alınmıştır.³⁰⁶

19. yüzyılda Delhi'deki Çiştî hankâhı görelî bir duraklama yaşarken, Şah Fehrüddîn'in halifeleri tarîkatın Kuzey Hint Altkıtası'ndaki bölgesel yayılımında önemli roller üstlenmişlerdir. Bu halifeler arasında Çiştîyye'yi büyük bir gayretle

³⁰¹ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 267-280; Rizvi, *A history of Sufism in India*, 2/296-303; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 124-125; C. Ernst, *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond* (New York: Palgrave Macmillan US, 2016), 109-110.

³⁰² Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 419-440; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 126; Moin Ahmad Nizami, "Sufi Orders in 18th-19th-Century South Asia", *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, kitap editörü Moin Ahmad Nizami (Oxford University Press, 2021), 7.

³⁰³ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 449-501; Nizami, "Sufi Orders in 18th-19th-Century South Asia", 8.

³⁰⁴ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 496.

³⁰⁵ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 498-499.

³⁰⁶ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 499-500; Nizami, "Sufi Orders in 18th-19th-Century South Asia", 8.

yayan iki isim özellikle öne çıkmaktadır: Nûr Muhammed Muhârevî (ö. 1205/1790) ve Şah Niyâz Ahmed Birelvî (ö. 1250/1834). Nûr Muhammed, tarîkatın Pencap, Sind, Bahâvalpur, Dera Gazi Han, Çahçarân, Siyâl, Golarah ve Avadh bölgelerinde yayılmasında etkin olmuştur. Nûr Muhammed, Şah Fehruddîn'dan hilafet aldıktan sonra Muhâr bölgesine yerleşmiş ve orada bir Çiştî hankâhı kurmuştur. Bu merkezden hareketle tarîkatın tesiri tüm Pencap ve Sind'e yayılmıştır. Onun halifeleri arasında Dera Gazi Han'da Muhammed Akîl (ö. 1229/1813) ve Multan'da Muhammed Cemâl (ö. 1226/1810) yer alır. Ancak halk nezdinde en fazla kabul gören isim, Şah Süleyman Tûnsevî (ö. 1267/1850) olmuştur. Şah Süleyman, Hayr-Âbâd, Delhi, Emroha, Siyâl, Şeyhâvatî (Râcistân), Golarah gibi yerlerde Çiştî hankâhlarının kurulmasına öncülük etmiştir.³⁰⁷

Şah Niyâz Ahmed ise, Birelvî'de bir hankâh ve medrese tesis etmiş ve Şâhcihanpur, Şâh-Âbâd, Rudâulî, Beçcrâon, Ekber-Âbâd ve Leknev gibi merkezlerde silsileyi yaymaya devam etmiştir. Tasavvuf üzerine birçok risâle kaleme almış ancak en çok da aşk-ı İlahîyi konu alan Arapça, Farsça ve Urduca şiirleriyle halkın dikkatini çekmiştir.³⁰⁸

3.1.3. Çiştîyye Tarîkatı'nın Sâbiriyye Şubesi

Ferîdüddin Mes'ûd Genc-i Şeker'in hem halifesi hem de yeğeni olan Alâeddîn Sâbir, 593/1197 yılında Herat'ta dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta babasını kaybeden Alâeddîn, annesi tarafından Ferîdüddin Genc-i Şeker'e teslim edilmiştir. Mürşidinin nezaretinde seyr ü sülûkünü tamamlayan ve uzun yıllar tekkede aşçıbaşı olarak görev yapan Alâeddîn Sâbir, bu süreçte gösterdiği sabır ve takvâ sebebiyle "Sâbir" lakabını almıştır. Hilafet aldıktan sonra mürşidinin yönlendirmesiyle Hint Altkıtasi'nın kuzeyinde yer alan Pîrân Keliyâr (bugünkü Uttarakand) bölgesine irşat göreviyle gönderilmiş ve ömrünün geri kalanını burada zühd, riyâzet ve hâlvet içerisinde

³⁰⁷ Bk. Ernst, *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*, 111-112; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 510; Nizami, "Sufi Orders in 18th-19th- Century South Asia", 7-8.

³⁰⁸ Zekeriya, *Târih-i Meşâyih-i Çiştî*, 537; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*, 127; Nizami, "Sufi Orders in 18th-19th- Century South Asia", 8.

geçirmiştir. Hâlvet ehli bir sûfî olan Alâeddîn Sâbir, sadece *Dîvân-ı Sâbir* adlı bir eser kaleme almıştır.³⁰⁹

Vefatının ardından sadece Şemseddîn Türk (ö. 715/1315) adlı bir halife yetiştirmiştir. Hâce Ahmed Yesevî'nin soyundan geldiği rivayet edilen Şemseddîn Türk, kâmil bir mürşit arayışıyla Türkistan'dan ayrılarak Hint Altkıtası'na göç etmiş ve burada Alâeddîn Sâbir'e intisap etmiş ve Seyr ü sülûkünü tamamlayarak hilafet almıştır. Bazı kaynaklarda, bir süre Sultan Gıyâseddîn Balaban'ın ordusunda görev yaptığına dair rivayetler da yer almaktadır. Mürşidi tarafından Pânîpat'ta ikamet etmesi emredilen Şemseddîn Türk, hayatının geri kalan kısmını bu bölgede irşat faaliyetleri ile geçirmiştir.³¹⁰

14. yüzyılda, Delhi merkezli Çiştî-Nizâmî geleneği, Nizâmüddîn Evliyâ ve Nasîrüddîn Çirâğ-ı Dehlî gibi önde gelen sûfilerin rehberliğinde kurumsallaşmasını sürdürürken, Sâbiriyye şubesi henüz teşekkül sürecini tamamlayamamıştı. Bu dönemde Şemseddîn Türk'ün halifesi Mahdûm Celâleddîn Muhammed Kebîrî'l-Evliyâ Pânî-Patî (ö. 765/1363) öncülüğünde Mahdûmiyye şubesi, semâ ve vecd haline verdiği önemle dikkat çekmiştir.³¹¹ Onun halifesi Ahmed Abdülhak Rûdevlî'ye (ö. 837/1434) nisbet edilen Ahmediyye kolu vasıtasıyla Sâbiriyye şubesi hem yaygınlık kazanmış hem de önemli halifeler yetiştirmiştir. Bu halifeler arasında oğlu Şeyh Ârif (ö. 859/1455) ve Muhammed b. Ârif (ö. 898/1493) en çok bilinenlerdendir.³¹²

Sâbiriyye şubesinin müstakil bir şube hüviyeti kazanması ise esasen 15. yüzyılda gerçekleşmiştir. Şeyh Ahmed Abdülhak Rûdevlî'nin, bugünkü Hindistan'ın Uttar Perdeş eyaletinde yer alan Rûdevli kasabasında kurduğu dergâh, tarîkatın taşra bölgelerindeki etkisini artırmada önemli bir rol oynamıştır.³¹³ Ancak bu geleneği gerçek anlamda teşkilatlandıran ve ona doktriner bir çerçeve kazandıran şahsiyet, Şeyh

³⁰⁹ Bk. Lâhorî, *Hazînetü'l-Asfiyâ*, 2/153-159; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkati*, 129-130; Sharib, *The Sufi Saints of the Indian Subcontinent*, 225-227; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 81.

³¹⁰ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 233.

³¹¹ Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkati*, 130; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 82.

³¹² Moin Ahmad Nizami, "Islamic Spirituality and the Chishtî-Sâbrî Traditions", *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishtî-Sabris in 18th—19th Century North India* (Yeni Delhi: Oxford University Press, 2017), 8.

³¹³ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 234; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkati*, 131; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 82.

Abdülkuddûs Gengûhî'dir (ö. 944/1537). Abdülkuddûs, Delhi yakınlarındaki Şahâbâd'da bir süre ikamet ettikten sonra, Bâbürlüler döneminde Gengûh'a yerleşmiştir. Her ne kadar siyasî otoriteden uzak durmayı tercih etse de zaman zaman sultanlara ve emîrlere mektuplar göndererek adaletli yönetim konusunda nasihatlerde bulunmuştur. Vahdet-i vücûd anlayışının en güçlü temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Gengûhî hem zâhirî hem de bâtînî ilimlerde otorite kabul edilmiştir. Onun ilmî ve irşadî gayretleri neticesinde Sâbiriyye, kendine özgü usul ve erkânı ile müstakil bir şube hüviyeti kazanmıştır. Ardında üç oğul ve çok sayıda halife bırakmıştır. Bu halifeler arasında öne çıkanlar şunlardır: Celâleddîn Tehâniserî (ö. 989/1582), Abdülgafûr A'zam-Pûrî, Abdül'aziz Kîrlevî, Abdüssettâr Sehânpûrî ve İmâm-ı Rabbânî'nin babası olan Şeyh Abdül'ehad.³¹⁴

Celâleddîn Tehâniserî, şeyhi tarafından başlatılan irşat faaliyetlerini sürdürmüş ve böylece Çiştîyye-Sâbiriyye silsilesinin merkezi Gengûh'tan Tehâniserî'e taşınmıştır. Şeyh Celâleddîn, bu yeni merkezde tarîkatın yayılması ve tanıtılması doğrultusunda yoğun faaliyetler gerçekleştirmiştir.³¹⁵

Şeyh Celâleddîn'in ardından, Çiştîyye-Sâbiriyye tarîkatının Hint Altkıtası genelinde gelişip yayılmasında Şeyh Muhibbullah İlâh-Âbâdî'nin de önemli katkıları olmuştur. İlk dinî eğitimini tamamladıktan sonra, Şeyh Ebû Saîd Ganguhî'ye intisap etmiş ve Çiştîyye-Sâbiriyye tarîkatına dâhil olmuştur. Seyr ü sülûkünü tamamlayarak hilâfet alan Muhibbullah İlâh-Âbâdî, mürşidinden aldığı izinle memleketine dönmüştür. Yaklaşık yirmi yıl boyunca halkın mânevî terbiyesi ve irşadıyla meşgul olmuştur. Dönemin hükümdarı Şah Cihan, kendisine derin bir muhabbet beslemiş ve veliaht Dârâ Şükûh ise kendisiyle mektuplaşarak irtibat kurmuştur.³¹⁶

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Çiştî-Sâbirî faaliyetlerinin coğrafi merkezi Emroha ve çevresindeki küçük yerleşim alanlarına kaymıştır. Bu değişimin öncülüğünü, Muhibbullah İlâh-Âbâdî'nin (ö. 1058/1648) halifesi Şah Muhammedî

³¹⁴ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 235-240; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 83; Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkati*, 131-132; Nizami, "Islamic Spirituality and the Chishtî-Sâbrî Traditions", 8-9.

³¹⁵ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 240; Mes'ûd, *Sâbrî silsile*, 32.

³¹⁶ Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 83; Mes'ûd, *Sâbrî silsile*, 35; Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 241.

Fayyâz (ö. 1108/1696) yapmıştır. Kardeşi Hâmid Hargamî (ö. 1118/1706) ile birlikte Emroha'ya yerleşen Fayyâz, bu bölgeyi Sâbirî geleneğinin yeni bir irşat merkezi hâline getirmiştir. Bu tarihten itibaren silsile, Hint Altkıtası'nın kuzeybatısındaki Dûâb bölgesine doğru yayılmış ve mensupları, özellikle Delhi merkezli Nakşibendî çevrelerle ilmî ve tasavvufî ilişkiler kurmuştur.³¹⁷

Emroha'daki Çiştî-Sâbirî yapılanmasını şekillendiren iki önemli aile öne çıkmaktadır: Îsâ Hargamî ailesi ve Muhammed Hâfız ailesi. Îsâ Hargamî ailesinden gelen Şah Ezdüddin Caferî (ö. 1171/1758), *Makâsîdü'l-ârifîn* adlı eseriyle Sâbiriyye mektebinin vahdet-i vücûd anlayışı ve tasavvufî pratikleri hakkında temel bir kaynak ortaya koymuştur. Muhammed Hâfız ailesinden Şah Abdülhâdî (ö. 1190/1776) ise Hedviyye Hankâhı'nı kurarak Sâbirî geleneklerinin yerel düzeyde kökleşmesini sağlamıştır.³¹⁸

Şah Abdülhâdî'nin öncülüğünde gelişen Emroha merkezli Çiştî-Sâbirî şubesinin en önemli temsilcilerinden biri Şah Abdürrahîm Vilâyetî'dir (ö. 1246/1830). Abdürrahîm, Nakşibendî etkisindeki Tarîkat-ı Muhammediyye'ye intisap etmiş ve 1830 yılında Mayar'da Sihlerle yapılan savaşta şehit düşmüştür.³¹⁹ Onun halifeleri, Şah Veliullâhî gelenekten beslenen ulemâ-sûfler olup, Cencanâ, Diyûbend, Senbhâven, Gengûh ve Nânûta gibi merkezlerde faaliyet göstermiştir. Şah Abdürrahîm Vilâyetî'nin halifesi Miyânciyû Nûr Muhammed, bu dönemin önemli Sâbirî şeyhlerinden biri olarak kuzey Hint Altkıtası'nın Üst Dûâb bölgelerinde geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Bu etki alanı özellikle Sahâranpûr, Muzaffarnagar, Mîrût, Emroha, Birelî, Bicnor, Murat-Âbâd ve Râmpûr şehirlerinde kendini göstermiş ve bu bölgelerde tasavvufî faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Nûr Muhammed, çok sayıda halife yetiştirmiştir. Önemli halifeleri arasında Hâfız Dâmın Şehîd (ö. 1273/1857), Muhammed Tehânevî (ö. 1295/1878) ve İmdâdullah Tehânevî bulunmaktadır. İmdâdullah, 19. yüzyılda Sâbiriyye şubesinin

³¹⁷ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 247; Mes'ûd, *Sâbrî silsile*, 35-40; Mustafa - Bhutto, "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika", 84; Nizami, "Sufi Orders in 18th–19th-Century South Asia", 9.

³¹⁸ Moin Ahmad Nizami, "Sâbrî Networks in the Qasbahs", *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishti-Sabris in 18th—19th Century North India* (New Delhi: Oxford University Press, 2017), 12-13.

³¹⁹ Nizami, "Sâbrî Networks in the Qasbahs", 26.

önde gelen temsilcilerinden biri olmuş ve Abdülkuddûs Gengûhî'dan sonra tarîkatın en mühim şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmiştir.³²⁰

3.1.4. İmdâdullah'ın Sâbiriyye şubesindeki Konumu ve Etkisi

Çiştîyye tarîkatının Sâbiriyye kolu içerisinde, 19. yüzyılda öne çıkan en önemli isimlerden biri İmdâdullah Tehânevî'dir. Bu dönemde Sâbiriyye silsilesinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilen İmdâdullah, tarîkatın özellikle Hint Altkıtası'nda yaygınlaşmasında merkezi bir rol oynamıştır. On yılı aşkın bir süre Tehâne Bihûn bölgesindeki hankâhında faaliyetlerini sürdüren İmdâdullah, 1858 yılında Mekke'ye hicret etmiş ve ömrünün geri kalan kısmını burada zühd, ibadet ve irşat faaliyetleriyle geçirmiştir.

Hicret öncesinde, özellikle 1845–1857 yılları arasında yoğunlaşan irşat faaliyetleriyle Kuzey Hint Altkıtası'nın farklı bölgelerinden gelen insanlar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu süreçte yüzlerce kişiyi tarîkate kabul ettiği, düzenlediği zikir halkaları ve sohbet meclisleriyle tasavvufî canlılığı yeniden ihya ettiği bilinmektedir. Kısa sürede şöhreti geniş bir coğrafyaya yayılmış ve Hint Altkıtası'nın çeşitli bölgelerinden âlimler ve talebeler istifade etmek üzere kendisine başvurmuştur.³²¹

İmdâdullah'ın Hint Altkıtası'ndaki yoğun irşat faaliyetleri, onun hem geleneksel hem de modern çevrelerce saygı gören bir mutasavvıf olarak tanınmasına vesile olmuştur. Diyûbendî hareketinin kurucu şahsiyetlerini de içine alan geniş bir irşat ağı kurmasına imkân sağlamıştır.³²² Bu sayede, Çiştî-Sâbirî öğretileri ile 19. yüzyılın yenilikçi dinî ve modern hareketleri arasında doğrudan bir bağ kurulmuştur. İmdâdullah'ın şahsında geleneksel tasavvuf ile modern reformist eğilimler arasında uzlaştırıcı bir köprü inşa edilmiştir. İlmî ve irfânî otoritesinin yanı sıra İmdâdullah, Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend medresesinin kuruluşunu da teşvik etmiştir. Bu yapıya fikrî

³²⁰ Bk. Mes'ûd, *Sâbrî silsile*, 37-40; Nizami, "Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia", 9; Ernst, *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*, 118.

³²¹ Tehânevî, *İmdâdü'l-Müştâk ilâ Eşrefi'l-Ahlâk*, 21; Kannevcî, *Şemâ'im-i İmdâdiyye*, 30.

³²² Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 81.

destek sunarak tarikat geleneği ile medrese eğitiminin birbirini tamamlamasına öncülük etmiştir.³²³

İmdâdullah'ın en dikkat çekici katkılarından biri, farklı ilmî ve mezhebî yönelimlere sahip ulemâyı tasavvufî çevreyle irtibatlandırması olmuştur. Sûfî gelenekleri, dönemin ilmî çevrelerinin de benimsediği bir tarzda yeniden yorumlamıştır. Kuşatıcı ve müsamahakâr yaklaşımıyla mezhepler üstü bir birlik zemini tesis etmiştir.³²⁴

Mekke'den Hint Altkıtası'ndaki müritleriyle düzenli mektuplaşarak ilmî, tasavvufî ve toplumsal meselelere dair rehberlikte bulunmaya devam etmiştir. Halifeleri arasında Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend, Nedvetü'l-Ulemâ ve Mazâhirü'l-Ulûm gibi önemli medreselerin kurucuları yer almakta olup, bu vesileyle Sâbirî meşrep ulemânın İslâm dünyasıyla daha güçlü bağlar kurmasına öncülük etmiştir. Mekke'ye yerleşmesinin ardından İmdâdullah, Sâbiriyye tarikatının bir mürşidi olarak etkisini yitirmemiştir Bilakis mektuplaşmalar ve halifeleri aracılığıyla Hint Altkıtası'ndaki geniş müridân kitlesine mânevî rehberlikte bulunmaya devam etmiştir.³²⁵

Mekke'deki ikameti süresince Hicaz'a gelen hacılar ve ilim talipleri için zamanla önemli bir irfan merkezi hâline gelmiştir. Yine Osmanlı coğrafyasından Hicaz'a gelen bazı mutasavvıflar da İmdâdullah'ı ziyaret ederek onun sohbet ve ders halkalarına katılmışlardır. Bu şahsiyetler arasında Mehmed Es'ad Dede ve Ali Behcet Efendi gibi önemli isimler de yer almaktadır. Her iki şahsiyeti de İmdâdullah'dan etkilenecek ona intisap edip hilafet almışlardır.³²⁶ Mehmed Es'ad Dede, *Mesnevî* şerhinde, İmdâdullah'ın sekiz yıl boyunca irşat terbiyesi altında bulunduğunu ve bu süre zarfında onun olağanüstü manevî hallerine tanıklık ettiğini belirtmiştir.³²⁷ Bu sayede İmdâdullah, Hint Altkıtası dışındaki tasavvuf çevrelerinde de tanınmıştır. Hint Altkıtası-Hicaz-Osmanlı arasındaki manevî etkileşime anlamlı bir katkı sunmuştur. İmdâdullah'ın bazı eserlerinin Türkçe'ye tercüme edilmiş olması, mensubu bulunduğu

³²³ Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 8; Alavi, *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*, 257-258.

³²⁴ Mes'ûd, *Sâbrî silsile*, 43.

³²⁵ Nizami, "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions", 9.

³²⁶ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/217.

³²⁷ Nesrin Öktay, *Muhammed Esad Dede ve Mesnevî Şerhi* (İstanbul: Marmara Ün., Sosyal bilimler enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 37.

tarîkatın sadece Hint Altkıtası ve Hicaz ile sınırlı kalmayıp Anadolu'ya kadar ulaşan geniş bir etki sahasına sahip olduğunu göstermektedir.

Tarîkatın Hint Altkıtası'ndaki yayılışı ise, İmdâdullah'ın verdiği hilâfet icâzetleri ve onun yetiştirdiği halifeler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Müritlerinin sayısı üç yüz binden fazla olup, birçok kişiye hilâfet vermiştir.³²⁸ Bu halifeler arasında dönemin önde gelen ilmî ve tasavvufî şahsiyetleri de yer almaktadır. Örneğin, Pîr Meher Ali Şah, Envârullâh Haydar-Âbâdî, Diyûbend medresesinin kurucuları Muhammed Kâsım Nânûtavî ve Reşîd Ahmed Gengûhî, Diyûbendî ekolünün büyük âlimleri Feyzû'l-Hasan Sahâranpûrî ve Şeyhü'l-Hind Mahmûd Hasan Diyûbendî, Eşref Ali Tehânevî ve ileride Hint Altkıtası'nın Hilâfet Hareketi'nin lider kadrosunda yer alan Hüseyin Ahmed Medenî bu isimler arasında sayılabilir.³²⁹

Hint Altkıtası'nın Önde gelen tarihçilerden Khaliq Ahmad Nizami,³³⁰ kaleme aldığı Târih-i Meşâyih-i Çişt adlı eserinde, İmdâdullah hakkında şu önemli tespite bulunmaktadır: “Hâcî Abdürrahîm'in halifesi olan Miyânciyû Nûr Muhammed cencânevî, yetiştirdiği talebeler aracılığıyla Sâbiriyye tarîkatının tesir alanını daha da genişletmiştir. Özellikle onun mânevî terbiyesi altında yetişen Hâcî İmdâdullah Muhâcir Mekkî, tarîkatın tarihinde müstesna bir konum kazanmış; yalnızca Hint Altkıtası'nda değil, aynı zamanda diğer İslâm coğrafyalarında da etkili olan seçkin bir sûfî şahsiyet olarak temâyüz etmiştir.”³³¹

3.1.5. İmdâdullah'ın Tarîkat Silsilesi

İmdâdullah Tehânevî, başta Çiştîyye-Sâbiriyye tarîkatı olmak üzere; Çiştîyye-Nizâmîyye Gîsüderâziyye, Çiştîyye-Nizâmîyye Celâliyye-Kuddûsiyye, Çiştîyye-Nizâmîyye Sırâciyye, Kâdiriyye-Kuddûsiyye, Kâdiriyye-Müceddidiyye, Kâdiriyye-Kâmisiyye, Nakşibendiyye-Kuddûsiyye, Nakşibendiyye-Müceddidiyye, Sühreverdiyye-Kuddûsiyye ve Kübreviyye-Kuddûsiyye tarîkat kollarından da icâzet

³²⁸ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/229.

³²⁹ Şîrkûtî, *Hayât-ı İmdâd*, 133.

³³⁰ Khaliq Ahmad Nizami (1925–1997), Hindistan'ın önde gelen tarihçilerindendir. Uzun yıllar Aligarh İslâm Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış, bir dönem Tarih Bölümü Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Özellikle Orta çağ Hint Altkıtası tarihi, Delhi Sultanlığı ve Hint tasavvuf geleneği üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. Târih-i Meşâyih-i Çişt adlı eseri, Çiştîyye tarîkatının tarihine dair temel kaynaklardan biri kabul edilmektedir.

³³¹ Nizami, *Târih-i Meşâyih-i Çişt*, 248.

almıştır. Bu durum, onun tasavvufî birikiminin çeşitli meşreplerle zenginleştiğini ve çok yönlü bir irşat anlayışı geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Ancak bu çalışmada kapsamın aşırı genişlemesini önlemek amacıyla, yalnızca İmdâdullah'ın ana mensubiyeti olan Çiştîyye-Sâbirîyye tarikatının silsilesine yer verilecektir.³³²

İmdâdullah'ın Çiştîyye-Sâbirîyye tarikat silsilesi şu şekildedir: Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ali (ö. 40/660), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793), Fudayl b. İyâz (ö. 187/802), İbrahim b. Edhem el-Belhî (ö. 198/813), Huzeyfe el-Mar'aşî (ö. 272/886), Şeyh Emînüddîn Ebû Hübeyre el-Basrî (ö. 287/900), Mimsâd ed-Dîneverî (ö. 298/910), Ebû İshâk Şâmî (ö. 329/940), Ebû Muhammed Çiştî (ö. 331/942), Ebû Ahmed Abdâl Çiştî (ö. 355/966), Nâsıruddîn Ebû Yûsuf Çiştî (ö. 359/970), Mevdûd-i Çiştî (ö. 527/1133), Şerîf Zendenî (ö. 612/1215), Osman Hârvenî (ö. 603/1207), Muînüddîn-i Çiştî (ö. 633/1236), Kutbüddîn bahtiyâr Kâkî (ö. 633/1235), Ferîdüddîn Genc-i şeker (ö. 660/1261), Mahdûm Alâeddîn (ö. 620/1223), Şah Şemseddîn (ö. 715/1315), Şah Celâleddîn (ö. 765/1364), Şah Ahmed Abdülhak (ö. 832/1429), Şah Arif b. Ahmed (ö. 836/1433), Şah Muhammed b. Arif (ö. 897/1492), Abdülkuddûs Gengûhî (ö. 944/1537), Celâleddîn Tehânîserî (ö. 989/1581), Nizâmeddîn Belhî (ö. ts.), Şah Muhibbullah İlâh-Âbâdî (ö. 1058/1648), Muhammed Feyyâz Ekber-Âbâdî (ö. 1107/1696), Şah Muhammed Hâmid Emrohevî (ö. ts.), Şah Adudüddîn Emrohevî (ö. 1122/1710), Ebû Saîd Gengûhî (ö. 1139/1725), Şah Abdülhâdî Emrohevî (ö. 1190/1776), Şah Abdülbârî Emrohavî (ö. 1226/1811), Şah Abdürrahîm Vilayetî (ö. 1246/1831), Miyânciyû Nûr Muhammed Cencanvî (ö. 1259/1843) ve İmdâdullah Tehânevî.³³³

3.2. Halifeleri

19. yüzyıl Hint Altkitası'nın tasavvuf tarihinde, özellikle Çiştîyye-Sâbirîyye tarikatı bağlamında müstesna bir konuma sahip olan İmdâdullah Tehânevî hakkında, halife ve müritlerinin sayısının üç yüz bini aştığına dair rivayetler mevcuttur.³³⁴ Bu

³³² İmdâdullah'ın tarikat silsilelerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/231-246; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 90-104.

³³³ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/248; İshak, *Mîr-e Kârvân*, 91.

³³⁴ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/229.

denli geniş bir irşat halkasına sahip olması, onun mânevî tesir gücünü ve dönemin sûfî çevreleri üzerindeki derin etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

İmdâdullah'ın halifeleri, sistematik bir yaklaşımla üç ana kategori altında tasnif edilebilir:

a) Doğrudan Hilâfet Alanlar: Bu grupta yer alan halifeler, İmdâdullah'a doğrudan biat eden, onun gözetiminde seyr ü sülûk eğitimlerini tamamlayan ve ardından hilâfetle taltif edilen şahsiyetlerdir. Söz konusu kişiler yalnızca tasavvufî eğitim ve terbiye alanında değil, aynı zamanda ilmî faaliyetlerde ve irşat hizmetlerinde de önemli roller üstlenmiş; buldukları bölgelerde kayda değer etkiler meydana getirmişlerdir.

b) Başka Tarîkatlara Mensupken Sonradan Hilâfet Alanlar: Bu kategoride yer alan halifeler, başlangıçta farklı tarikat silsilelerine mensup olup, daha sonra İmdâdullah'ın mânevî etkisi ve tasavvufî nüfuzu sayesinde Çiştîyye-Sâbiriyye koluna intisap ederek kendisinden hilâfet almışlardır.

c) Halifeleri Tarafından Yetiştirilip Hilâfet Alanlar: Bu gruptaki şahsiyetler, İmdâdullah ile doğrudan bir irtibat kurmamış olmalarına rağmen, onun önde gelen halifeleri tarafından tasavvufî eğitim süreçlerinden geçirilmiş veya bu halifelerin tavsiyesi ve şahısların ilmî-mânevî ehliyetleri dikkate alınarak bizzat İmdâdullah tarafından hilâfetle taltif edilmiş kimselerdir.

Bu çalışmada, İmdâdullah'ın bütün halifelerini ayrıntılı olarak ele almak mümkün olmadığından, yalnızca yaşadıkları dönemde tasavvufî tesiri ve ilmî birikimiyle öne çıkmış bazı seçkin şahsiyetler hakkında özet bilgiler sunulacaktır. Söz konusu sınırlama, çalışmanın kapsamını belirli bir çerçeve içinde tutmanın yanı sıra, zikredilen şahısların Çiştîyye-Sâbiriyye tarikatı içerisindeki konumlarını ve mânevî etkilerini daha belirgin biçimde ortaya koyabilmek amacıyla yapılmıştır.

3.2.1. Doğrudan Hilâfet Alanlar

3.2.1.1. Reşîd Ahmed Gengûhî

Allâme Muhaddis Reşîd Ahmed b. Hidâyet el-Ensârî el-Hanefî er-Râmpûrî el-Gengûhî, ilmî birikimiyle temayüz etmiş, muhakkik bir âlimdir. 1244/1829 yılında

Gengûh'ta dünyaya gelmiş olup, aslen Sahâranpûr vilayetine bağlı Râmpûr kasabasındandır.

Reşîd Ahmed, yedi yaşında babasını kaybetmiştir. Onun yetişmesi ve eğitimi annesi tarafından üstlenilmiştir. İlk öğrenimini Karnâl ve Râmpûr şehirlerinde tamamladıktan sonra Delhi'ye giderek, burada dönemin önde gelen âlimlerinden Mevlânâ Memlûk Ali, Şah Mahsûsullah ve Şah Abdülganî gibi isimlerden tefsir, hadis, fıkıh, usûl, kelâm ve mantık dersleri almıştır. Ayrıca tıbb-ı Yûnânî (geleneksel tıp) alanında da eğitim görmüştür. Bu süreçte, Hint Altkıtası'nın meşhur ilim adamlarından Muhammed Kâsım Nânûtavî ve Seyyid Ahmed Han ile yakın ilişkiler kurmuştur.

Gengûh'a dönüşünün kısa süre sonra Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek hâfız olmuştur. Aynı dönemde, İmdâdullah'a intisap ederek onun nezaretinde manevî eğitimini tamamlamış ve hilâfetle taltif edilmiştir. Ardından Gengûh'ta ilmî ve irşat faaliyetlerine başlamıştır.

Ülkedeki İngiliz hâkimiyetinden duyduğu rahatsızlık sebebiyle bağımsızlık mücadelesine aktif biçimde katılan Reşîd Ahmed, 1857'deki büyük Hint ayaklanmasında önemli roller üstlenmiş ve İmdâdullah'ın yakın yardımcılarında biri olarak hareketin lider kadrosunda yer almıştır. Ayaklanmanın başarısız olması üzerine tutuklanarak yaklaşık altı ay hapis yatmış, yeterli delil bulunamaması sebebiyle serbest bırakılmıştır. Serbest kalmasının ardından ilmî ve irşat faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir.

1864 yılında Hicaz'a giderek hem şeyhi İmdâdullah ile görüşmüş hem de hac ibadetini ifa etmiştir. Hint Altkıtası'na döndükten sonra eğitim faaliyetlerine yoğunluk vermiş ve Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'in kuruluş sürecinde etkin rol oynamıştır. Diyûbend Medresesi'nde müderrislik görevini üstlenen Reşîd Ahmed, medresenin müfredatının şekillendirilmesinde ve eğitim müfredat oluşturulmasında belirleyici bir rol oynamış; özellikle hadis eğitimine ağırlık verilmesini sağlamıştır. M. 1880 yılında Muhammed Kâsım'ın vefatının ardından Diyûbend Medresesi'nin baş müderrisliği görevine getirilmiş, ayrıca 1896 yılında Sahâranpûr'daki Mezâhirü'l-Ulûm Medresesi'nin idaresini de üstlenmiştir.

İlk dönemlerinde tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi çeşitli ilim dallarında dersler veren Reşîd Ahmed, ilerleyen yıllarda eğitim faaliyetlerini yalnızca hadis öğretimi üzerine yoğunlaştırmıştır. Hayatının son döneminde görme yetisini kaybetmesiyle birlikte daha çok irşat ve mânevî terbiyeye yönelmiştir.

İlmî faaliyetlerinin yanı sıra irşat çalışmalarıyla da tanınan Reşîd Ahmed, uzun yıllar boyunca yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Hint Altkıtası İslâm geleneğinde, Şah Veliyyullah ekolünün 19. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Her ne kadar telif çalışmalarına fazla vakit ayıramamış olsa da kendisine ait *Tasfiyetü'l-Kulûb*, *İmdâdü's-Sülûk*, *Hidâyetü's-Şîa*, *Zübdetü'l-Menâsik*, *Hidâyetü'l-Mü'tedî*, *Sebîlü'r-Reşâd*, *Berâhîn-i Kâtua* ve *Letâif-i Reşîdiyye* gibi eserlerin yanı sıra çeşitli ihtilafî meseleler üzerine kaleme aldığı risaleleri de bulunmaktadır. Ayrıca kendisine ait fetva külliyyatı ile dostları tarafından toplanan mektupları da yayımlanmıştır. Talebelerinden Mevlânâ Muhammed Yahyâ Kandehevî, Reşîd Ahmed'in *Câmiu't-Tirmizî* üzerine verdiği dersleri *el-Kevkebü'd-dürrî* adıyla derlemiş ve kendi şerhiyle birlikte *Lâmiü'd-Dürerî* ismiyle neşretmiştir.

Reşîd Ahmed Gengûhî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında Şeyhü'l-Hind Mahmûd Hasan, Halîl Ahmed Sahâranpûrî, Kifâyetullah Dihlevî ve Muhammed İlyâs gibi Hint Altkıtası'nın ilmî, dinî ve siyasî tarihine önemli katkılar sunan isimler bulunmaktadır.

Reşîd Ahmed Gengûhî, 1323/1905 yılında vefat etmiştir.³³⁵

3.2.1.2. Muhammed Kâsım Nânûtavî

Mevlânâ Muhammed Kâsım b. Es'ad Nânûtavî, 1248/1833 yılında Sahâranpûr vilayetine bağlı Nânûtavî kasabasında dünyaya gelmiştir. Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'in kurucularından olan Muhammed Kâsım Nânûtavî, Seyyid Ahmed Han'ın hem sınıf arkadaşı hem de hocası olarak tanınmaktadır.

³³⁵ Bk. Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*, 28-37; Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 129-138.

İlk eğitimini Şeyh Nihâl Ahmed Nânûtavî ile Mevlevî Muhammed Nevâz Sahâranpûrî'den almıştır. Bu hocaların rehberliğinde Arapça ve Farsça klasik metinler üzerinde tahsilini tamamlamıştır. 1844 yılında Delhi'ye giderek burada Mevlânâ Memlûk Ali Nânûtavî gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders almış, hadis icâzetini ise büyük muhaddis Şah Abdülganî Dehlevî'den almıştır. İlmî tahsilini tamamladıktan sonra kısa bir süre Delhi'deki İngiliz Medresesi'nde görev almış, sonrasında bu görevinden ayrılarak Ahmed Matbaası'nda kitap tashihi görevini üstlenmiştir.

1861 yılında Hicaz'a giderek hac vazifesini yerine getirmiş ve burada İmdâdullah'a intisap ederek kendisinden hilâfet almıştır. Hint Altkitası'na dönüşünde Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'in kuruluş sürecinde aktif görevler üstlenmiş; medresenin teşkilatlanması ve işleyişinde önemli katkılarda bulunmuştur. 1869 yılında ikinci kez hac farızasını eda etmek üzere Mekke'ye gitmiş ve dönüşünde Delhi'de ilmî ve irşat faaliyetlerine devam etmiştir.

1877 yılında, Arya Samaj hareketinin kurucusu Pandit Dayanand Sarasvatî ile tevhid ve şirk meseleleri üzerine ilmî müzakerelerde bulunmuş; aynı zamanda Hristiyan din adamlarıyla İncil'in tahrifi meselesi üzerine tartışmalara katılmıştır. Bu münazaralarda Pandit Dayanand tartışmadan çekilirken, bazı Hristiyan papazlar ise katılmaktan vazgeçmiştir. Nânûtavî'nin bu bağlamda kaleme aldığı *Hüccetü'l-İslâm* adlı risalesi büyük ilgi görmüş ve geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.

1877 yılında tekrar hac vazifesini ifa etmiş ve dönüşünden sonra yakalandığı humma hastalığı sebebiyle 4 Cemâziyelevvel 1297/1880 tarihinde, perşembe günü öğle ezanından sonra vefat etmiştir.

Şeyhi İmdâdullah'ın Muhammed Kâsım Nânûtavî hakkında söylediği ifadeler, onun mânevî mertebesini ve ilmî derinliğini gözler önüne sermektedir. İmdâdullah, müritlerine hitaben şöyle buyurmuştur: “Kim bu fakire muhabbet ve bağlılık duyuyorsa, zâhirî ve bâtınî ilimlerin kemâlatını kendilerinde cemedden Mevlânâ Reşîd Ahmed Efendi ve Mevlânâ Muhammed Kâsım Efendi'ye yönelsin. Her ne kadar insanlar zahiren bana teveccüh ediyor gibi görünse de hakikatte bu iki zâtın mânevî makamı benimkinden daha yücedir. Onların sohbetlerinin kıymeti takdir edilmeli; zira bu derece yüksek mertebeye sahip kimseler bu devirde nadiren bulunur.”

Nânûtavî'nin önde gelen talebeleri arasında Mahmûd Hasan Diyûbendî, Fahrü'l-Hasan Gengûhî ve Ahmed Hasan Emrohevî gibi isimler yer almaktadır.

Kaleme aldığı ve yayımlanan eserlerinden bazıları şunlardır: *Mecmû'atü'r-Resâil-i Kâsımü'l-Ulûm*, *Mesâbihü't-Terâvîh*, *Âb-ı Hayât*, *Takrîr-i Dilpezîr-i Mübâhase-i Şahcihanpûr*, *Kible-nümâ* ve *Hucetü'l-İslâm*.³³⁶

3.2.1.3. Eşref Ali Tehânevî

Hakîmü'l-Ümmet unvanıyla tanınan Eşref Ali b. Abdülhak, 5 Rebîülâhîr 1280/1864 tarihinde, Hint Altkıtası'nın Muzaffarnagar bölgesine bağlı Tehâne Bihûn kasabasında dünyaya gelmiştir.

İlk eğitimini Mîrût şehrinde alan Eşref Ali, burada Farsçanın temel eserlerini tahsil etmiş ve Hafız Hüseyin Dehlevî'den Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek hâfız olmuştur. Daha sonra Tehâne Bihûn'a dönerek Mevlânâ Feth Muhammed'den Arapça ve ileri seviye Farsça eserler üzerine eğitim almıştır. Zilkade 1295/1878 yılında Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'e kaydolun Eşref Ali, beş yıl süren eğitimini tamamlayarak 1884 yılında mezun olmuştur.

Zâhirî ilimlerdeki tahsilini tamamlamasının ardından bâtinî terbiyeye olan ilgisi artmış; bu çerçevede 1884 yılında hac farızasını yerine getirmek üzere babasıyla birlikte Hicaz'a gitmiştir. Mekke'de İmdâdullah'a intisap ederek tasavvufî eğitim almaya başlamıştır. İmdâdullah'ın, yanında kalmasını istemesine rağmen, babasının bu süreyi kabul etmemesi üzerine Hint Altkıtası'na dönmek zorunda kalmıştır.

1892 yılında ikinci kez Mekke'ye giderek şeyhinin yanında altı ay kalmış ve hilâfetle taltif edilmiştir. Bu süreçte, İmdâdullah'ın Mesnevî derslerine yoğun ilgi göstermiş ve *Kelîd-i Mesnevî* adlı eserini kaleme alırken onun şerhlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Hint Altkıtası'na döndükten sonra Kanpûr şehrindeki Medrese-i Feyz-i Âm'da müderrislik yapmış ve burada on dört yıl boyunca tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. 1897 yılında Kanpûr'dan ayrılarak Tehâne Bihûn'a dönmüş; burada şeyhi İmdâdullah'ın kurduğu dergâhın başına geçmiş ve yeniden ihya

³³⁶ Bkz. Füyüzürrahmân, *Hazret Hâcî İmdâdullâh Muhâcîr Mekkî aûr Un key Hulefâ*, 38-49; Şah Buharî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 116-149.

etmiş ve Medrese-i Eşrefiyye'yi tesis etmiştir. Hayatının geri kalan kısmını bu bölgede eğitim, tasavvufî terbiye ve toplumsal ıslah faaliyetlerine adanmıştır.

Eşref Ali Tehânevî, 16 Receb 1362/1943 tarihinde vefat etmiş; cenaze namazı dönemin tanınmış âlimlerinden Zafer Ahmed Osmanî tarafından kaldırılmış ve Tehâne Bihûn kabristanına defnedilmiştir.³³⁷

Eşref Ali Tehânevî, ilmî ve tasavvufî hizmetlerinin yanı sıra çok sayıda eser telif etmiştir. Yaklaşık 910 eser kaleme almış olup, bunların 13'ü Arapça, geri kalanı ise Urduca'dır. Arapça kaleme aldığı eserlerin öne çıkanları arasında *Envâru'l-vucûd fî avâri'i-şuhûd*, *et-tecelli'l-azîm fî husni takvîm* ve *Sebku'l-gâyât fî naski'l-âyât* yer almaktadır. Urduca kaleme aldığı önemli eserleri arasında ise şu çalışmalar dikkat çekmektedir: *el-İksîr fî isbâti't-takdîr*, *el-Tedîb limen leyse lehû fî'l-ilmî ve'l-edebî nasîb*, *Behîştî zavar*, *el-Kavlu'l-bedî' fî iştirâti'l-mısr li't-tecmî'*, *el-Kavlu'l-Fâsıl beyne'l-Hakk ve'l-Bâtil*, *Tenşîtu't-tab'i fî icrâi's-seb'i*, *Beyânü'l-Kur'ân* ve *et-Tekeşşuf an mühimmâti't-Tasavvuf*. Ayrıca, yaklaşık 400 kadar vaazı ve 60 ciltlik sohbet derlemesi de bulunmaktadır.³³⁸

3.2.1.4. Muhammed Hüseyin Allah-Âbâdî

Mevlânâ Muhammed Şah Hüseyin b. Şah Tefeddül Hüseyin, 1296/1853 yılında Hint Altkıtası'nın Allah-Âbâd bölgesine bağlı Meyhân köyünde dünyaya gelmiştir. Soy silsilesi, kırk üçüncü kuşakta Hz. Ömer'e (r.a), on dokuzuncu kuşakta ise Ferîdüddîn Mes'ûd Genc-i Şeker'e ulaşmaktadır.

İlk tahsilini Hâfız Ahmed Dîn'in gözetiminde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek tamamlayan Şah Hüseyin, daha sonra amcası Mevlânâ Mehdi Hasan'dan Farsça, Urduca ve Arapça'nın temel metinlerini tahsil etmiştir. Eğitimine Firengî Mahal Medresesi'nde Mevlânâ Ni'metülallah eşliğinde devam etmiş, ardından Mevlânâ Abdü'l-Hay'ın ilmî nezareti altına girmiştir. Bu iki yıllık eğitim sürecinde Abdü'l-Hay'ın en seçkin talebeleri arasında yer almıştır. Ayrıca, dönemin önde gelen muhaddislerinden Mevlânâ Abdurrahman Pânî-Pâtî ve Mevlânâ Nezîr Hüseyin

³³⁷ Bkz. Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 225-237.

³³⁸ Bk. Odıl Khamıdov, *Eşref Ali Tehânevî'nin Hayatı, Hadis İlmindeki Eserleri Ve Görüşleri* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 35-45.

Dehlevî'den de istifade etmiştir. Edebiyat eğitimini Müftü Muhammed Abbâs'tan, geleneksel tıp eğitimini ise Hekim Seyyid Muhammed Leknevî'den almıştır.

Eğitimini tamamladıktan sonra Allah-Âbâd'da ilmî ve irşat faaliyetlerine başlamıştır. Tasavvufî terbiyesini, Nakşibendiyye tarikatına mensup olan amcası Mevlânâ Şah Tecemmül Hüseyin'in rehberliğinde sürdürmüştür. Hac farizasını yerine getirmek amacıyla gittiği Mekke'de İmdâdullah Tehânevî'ye intisap ederek kendisinden tasavvufî eğitim almış ve hilâfetle taltif edilmiştir.

Hac dönüşünde Allah-Âbâd'daki Câmi-i Kebîr'de imamet ve hatiplik görevini üstlenmiş ve irşat faaliyetleriyle halk üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Hutbe ve vaazlarında İngiliz sömürge yönetiminin şer'î kurallara aykırı uygulamalarını açık bir dille eleştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslümanları Osmanlı Devleti'ne destek olmaya teşvik etmiştir. Bu doğrultuda toplanan mali yardımları Osmanlı Devleti'ne ulaştırmıştır. Söz konusu hizmetleri dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından nişan ve hediyelerle taltif edilmiştir. Mevlânâ da bu iltifata teşekkür mektuplarıyla karşılık vermiştir.

İngiliz yönetimi, halk üzerindeki büyük etkisini dikkate alarak kendisine Han Bahadır unvanını vermek istemişse de Mevlânâ Muhammed Hüseyin, "Ben tek bir düşman bile öldürmedim. Bu unvanı nasıl kabul edebilirim?" diyerek bu teklifi reddetmiştir. Ayrıca, mürşidi İmdâdullah adına "Muhammediyye İmdâdiyye" adlı bir medrese inşa ettirmiştir.

Mevlânâ Muhammed Hüseyin, 18 Receb 1312/1895 tarihinde vefat etmiştir.

Muhammed Hüseyin'nin öne çıkan eserleri arasında şu çalışmalar yer almaktadır: *Risâle-i Makûlât-ı Âşere*, *Risâle der Beyân-ı Senâtün bi't-Tekrîr*, *Şerhü Mizânü'l-Belâga*, *Duvâzdah Meclis (Aşere-i Kâmile tercümesi)*, *Hâdiyi'l-Ümem ilâ Arzı'l Harem* ve *Kıyâmet-Nâme*.

Mevlânâ Muhammed Hüseyin Allah-Âbâdî'nin bilinen ve temayüz etmiş tek halifesi Mevlânâ Abdüşşakûr'dur.³³⁹

³³⁹ Bkz. Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*, 183-188.

3.2.1.5. Abdüssemî' Râmpûrî

Abdüssemî' b. Muhammed Yusuf, Hint Altkıtası'nın Sahâranpûr bölgesine bağlı Râmpûr kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Şeyh Muhammed Yusuf, dönemin tanınmış tabipleri arasında yer almaktadır. Ailesi, nesep itibarıyla Hz. Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye dayanmaktadır.

İlk eğitimini Rahmetullah Kiranevî Muhâcir-i Mekki'den alan Abdüssemî', daha sonra Mevlânâ Muhaddis Ahmed Ali Sahâranpûrî, Mevlânâ Saâdet Ali Sahâranpûrî, Mevlânâ Şeyh Muhammed Tehânevî ve Mevlânâ Muhammed Kâsım Nânûtavî gibi dönemin önde gelen âlimlerinden çeşitli ilimler tahsil etmiştir.

1854 yılında ileri seviyede eğitim almak üzere Delhi'ye gitmiştir. Burada İmam Bahş Sehbâî'den Farsça, Mevlânâ Sadrüddin'den ise Arapça, hadis ve tefsir dersleri almıştır. Ayrıca, Mevlânâ Müftî Sadrüddin Azurda Dehlevî'den Arap dili ve edebiyatı ile klasik metinler üzerine derinlemesine eğitim görmüştür.

Bu dönemde şiire ilgi duymaya başlayan Abdüssemî', ünlü şair Mirza Esedullah Han Gâlib Dehlevî ile tanışarak onun öğrencisi olmuştur. Şiirlerinde "Bîdel" mahlasını kullanmıştır. Başlangıçta özellikle gazel türünde eserler kaleme almıştır. Ancak ilerleyen yıllarda şiirle olan meşguliyetini sonlandırmış ve bütün dikkatini dinî ilimler ile tasavvufî meselelere yoğunlaştırmıştır.

Eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Râmpûr'a dönerek burada öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Bu sırada İmdâdullah'ın Hint Altkıtası'na gelişine tanıklık etmiş ve onun hizmetine girmiştir. İmdâdullah, Abdüssemî'in ilmî derinliği ve takvâsından etkilenmiş ve onu müritleri arasına kabul ederek hilâfetle taltif etmiştir.

Bu dönemde Mîrût bölgesinin ileri gelenlerinden İlâhî-Bahş, oğullarının eğitimi için ehil bir öğretmen aramış ve Abdüssemî' Râmpûrî'yi davet etmiştir. Abdüssemî' bu teklifi kabul ederek Mîrût'a gitmiş, burada üç gence Arapça ve Farsça ilimler öğretmiş; aynı zamanda onları tasavvuf yoluna yönlendirmiş ve her birini biat ettirmiştir.

Abdüssemî' Râmpûrî, yaklaşık seksen ila doksan yıl yaşamış ve 1318/1900 yılında Mîrût'ta vefat etmiştir. Kabri, Mîrût'ta Hazret Şah Veliyyullah'ın kabristanında yer almaktadır.

Abdüssemî' Râmpûrî, ilmî ve tasavvufî sahalarda birçok kıymetli eser kaleme almıştır. Başlıca eserleri arasında şunlar yer almaktadır: *Nûru'l-Îmân*, *Selsebîl*, *Râhatü'l-Kulûb fî Mevlidi'l-Habîb*, *Bahâr-ı Cennet*, *Mazhar-ı Hak*, *Hamd-i Bârî*, *Envâr-ı Sâtia der Beyân-ı Mevlûd u Fâtîha*, *Dâfi u'l-Evhâm fî Mahfel-i Hayrî'l-Enâm*, *Kavlü'n-Nebî fî Tahkîk-i Selâm Aleyke Eyyühe'n-Nebî*.³⁴⁰

3.2.1.6. Muhammed Ya'kûb Nânûtavî

Dârü'l-Ulûm-i Diyûbend'in ilk şeyhü'l-Hadisi olan Mevlânâ Muhammed Ya'kûb b. Memlûk Ali Nânûtavî, 13 Safer 1250/1834 tarihinde Hint Altkıtası'nın Nânûta kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Nânûta'de almış ve burada Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. 1844 yılında henüz on bir yaşındayken, babası tarafından Delhi'ye götürülmüş ve burada *Mizân* ve *Gülîstan* gibi metinlerle eğitimine başlamıştır. Temel dinî ilimlerin tamamını babası Mevlânâ Memlûk Ali'den, hadis ilmini ise dönemin önde gelen muhaddislerinden Şah Abdülğani Müceddidî'den tahsil etmiştir.

Babasının vefatının ardından bir yıl daha Delhi'de kalmış, sonrasında Ecmîr Hükûmet Koleji'nde öğretmenlik görevine atanmıştır. Ancak 1857 yılında meydana gelen Büyük Ayaklanma sırasında Nânûta'ye dönmüş ve kısa bir süre sonra devlet görevinden istifa etmiştir. Bu sürecin ardından Mîrût şehrinde Munşî Mümtaz Ali'nin matbaasında çalışmaya başlamıştır.

1866 yılında Diyûbend'e gelerek, burada yeni kurulan Dârü'l-Ulûm'da müderrislik görevine başlamış ve kurumun ilk şeyhü'l-Hadis olmuştur. Bu görevini on dokuz yıl boyunca büyük bir azim ve sebatla sürdürmüştür. Tasavvuf sahasında da önemli bir konuma sahip olan Mevlânâ Ya'kûb, İmdâdullah'tan tasavvufî terbiye almış ve kendisinden hilâfet almıştır.

Edebiyata da büyük bir ilgi duyan Mevlânâ Ya'kûb, "Gumnâm" mahlasını kullanarak şiirler kaleme almıştır. Delhi'deki eğitim yıllarında Gâlib, Mümin, Zauk ve Azurda gibi dönemin meşhur şairleriyle tanışmış, onların edebî meclislerinden etkilenmiştir.

³⁴⁰ Abdüssemi' Râmpûrî, *Envâr-ı Sâtia der Beyân-ı Mevlûd u Fâtîha* (Delhi: Rizvî Kitap Gar, 2010), 11-13; Füyüzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*, 119-122.

Mevlânâ Ya'kûb'un ilmî halkasından yayılan feyz o denli geniş olmuştur ki, günümüzde Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Afganistan'daki birçok âlim doğrudan ya da dolaylı olarak onun ilmî mirasına bağlıdır. Yetiştirdiği önemli öğrenciler arasında Mevlânâ Abdülhak Pûr-kâzvî, Mevlânâ Abdullah, Mevlânâ Feth Muhammed Tehânevî, Şeyhü'l-Hind Mevlânâ Mahmûd Hasan Diyûbendî, Mevlânâ Halîl Ahmed, Mevlânâ Ahmed Hasan Emrohavî, Mevlânâ Fahrü'l-Hasan Gengûhî, Mevlânâ Hakîm Mansûr Han Murât-Âbâdî, Müftî Azizurrahman Diyûbendî, Mevlânâ Hâfız Muhammed Ahmed ve Mevlânâ Habîbürrahman Osmanî gibi âlimler yer almaktadır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Sevânihu'l-Kâsmî*, *Mektûbât-ı Ya'kûbî* ve *Beyâz-ı Ya'kûbî*.

Mevlânâ Ya'kûb, hayatının son günlerinde doğup büyüdüğü Nânûta'ya dönmüş ve burada 1302/1885 tarihinde vefat etmiştir.³⁴¹

3.2.2. Başka Tarîkatlara Mensupken Sonradan Hilâfet Alanlar

3.2.2.1. Meher Ali Şah

Seyyid Meher Ali Şah, 1 Ramazan 1275/1859 tarihinde, pazartesi günü, Hint Altkıtası'nın Pencap bölgesindeki Ravalpindi (bugünkü Pakistan) vilayetine bağlı Golra kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası, dönemin tanınmış sûfilerinden Pîr Seyyid Nevrü'd-Dîn Şah'tır. Soyu, yirmi dördüncü kuşakta Abdülkâdir Geylânî'ye ulaşmaktadır.

İlk eğitimini Golra'da tamamlayan Seyyid Meher Ali Şah, daha sonra Molla Muhammed Şefî' Kureyşî'nin ilmî halkasına katılarak yaklaşık iki buçuk yıl süreyle mantık, nahiv ve usûl dersleri almıştır. Ardından Sargodha bölgesine giderek Molla Sultan Mahmûd'dan eğitim görmüş ve Hâce Şemsüddîn Siyâlvî Çiştî'nin sohbetlerinden istifade ederek onun teveccühüne mazhar olmuştur.

1873 yılı civarında ileri düzey dinî tahsil amacıyla Hint Altkıtası'nın önemli ilim merkezlerinde bulunmuştur. İlk olarak Molla Lütfullah Ali'nin ilmî meclisinde iki yıl süreyle ileri düzey klasik metinler okumuştur. Daha sonra Sahâranpûr'a geçerek

³⁴¹ Bkz. Füyûzürrahmân, *Hazret Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekki aûr Un key Hulefâ*, 218-225; Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 139-147.

meşhur muhaddis Molla Ahmed Ali Sahâranpûrî'den *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* başta olmak üzere hadis kitapları tahsil etmiş ve 1878 yılında hadis icazeti almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Hâce Şemsüddîn Siyâlvî'nin elinden Çiştîyye-Nizâmiyye tarîkatına intisap ederek hilâfet almıştır.

Eğitimini tamamladıktan sonra Golra'ya dönerek 1878-1883 yılları arasında aktif bir şekilde tedris faaliyetinde bulunmuştur. 1883-1890 yılları arasında ise tasavvufi seyr ü sülûk ve riyâzet faaliyetlerine yoğunlaşmıştır.

1890 yılında Hicaz'a giderek Mekke'de İmdâdullah'nın ilmî meclislerine katılmış ve kendisinden Çiştîyye-Sâbirîyye kolundan hilâfet almıştır. Hicaz'da bulunduğu sırada bir müddet Mekke'de kalmayı düşünmüşse de İmdâdullah'ın "Pencap'ta yakında büyük bir fitne ortaya çıkacak ve buna karşı durmak yalnız sana nasip olacaktır" şeklindeki uyarısı üzerine bu kararından vazgeçmiştir. Daha sonra bu fitnenin, Mirza Gulam Ahmed Kadîyânî'nin nübüvvet iddiası olduğu anlaşılmıştır.

Kadîyânîlik hareketine karşı ilmî ve fikrî mücadelede öncü rol üstlenen Seyyid Meher Ali Şah, telif ettiği eserler ve hitabetleriyle etkili bir direniş sergilemiştir. Özellikle kaleme aldığı *Seyf-i Çiştîyye* adlı eseri, Kadîyânîliğe karşı yazılan literatür içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Mirza Gulam Ahmed, Seyyid Meher Ali Şah'ın münazara davetine katılmaktan kaçınmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Tahkîkû'l-Hak fî Kelimetü'l-Hak*, *Şemsü'l-Hidâye fî İsbât-i Hayâti'l-Mesîh*, *Seyf-i Çiştîyye*, *Î'lâü Kelimetüllâh fî Beyâni Mâ Ühilla bihî Ligayri'l Allâh*, *Fütûhât-ı Samedîyye*, *Tasfiyeh Mâ Beyne's-Sünni ve 'ş-Şîa* ve *Fetâvâ-yı Mehrîyye*.

Seyyid Meher Ali Şah'ın öne çıkan mürit ve halifeleri arasında Seyyid Çânan Şah, Seyyid Mümtaz Ali Şah, Fakîr Muhammed Emîr, Molla Velî Muhammed, Molla Muhammed Çırağı, Muhammed Muizzü'd-Dîn ve Seyyid Siddîk Şah bulunmaktadır.

Uzun yıllar boyunca ilmî, irşadî ve tebliğî faaliyetlerini sürdüren Seyyid Meher Ali Şah, 29 Safer 1346/1927 tarihinde vefat etmiştir.³⁴²

³⁴² Bkz. Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 339-343; Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekki Âur Un Ke Hulefâ*, 208-217.

3.2.2.2. Şah Süleyman Pulvârî

Süleyman b. Dâvûd b. Va'zullah Pulvârî, 1286/1869 yılında Hint Altkıtası'nın Bihâr bölgesine bağlı Pulvârî kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini memleketinde tamamladıktan sonra, dönemin önde gelen âlimlerinden Molla Abdülhay Ferengî Mahalî ve Molla Ahmed Ali Muhaddis Sahâranpûr gibi isimlerden medrese tahsili görmüştür.

Zâhirî ilimlerdeki eğitimini tamamlamasının ardından tasavvufî terbiyeye yönelmiş; ilk olarak, kayınpederi Şah Nasr Pulvârî'den manevî eğitim almıştır. Daha sonra Çiştîyye tarîkatına intisap ederek bu tarîkatın çeşitli büyük sûfilerinden icazet ve hilâfet almıştır. Bu sûfilerden ilki, Derâ İsmail Hanlı Şah Kudretullah'tır.

1886 yılında hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmiş ve burada İmdâdullah'ın hizmetinde bulunmuştur. Bu süre zarfında *Mesnevî* derslerine iştirak etmiş, müşdidinin özel teveccühüne mazhar olmuş ve hilâfetle taltif edilmiştir.

Memleketine döndükten sonra irşat faaliyetlerine başlayan Şah Süleyman, vaazlarında sıkça *Mesnevî*'den beyitler okuyarak dinleyiciler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. 1920 yılında Irak'a seyahat etmiştir. Bağdat'ta, Abdülkadir Geylânî'nin türbesinde postnişin olan Seyyid Abdürrahman el-Muhsin'in misafiri olmuş ve kendisinden de hilâfet almıştır. Hint Altkıtası'nda, önce Kanpûr ardından da Leknev şehirlerinde kurulan Nedvetü'l-Ulemâ isimli ilmî teşekkülün kuruluşuna öncülük etmiştir.

Şah Süleyman Pulvârî'nin Arapça ve Farsça dillerinde kaleme aldığı birçok tasavvufî ve ilmî eseri bulunmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır: *Şeceretü's-Saâde*, *Silsiletü'l-Kirâme*, *Risâle fi's-Salât ve's-Selâm ve Âdâbü'n-Nâsîhîn*, *Zikrî'l-Habîb*, *Şerhu Kasîdetü'l-Gavsîyye*, *Şerhu Hadîs-i Müselsel bi'l-Evveliyye*, *Salâhü'd-Dâreyn fi Berakâti'l-Haremeyn*, *Sıyânetü'l-Ashbâb an İhâneti'l-Ashâb*, *Aynü't-Tevhîd* ve *Şemsü'l-Maârif*.

Şah Süleyman Pulvârî, 20 Safer 1352/1933 tarihinde vefat etmiştir.³⁴³

³⁴³ Bkz. Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*, 122-139.

3.2.2.3. Mehmed Es'ad Dede

Mehmed Es'ad b. Receb Efendi, 1259/1843 yılında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Babası Receb Efendi, ticaretle meşgul olup Selanik avdetîlerinden, Paşaral adıyla bilinen Musevî bir aileye mensuptur. Ailesi, 1078/1667 yılından sonra İslâmiyet'i kabul etmiş köklü bir soydan gelmektedir.

İlk eğitimini Selanik'te özel bir hocanın yanında alan Es'ad Dede, Kapan semtindeki ibtidâî mektepten mezun olduktan sonra Arapça ve Farsça öğrenimine başlamıştır. On altı yaşına geldiğinde, Selanik'te mâliye veya bazı rivayetlere göre tahrîrat kaleminde memur olarak çalışmaya başlamıştır.

Bir müddet sonra, Bedevî tarîkatı şeyhlerinden Şeyh Osman Efendi'ye intisap ederek tasavvufî ve ilmî alanlarda önemli feyizler elde etmiştir. Yaklaşık beş yıl süren memuriyet hayatının ardından, 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir.

İstanbul'da ilk olarak Hoca Şevket Efendi'nin ders halkasına katılan Es'ad Dede, daha sonra Hoca Âdil Efendi'den eğitim almış ve ondan icâzet almıştır. Fatih civarındaki Çayırılı Medresesi'nde ikamet etmeye başlamış ve medrese yanında bulunan Tahir Ağa Tekkesi'nin kahve ocağına bitişik bir hücrede bir yıldan fazla süreyle kalmıştır. Bu süreçte, Şeyh Temîmî'den *Mutavvel*, Şeyh Şetvan Efendi'den *Sahîh-i Buhârî*, Abdülkerîm Efendi'den *Şerhu'l-İşârât* ve Mağribî Şeyh Mustafa Efendi'den *Fütûhât-ı Mekkiyye* gibi önemli eserleri mütalaa etmiştir.

Tasavvufî zevki zamanla daha da derinleşen Es'ad Dede, Yenikapı Mevlevîhanesi postnişini Şeyh Salahaddin Dede Efendi'nin irfan halkasına katılmış; ondan *Fusûsu'l-Hikem*, *Mesnevî-i Şerîf*, *Zevrâ* ve *Havrâ* adlı eserleri okumuştur. Ayrıca, Eskişehir Mevlevîhanesi şeyhi Hasan Hüsnü Dede'den hilâfet almıştır.

1894 yılında ilk hac vazifesini edâ eden Es'ad Dede, aynı yılın Temmuz veya Ağustos ayında İstanbul'a dönmüştür. Kısa bir süre sonra, talebesi Tâhirü'l-Mevlevî'nin ısrarı üzerine ikinci kez hacca gitmiş; bu ziyaret esnasında Mekke'de İmdâdullah ile görüşerek Çiştîyye tarîkatından icâzet almıştır. Sekiz yıl boyunca İmdâdullah'ın irşât terbiyesi altında kalmış ve bu dönemde kendisinden hârikulâde haller müşâhede ettiğini, *Mesnevî* şerhinde ifade etmiştir. Bu süreçte onun nezaretinde bir halvet çıkarmış ve İmdâdullah'ın *Ziyâu'l-Kulûb* adlı Farsça eserini Türkçe'ye

tercüme etmiştir. Aynı zamanda, İmdâdullah'ın *Mesnevî* derslerine yoğun ilgi göstermiş; Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin ilk cildine ait 560 beytin serhinde, beyitlerin hem anlamlandırılmasında hem de inşâsında İmdâdullah Tehânevî'nin *Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-ı Rûm* adlı eserinden istifade etmiştir. Bu çalışmasında özellikle İmdâdullah'ın nazarî tasavvufa dair görüşlerini ön plana çıkarmış ve beyit yorumlarında bu perspektifi yansıtmıştır.

Mekke'de bulunduğu süre zarfında, ayrıca Süleymaniyye Medresesi müderrisi İsmâil Nevvâb-ı Hindî'den İdrîsiyye, Tunuslu Mustafa Efendi'den ise Şâzeliyye tarikatlarının icâzetlerini almıştır.

Vefatından iki yıl önce, Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ne mesnevîhân olarak tayin edilince uzun yıllar ikamet ettiği Çayırılı Medresesi'nden ayrılmış ve mevlevîhaneye yerleşmiştir. Es'ad Dede, 13 Şâban 1329/1911 tarihinde vefat etmiş ve Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ne defnedilmiştir.

Es'ad Dede, dönemin birçok tanınmış şahsiyetine hocalık yapmış olup, *Mesnevî* şârihleri Ahmed Avni Konuk ve Tâhirü'l-Mevlevî'nin de mürididir.

İlmî mirası arasında, İmdâdullah Tehânevî'nin *Ziyâu'l-Kulûb'un* ve Abdurrahman-ı Câmî'nin *Risâle-i Tarîk-i Hâcegân'ın* Türkçe'ye tercümelere, *Mesnevî'nin* ilk 360 beytinin ve İbnü'l-Fârız'ın *Kasîdetü't-Tâiyye'sinin* ilk beyitlerinin serhleri, Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr ve Abdurrahman Câmî'ye ait bazı rubâîlerin yorumları bulunmaktadır. Ayrıca tarikat âdâbı ve kıyamet konularına dair iki risâle kaleme almıştır. “Görünen cümle eşyâdan Hudâ'dır / Sakın sanma O'nu senden cüdâdır” matlaı ile başlayan 294 beyitlik bir manzume ve Hüseyin Vassâf tarafından derlenen bir divançe oluşturabilecek hacimde şiirler yazmıştır. Bunun yanında *Numûne-i Kavâid* adlı bir gramer kitabı da kaleme almıştır.³⁴⁴

3.2.2.4. Abdülhay Hasenî

Seyyid Abdülhay b. Fahreddîn Hasenî el-Leknevî, 18 Ramazan 1286/1868 tarihinde Hint Altkıtası'nın Râye Bareylî bölgesine bağlı Tekye Kalan köyünde

³⁴⁴ Bk. Öktay, *Muhammed Esad Dede ve Mesnevî Şerhi*, 22-52.

dünyaya gelmiştir. Doğumunda kendisine Seyyid Ahmed ismi verilmişse de daha sonra Abdülhay ismiyle tanınmıştır.

İlk eğitimini Fatehpûr'daki Hansvah kasabasında almıştır. Ardından Allah-Âbâd'a giderek iki yıl boyunca Şeyh Muhammed Hüseyin Allah-Âbâdî'den dersler almıştır. Daha sonra Fatehpûr'a geçerek Mevlânâ Nûr Muhammed Pencâbî'den fıkıh tahsil etmiştir. Akabinde, 15 yaşında iken Bopâl şehrine giderek burada iki yıl süreyle dönemin önde gelen âlimlerinden ileri düzey eğitimi almıştır. Sonrasında Leknev'e geçerek Mevlânâ Muhammed Naîm Ferrengî Mahalî'den istifade etmiş, ardından Kanpûr'da bir müddet ikamet ederek Eşref Ali Tehânevî'den çeşitli dersler almıştır.

1893 yılında Leknev'de Hakîm Abdül'ali ve Hakîm Abdül'aziz'den tıp eğitimi almıştır. 1894 yılında ise Delhi ve çevresine gerçekleştirdiği bir seyahat sırasında, Gengûh şehrinde Reşîd Ahmed Gengûhî'den hadis dersleri almıştır.

Tasavvufî silsilesi açısından, babası Seyyid Fahreddîn, kayınpederi Şah Ziyâü'n-Nebî ve Hekîm Emînüddîn Kentevî aracılığıyla Kâdiriyye, Çiştîyye, Nakşibendiyye ve Sühreverdiyye tarîkattan hilâfet ve icazet almıştır. Seyyid Abdülhay ise henüz 19 yaşındayken İmdâdullah ile mektuplaşarak biat talebinde bulunmuştur. İmdâdullah bu talebi kabul edilerek hilâfetle şereflendirilmiştir.

Abdülhay, uzun yıllar boyunca Leknev'de bulunan önemli ilmî kurumlardan Nedvetü'l-Ulemâ'nın idareciliğini üstlenmiştir. 3 Nisan 1915 tarihinde kurumun başkanlığına getirilmiş ve vefatına kadar bu görevde kalarak eğitim alanında çeşitli reformlara öncülük etmiştir.

Tarih, biyografi, tasavvuf ve diğer alanlarda birçok eser kaleme alan Seyyid Abdülhay'ın başlıca eserleri şunlardır: *Yâd-i Eyyâm* (Târih-i Gucerât), *Gül-i Ra'nâ*, *el-Cinsü'l-Ahbâr fî Müntehâ'l-Efkâr*, *Tezkiretü'l-Ebrâr*, *Kitâbü'l-Ğinâ*, *Ermağân-ı Ahbâb*, *Tabîbu'l-Âile*, *Şerh-i Seb'a Muallaka* (tamamlanmamış), *Rîhânatü'l-Edeb* ve *Şemâmetüh't-Tarab*, *Teslîmü'l-İslâm*, *Nûru'l-Îmân*, *Risâle der Beyân-ı Selâsil-i Hânvâde-ı Nakşbendiyye*, *el-Kânûn fî İntifâi'l-Mürtehin bi'l-Merhûn*, *Hübbetü'l-Meşrik*, *Nüzhetü'l-Havâtır*.

Seyyid Abdülhay Leknevî, 16 Cemâziyelâhir 1341/1923 tarihinde vefat etmiştir.³⁴⁵

3.2.2.5. Ali Behçet Efendi

Ali Behçet b. Şeyh Feyzullah Efendi, 1277/1860 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Dedesi, dönemin tanınmış sûfilerinden Şeyh İbrahim Hayrânî'dir. Küçük yaşlardan itibaren hem ilmî hem de tasavvufî bir eğitim sürecine giren Behçet Efendi, bir yandan babasının sohbetlerine katılmış, diğer yandan resmî eğitimine devam etmiştir.

İlk eğitimini, Ayasofya Camii baş imamı Hacı Abdi Efendi'den, Ahmed-i Buhârî Dergâhı'nda almıştır. Ailesinin Üsküdar'da ikamet etmesi sebebiyle ayrıca Selimiye Camii imamı Hacı Sabri Efendi'den iki yıl boyunca eğitim görmüştür. İlk tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'daki Fatih medreselerinin önde gelen müderrislerinden Urfalı Muhammed Efendi'nin derslerine devam ederek 1893 yılında icazet almıştır. Aynı zamanda Mevlevî şeyhlerinden Es'ad Dede'nin sohbetlerine katılarak, başta *Mesnevî* olmak üzere çeşitli ilmî ve tasavvufî eserleri tahsil etmiştir.

Babası Şeyh Feyzullah Efendi'nin vefatının ardından, dergâh işlerini yürütmek üzere Şeyh Said Efendi vekil olarak görevlendirilmiştir. Ali Behçet Efendi ise mânevî bir işaret üzerine Kâdiriyye tarîkatı şeyhlerinden Şerefeddin Efendi'ye intisap etmiş ve ondan hilâfet almıştır. 1881 yılında babasının yerine resmî olarak şeyhlik makamına oturan Behçet Efendi, görev süresi boyunca ilmî ve irşat faaliyetlerini kesintisiz şekilde sürdürmüştür; birçok talebe yetiştirmiştir.

1891 yılında, Mekke'den İstanbul'a gelen, Senûsiyye tarîkatına mensup ve İbrahim er-Reşîd'in halifesi olan İsmail Nüvvâb'dan da icazet almıştır.

1896 yılında Mekke'ye giden Ali Behçet Efendi, burada İmdâdullah ile görüşerek ondan da hilâfet almıştır. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* adlı eserinde bu duruma ilişkin şu bilgiyi aktarmaktadır: "Es'ad Dede, Şeyh Behçet Efendi ile kavî ahdetmişler ki her ikisi mürşid-i kâmil taharrisinden hâlî olmayıp, her nerede bulurlarsa yek diğerini haberdâr eylesinler. Es'ad Dede bir tesir ile Haremeyn'e

³⁴⁵ Bkz. Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekki Âur Un Ke Hulefâ*, 172-178.

müteaddid seyâhatlerde bulunup, âhiren Mekke-i Mükerreme'den vukû bulan davet-i şedîdesi üzerine Behçet Efendi, ol cânib-i âlîye azm ile Mekke-i Mükerreme'de ferîd-i zamân, kutb-i devrân Şeyh İmdâdullah-ı Hindî Hazretleri'nin şeref-i sohbetine erişip ve arz-ı nisbet eyleyip bu vesîle-i cemîle ile kemâlât-ı ârifâneleri yükselmiş ve hâl-i hâzırda hakîkaten mefhar-ı erbâb-ı tarîk olmuştur.”

İmdâdullah, Behçet Efendi'yi irşat vazifesiyle görevlendirmiştir. Behçet Efendi, Şeyh İmdâdullah'ın huzurunda gerçekleşen biat anını şu şekilde aktarmıştır: “Huzurlarına kabul edildikten sonra biat arz ettim. Bana zikir telkin ettiler ve karşılarında oturmamı emrettiler. Yanlarında beyaz bir cübbe, bir arakiyye (takke) ve yeşil bir sarık hazır bulunuyordu. Önce arakiyyeyi kendi başlarına koydular, bir süre böyle durdular. Daha sonra arakiyyeyi çıkarıp yanlarındaki halifelerinden birine vererek başıma koymalarını emrettiler. Sarığı önce kendi başlarına sardılar, ardından arakiyyenin üzerine başıma sardılar. Cübbeyi giydikten sonra çıkarıp bana giydirdiler. Bu esnada vecd ve istiğrak hâline kapıldım ve Şeyh İmdâdullah'ın evliyâullahın büyüklerinden olduğuna kesin olarak iman ettim.”

Ali Behçet Efendi, son derece mütevazı, ârif, zarif, riyâzet ehli, fakirlere yardım eden, güler yüzlü ve ikram sahibi bir şahsiyet olarak tanınmıştır. Az konuşur, sözlerinde özlü ifadeler kullanır ve daha çok hâliyle irşat etmeyi tercih ederdi. Ayrıca, edebiyata olan ilgisi sebebiyle çok sayıda şiir kaleme almış ve bu yönüyle de temayüz etmiştir.

Behçet Efendi'nin kesin vefat tarihi bilinmemekle birlikte, 1319/1901 yılından sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kabri, İstanbul'un Topkapı semti civarında yer almaktadır.³⁴⁶

3.2.3. Halifeleri Tarafından Yetiştirilip Sonradan Hilâfet Alanlar

3.2.3.1. Halîl Ahmed Sahâranpûrî

Halîl Ahmed b. Mecîd Ali Sahâranpûrî, 1269/1853 yılı Safer ayında, Hint Altkıtası'nın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Nânûta kasabasında dünyaya gelmiştir. Annesi, Dârü'l-Ulûm-ı Diyûbend'in kurucularından olan meşhur âlim Allâme

³⁴⁶ Bkz. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2/216-222.

Memlûk Ali Nânutavî'nin kızıdır. Soy, baba tarafından Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye, anne tarafından ise Hz. Ebû Bekir'e dayanmaktadır.

İlk eğitimini, dayısı Mevlânâ Muhammed Yakub Nânûtavî'nin gözetiminde almış ve onun rehberliğinde ilmî tahsilini sürdürmüştür. 1866 yılında Dârü'l Ulûm-i Diyûbend'in kurulmasının ardından bu medreseye gitmiş; burada altı ay eğitim gördükten sonra Sahâranpûr'da Mezâhiru'l-Ulûm Medresesi'nin açıldığını öğrenince bu kuruma intikal etmiştir. Mezâhiru'l-Ulûm'da özellikle Mevlânâ Muhammed Mazhar'ın nezaretinde hadis, fıkıh, usûl ve tefsir gibi dinî ilimlerde derinleşmiş; mantık, felsefe, astronomi ve matematik gibi aklî ilimleri ise diğer hocalardan tahsil etmiştir.

Zâhirî ilimlerdeki eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufî terbiyeye yönelmiş ve Mevlânâ Reşîd Ahmed Gengûhî'ye intisap ederek onun rehberliğinde seyr ü sülûk eğitimine başlamıştır. 1877 yılında hac için gittiği Mekke'de İmdâdullah ile görüşmüş ve onun teveccühüne mazhar olarak hilâfetle şereflendirilmiştir.

Hac dönüşünde bir müddet memleketinde ikamet eden Halîl Ahmed, daha sonra İskender-Âbâd'da bir medresede müderrislik yapmıştır. Ardından dayısı Mevlânâ Ya'kûb'un daveti üzerine Bopâl'e gitmiş, akabinde Berîlî'de kurulan Misbâhu'l-Ulûm Medresesi'ne baş müderris olarak atanmıştır.

Halîl Ahmed, ilmî hayatı boyunca birçok önemli eser telif etmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Bazlü'l-Mechûd fî Şerh-i Sünen-i Ebû Dâvûd*, *Hidâyâtü'r-Reşîd*, *Mitrakatü'l-Kerâme*, *İtmâmün-Ni'me*, *Tenşîtü'l-Âzân*, *el-Mühenned ale'l-Müfenned*, *Fetâvâ-yı Mazâhirü'l-Ulûm* (diğer adıyla *Fetâvâ-yı Halîliyye*).

Halîl Ahmed'in ilmî ve tasavvufî halkasında yetişen önemli âlimler arasında Mevlânâ Muhammed Zekeriya Kuddüsî, Mevlânâ Muhammed İdrîs Kadehlevî, Mevlânâ Zafar Ahmed Osmanî, Mevlânâ Abdurrahmân Kâmil-pûrî, Mevlânâ Hüseyin Ahmed Medenî, Mevlânâ Bedr-i Âlem Mîritî ve Mevlânâ Müfi Cemil Ahmed Tehânevî gibi isimler bulunmaktadır.

Halil Ahmed Sahâranpûrî, 1346/1927 yılı Rebûlâhir ayında vefat etmiştir.³⁴⁷

3.2.3.2. Mahmûd Hasan Diyûbendî

Mevlânâ Mahmûd Hasan b. Zülfikâr Ali, 1267/1851 yılında Hint Altkıtasi'nın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Bareylî şehrinde dünyaya gelmiştir. Dârü'l Ulûm-i Diyûbend'in kurucu ailelerinden olan Osmanî ailesine mensup olan Mahmûd Hasan'ın babası Zülfikâr Ali Diyûbendî, Bareilly (Bareylî) Koleji'nde profesörlük yapmıştır. Ayrıca Mîrût bölgesindeki medrese ve eğitim kurumlarında müfettişlik görevlerinde bulunmuştur.

İlk eğitimine Abdüllatîf'ten Farsça öğrenerek başlayan Mahmûd Hasan, daha sonra Diyûbend kasabasına giderek burada amcası Mehtâb Ali'den Dars-i Nizâmî müfredatı çerçevesinde Farsça ve Arapça eğitimi almıştır. Dârü'l- Ulûm-i Diyûbend'in ilk talebesi olarak kayıtlara geçen Mahmûd Hasan, Mevlânâ Mehtâb Ali'nin öğrencisi olmuştur. 1869 yılında temel eğitimini tamamladıktan sonra, Mevlânâ Muhammed Kâsım Nânûtavî'nin ders halkasına katılmak üzere Mîrût'a gitmiştir. İki yıl süren bu eğitim sürecinin ardından, 1872 yılında tahsilini tamamlamış ve 1873 yılında Dârü'l- Ulûm-i Diyûbend'in ilk mezunlarından biri olmuştur. Aynı yıl bu kurumda müderris olarak göreve başlamıştır. 1890 yılında ise baş müderrislik görevine getirilmiştir.

Tasavvufî terbiyesini Şeyh Reşîd Ahmed Gengûhî'den almış; yılda birkaç kez, mürşidinin sohbet halkalarına katılmak üzere Gengûh'a gitmiştir. 1877 yılında, şeyhi Reşîd Ahmed Gengûhî ile birlikte hac yolculuğuna çıkmış ve Mekke'de İmdâdullah ile görüşerek kendisinden hilâfet almıştır.

1878 yılında, Diyûbend talebeleri ve mezunlarının fikrî gelişimine katkı sağlamak amacıyla Semeretü't-Terbiyye adlı bir teşkilat kurmuş, bu yapı zamanla genişleyerek Cemiyetü'l-Ensâr adını almıştır. Mahmûd Hasan, bu hareketin bir devamı olarak öğrencisi Ubeydullah Sindhî ile birlikte 1913'te Nezâretü'l-Maârif el-Kur'âniyye adlı eğitim merkezini kurmuştur. Bu merkezin amacı, İslâm âlimlerinin etkisini artırmak ve Batı tarzı eğitim almış Müslümanlara İslâmî ilimleri tanıtmaktır.

³⁴⁷ Bkz. Şah Buharî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 184-207; Füyûzürrahmân, *Hazret Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî aûr Un key Hulefâ*, 145-167.

Mahmûd Hasan, ilmî hayatı boyunca çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Öne çıkan öğrencileri arasında Gulâm Rasûl Hazârî, Envâr Şah Keşmîrî, Eşref Ali Tehânevî, Hüseyin Ahmed Medenî, Kifâyetullah Dehlevî, Muhammed Mîyân Mansûr Ensârî, Senâullah Amrîsarî, Seyyid Fahreddîn Ahmed ve Ubeydullah Sindhî gibi isimler yer almaktadır.

Telif ettiği eserler arasında *İzâhu'l-Edille*, *Ahsenü'l-Kurâ*, *Cehdü'l-Mukill*, *İfâdât*, *el-Ebvâb* ve *t-Terâcim*, *Külliyât-ı Şeyhü'l-Hind* ve *Haşiye Mühtesiri'l-Meânî* gibi önemli çalışmalar bulunmaktadır.

Mevlânâ Mahmûd Hasan, 1338/1920 yılında vefat etmiştir.³⁴⁸

3.2.3.3. Şah Vâris Hasan

Mevlânâ Şah Vâris Hasan b. Şah İmtiaz, 1282/1865 yılında Hint Altkıtası'nın Fatehpûr bölgesine bağlı Kora Cihân-Âbâd kasabasında dünyaya gelmiştir. Arapça ilimlerine genç yaşta başlayan Şah Vâris Hasan, on dokuz yaşında medrese eğitimini tamamlamıştır. Bu süreçte, iki yıl boyunca Dârü'l- Ulûm-i Diyûbend'in seçkin hocalarından dersler almıştır. Ardından, Hint Altkıtası tasavvuf geleneğinin önde gelen isimlerinden Reşîd Ahmed Gengûhî'nin hizmetine girerek ondan hadis ilimleri tahsil etmiş ve daha sonra kendisine intisap etmiştir. Seyr ü sülûk eğitimini tamamladıktan sonra, mürşidi tarafından hilâfetle taltif edilmiştir.

Tahsilini tamamlamasının ardından ilim halkaları kurarak ders vermeye başlayan Şah Vâris Hasan, özellikle ileri seviyedeki öğrencilere klasik İslâmî kaynaklardan ders okutmuştur. Ders ve tedris faaliyetlerinin yanı sıra zikir ve riyâzetle de meşgul olmuştur. Zamanla ilmî ve manevî kemâliyetinin şöhreti yayılmış ve çeşitli bölgelerden birçok tâlib-i ilim sohbet halkalarına katılarak kendisinden istifade etmiştir.

Şah Vâris Hasan, hac farîzasını yerine getirmek üzere Hicaz'a gitmiş; Mekke'de İmdâdullah'ın hizmetinde bulunarak tasavvufî eğitimini derinleştirmiştir. Bu süreçte, İmdâdullah tarafından hilâfetle taltif edilmiştir.

³⁴⁸ Bkz. Şah Buhârî, *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*, 169-183; Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*, 92-104.

Hint Altkitası'na dönüşünün ardından bir müddet Benâres ve Muzaffarpur şehirlerinde ders halkaları kurmuş; daha sonra ilmî münazaraları ve resmî faaliyetleri bırakarak farklı beldelerde seyahatlere yönelmiştir. Bu seyahatler esnasında, dönemin önde gelen mutasavvıflarından Şeyh Hüseyin Ali Nakşbendî başta olmak üzere birçok âlim ve sūfnin sohbetlerinden feyiz almıştır. Son olarak Leknev şehrine yerleşmiş ve burada büyük bir teveccühle karşılanmıştır.

Şah Vâris Hasan'ın kaleme aldığı eserler arasında *Şeceretün Tayyibetün* ve *Şemmâmetü'l-Anber* adlı çalışmalar öne çıkmaktadır. En seçkin halifesi ise Seyyid Muhammed Zevkî Şah'dır.

Mevlânâ Şah Vâris Hasan, 16 Cemâziyelevvel 1355/1936 tarihinde vefat etmiştir.³⁴⁹

---

³⁴⁹ Bkz.Füyûzürrahmân, *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*, 105-110.

SONUÇ

19. yüzyıl Hint Altkıtası'nın tasavvuf tarihinde müstesna bir yere sahip olan İmdâdullah Tehânevî'nin hayatını, ilmî ve tasavvufî şahsiyetini, eserlerini ve tarikatını incelemeyi çalıştık. Araştırma sürecinde elde edilen bulgular şunlardır: İngiliz işgali altındaki dönemde yaşanan kültürel çözülme ve dinî yapının zayıflaması, tasavvufun halk nezdindeki önemini artırdığını göstermektedir. Bu sosyo-kültürel ortam, İmdâdullah'ın tasavvuf yoluna yönelmesine ve sûfî kimliğinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

İmdâdullah'ın hayatına bakıldığında, çocuk yaşlardan itibaren kendi iradesiyle ilme yöneldiği, 16 yaşında dönemin önemli ilim merkezlerinden Delhi'ye giderek önde gelen âlimlerden dersler aldığı görülmektedir. Ancak dönemin şartları ve tasavvufa olan derin ilgisi sebebiyle, ilim tahsilini tamamlamadan tasavvufa yönelmiştir. Önce Nasîrüddîn Nakşibendî'ye intisap ederek ondan hilafet almış, ardından müşîdinin vefatı üzerine rüyasında Hz. Peygamber'in (s.a.v) işaretiyle Miyânciyû Nûr Muhammed'e biat etmiştir. Bu iki şeyh, İmdâdullah'ın sûfî kişiliğinin şekillenmesinde ve tasavvufî kimliğinin oluşumunda belirleyici rol oynamıştır.

1857 yılında meydana gelen Sipahi Ayaklanmasında İmdâdullah pasif kalmamış bilakis bu ayaklanmasında fiilen yer almıştır. İmdâdullah, Muhammed Dâmin ve Şeyh Muhammed Tehânevî gibi etkili isimlerin yanı sıra, Reşîd Ahmed Gengûhî ve Muhammed Kâsım Nânûtavî gibi önde gelen âlimlerle birlikte İngilizlere karşı mücadele etmiştir. Ulemâ, bu direnişin meşruiyetini fikhî temellere dayandırarak İmdâdullah'ı "Emîrü'l-Mü'minîn" unvanıyla hareketin lideri olarak seçmiştir. Bu durum, onun sadece bir mutasavvıf değil, aynı zamanda siyasî lider vasfıyla da öne çıktığını ortaya koymaktadır.

Ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından İmdâdullah, Mekke'ye hicret etmek zorunda kalmıştır. Mekke'de bulunduğu süre boyunca Hint Altkıtası'ndaki müritleriyle irtibatını kesmemiştir. Onlara mektuplar yazarak mânevî rehberlik ve irşatta bulunmuştur. Ayrıca Mekke, onun sayesinde Hint Altkıtası'ndan gelen hacılar için bir irfân merkezi hâline gelmiştir.

İmdâdullah'ın zâhirî ilimlerdeki eğitimi sınırlı kalmış olsa da Allah Teâlâ'nın kendisine bahsettiği ledünnî ilimler sayesinde dinî ve tasavvufî meseleleri derin bir kavrayış, zarif bir üslupla yorumlama kudretine erişmiştir. Bu ilmî derinlik, yalnızca kendi döneminde değil, sonraki nesillerde de dikkatleri üzerine çekmiş ve dönemin birçok âlimi onun müridi olmuştur. Tasavvufî yönü bakımından, İmdâdullah'ın anlayışı zâhir ve bâtın dengesine dayalıdır. Ona göre tasavvufun özünde edep başta gelir. Zâhirde tevazu, güzel ahlâk ve nezaket, bâtında ise daima Allah'ın huzurunda olma bilinci esastır. Nefsi, sâlikin en büyük iç engeli olarak görmüş ve mânevî terbiyeyi, her zaman nefsi murâkabe altında tutma süreciyle temellendirmiştir.

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sine duyduğu özel ilgi, onun tasavvufî kişiliğinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamış ve hayatı boyunca *Mesnevî* dersleri vermekle meşgul olmuştur. Bu sayede Mısır ve Anadolu'daki tasavvuf çevrelerinin dikkatini çekmiş ve irşat faaliyetlerinde bu eseri önemli bir kaynak hâline getirmiştir.

İmdâdullah'ın eserleri, onun tasavvufî mirasın temel kaynaklar niteliğindedir. Bu eserlerde hem tasavvufî kavramlara dair açıklamalar hem de dönemsel tartışmalara karşı ortaya konulan ilmî tutumlar dikkat çekmektedir. Bu eserler arasında *Ziyâü'l-Kulûb* müellifin tasavvufî düşüncesini en kapsamlı şekilde yansıtan eser olup hem muhtevası hem de etkilediği coğrafî alan bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu eser yalnızca Hint Altkıtası'nda değil, Hicaz bölgesinde de büyük bir rağbet görmüştür. Özellikle *Havâşî ber Mesnevî-i Mevlânâ-ı Rûm*, İmdâdullah'ın Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye duyduğu derin muhabbeti ve *Mesnevî* ile kurduğu mânevî irtibatı ortaya koymaktadır. Mehmed Es'ad Dede (ö. 1329/1911) ve Ahmed Avni Konuk (ö. 1357/1938) gibi Osmanlı tasavvuf çevresinin seçkin simaları tarafından da ilgiyle karşılanan bu eser, İmdâdullah'ın Osmanlı tasavvuf geleneği üzerindeki etkisinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

19. yüzyılda Hint Altkıtası her alanda bir duraklama yaşarken, İmdâdullah Sâbriyye koluna yeni bir canlılık kazandırmış ve tarikatı Mısır, Hicaz, Anadolu gibi uzak diyarlara taşımıştır. Onun Sâbriyye şubesine mensubiyetinin yanı sıra, Kâdiriyye, Sühreverdiyye ve Kübreviyye tarikatlarından da icâzet almış olması, çok yönlü bir tasavvufî şahsiyet olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Hint Altkıtası'nın son dönem büyük âlimlerinden Eşref Ali Tehânevî ile günümüzde de önemli bir konuma sahip Diyûbend ekolünün önde gelen isimleri arasında yer alan Muhammed Tehânevî, Reşîd Ahmed Gengûhî, Muhammed Kâsım Nânûtavî ve Mahmûd Hasan Diyûbendî gibi şahsiyetlere rehberlik eden bu denli mühim bir zâtı görmezden gelinmesi mümkün değildir. Son dönem Hint Altkıtası tasavvufu ile Anadolu tasavvufu arasında köprü vazifesi gören İmdâdullah'ın şahsiyeti üzerine çalışmaların yoğunlaştırılması, onun fikir ve düşüncelerinin daha derinlemesine anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır.

Çalışmamız, İmdâdullah'ın şahsiyetine dair kapsamlı bir inceleme niteliğinde olmasa da genel hatlarıyla sonraki araştırmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Gelecekte yapılacak akademik çalışmalarda, İmdâdullah'ın eserlerindeki tasavvufî kavramlar, kullandığı metaforlar ve özellikle Mehmed Es'ad Dede'nin *Mesnevî* şerhinde, İmdâdullah'dan yararlanması ve *Mesnevî* şârihi Ahmed Avni Konuk'un, kendi şerhinde İmdâdullah'ın eserinden istifade ettiğini ve Hintli *Mesnevî* şârihlerinin çalışmalarını bu eser aracılığıyla tanıdığını ifade etmesi, söz konusu haşiyenin ilmî kıymetini açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, haşiye üzerine yapılacak ayrıntılı incelemeler hem *Mesnevî* şerh geleneği hem de Hint-Osmanlı tasavvufî etkileşimi açısından önemli veriler sunacaktır.

Asırlar boyunca pek çok ilim, irfan ve tasavvuf ehline beşiklik eden Hint Altkıtası, sahip olduğu zengin mirasla İslâm coğrafyasında müstesna bir konuma sahiptir. Bu mirasın parlak simalarından biri olan İmdâdullah Tehânevî, yalnızca doğup büyüdüğü topraklarda değil, Hicaz'dan Anadolu'ya uzanan geniş bir coğrafyada iz bırakmıştır. Onun bıraktığı ilmî ve tasavvufî birikimin yeniden değerlendirilmesi, Geçmişteki değerleri ortaya çıkarıp gelecek nesillere aktarmak açısından önemlidir. Bu çalışma, İmdâdullah'ın şahsiyetini tanıtmakla birlikte, benzeri nitelikteki akademik araştırmalar için de bir başlangıç noktası olma gayesini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî**, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l Hafâ*. ed. Faik Akcaoğlu. çev. Mustafa Genç. İstanbul: Step Ajans Matbaa, 2019.
- Akhtar**, Sohail. "Sufi Orders of Tasawuf in Islam: A Case Study of the Origin and Evolution of Chishtiya Sufi Order in Indo-Pak Subcontinent". *Al-Aijaz Research Journal of Islamic Studies & Humanities* 8/1 (2024), 144-151.
- Alavi**, Seema. *Muslim Cosmopolitanism in the Age of Empire*. İngiltere: Harvard University Press, 2015.
- Algar**, Hamid. "Hâlid el-Bağdâdî". *DİA*. 15/283-285. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Algar**, Hamid. "İmâm-ı Rabbânî". *DİA*. 22/194-199. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Ali**, Molvi Rehmân. *Tezkire-i Ulemâ-ı Hint*. Karaçi: Meşhûr Ofset Pres, 1961.
- Ali Şah**, Seyyid Muştak. *Silsile-i Çiştîyye Sâbirîyye, Kuddûsiyye, İmdâdiyye*. Guçrânvâla: Mektebe al- Furkan, 2018.
- Allahdiyâ**, b. Abdürrahîm-i Çiştî. *Siyerü'l-Aktâb*. Leknev: Münşi Nâval Kişor, 1913.
- Alvî Cihencihânvî**, Nasîm Ahmed. *Nasîm Ahmed Alvî Cihencihânvî, Muhtasar meger câmi' Savanih-i Umrî Hazret-i Miyançiyû Nûr Muhammed*. Muzaffarnagar: Şube-i Neşr u İşâat-ı Medrese-i Arabiyye-i İslâmiyye-i Nûr-i Muhammediyye, ts.
- Anbetvî**, Muştak Ahmed. *Envârü'l-Âşıkîn*. Lahor: Darü'l-İslam, 2008.
- Ansari**, A. S. Bazmee. "İmdad Allah". *The Encyclopaedia of Islam*. ed. Bernard Lewis vd. C. 3. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Askalânî**, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdül'aziz b. Abdullah b. Bâz. Riyâd: Daru's-Salâm / Daru'l-Hayfâ, 3. Basım, 2000.
- Aydın**, Ahmet. "Hanefî Mezhebine Hintli Bir Yorum: Ferâiziyye Hareketi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 6/12 (2018).
- Aydınlı**, Ayşenur. *Bâbürlüler Öncesi Hind Alt Kitası'nda Sühreverdîyye*. İstanbul: Marmara Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Azamat**, Nihat. "Kâdiriyye". *DİA*. 24/131-136. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Azîürrahman**, Mevlâna Müfti. *Tezkire-i Meşâyih-i Diyûbend*. Bicnûr, UP: İdâre-i Medenî Dârü't-Te'lif, 1967.
- Birişik**, Abdülhamit. *Hind Alt Kitasında Urduca Tefsirler ve Ehl-i Kur'an Ekolü*. İstanbul: Marmara Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Birişik**, Abdülhamit. "Pakistan'da Dinî Grupların/Yapıların Anatomisi ve Birlikte Yola Devamın İmkânı". *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, 353-389.
- Bulgur**, Durmuş. "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17 (Aralık 2004), 63-102.
- Câmî**, Abdurrahmân. *Levâyah-i Câmî*. Leknev: Münşi Navâl Kişor, 1900.
- Cebecioğlu**, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yay., 3. Basım, 2005.
- Dehlevî**, Mevlânâ Seyyid Ahmed. *Ferheng-i Asifiye*. Lahor: Urdu sayıns Bûrd, 6. Basım, 2010.

- Dımaşkî**, Kutbuddîn. *İmdâdü's-Sülûk*. Farsça'dan Urduca'ya çev. Muhammad Âşık Meerthi. Diyûbend: Darü'l-Kitap, 2005.
- Dutt**, Romesh Chunder. *The Economic History of India Under Early British Rule*. Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 6. Basım, 1920.
- Ensârî**, Hakîm Muhammad İslam. *Millet-i İslam ki Muhsin Şahsiyat*. Hindistan: Câmia-i Arabiyye Nûrû'l-İslâm, 2002.
- Eren**, Halit. "Aligarh". *DİA*. 2/460. İstanbul: TDV Yay., 1998.
- Ernst**, C. *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*. New York: Palgrave Macmillan US, 2016.
- Erşed**, Abdürreşîd. *Bîs Barey Müselmân*. Lahor: Mektebe-i Reşîd, 1970.
- Faruqi**, Nisar Ahmad. "İmdâdullah Tehânevî". *DİA*. 22/222-224. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Faruqi**, Nisar Ahmad. *Nevâdir-i İmdâdiyye*. Lahore: Hazret Seyyid Muhammed Gîsûderâz Tahkîkâtî Akademi, 1996.
- Fiğlalı**, Ethem Ruhi. "Kâdiyânîlik". *DİA*. 24/137-139. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Füyûzürrahmân**. *Hazret Hacı İmdâdullâh Muhâcir Mekkî Âur Un Ke Hulefâ*. Karaçi: Meclis-i Neşriyât-ı İslâm, 1984.
- Günarlan**, Hüseyin. "İngilizlere Başkaldırı: Sipahi İsyanında Bengal Ordusunu İsyana Götüren Sebepler". *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2021), 26-38.
- Gürer**, Dilaver. *AbdulKâdir Geylânî*. İstanbul: İnsan Yay., 9. Basım, 2016.
- Hakîm**, Suad el-. *İbnü'l-Arabi Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabcacı Yay., 2004.
- Hân**, Münşî Abdurrahman. *Sîret-i Eşref*. Multan: İdâre-i Neşrû'l-Maârif, 1956.
- Haq**, Muhammad Enamul. *A history of Sufi-ism in Bengal*. Dakka: Asiatic Society of Bangladesh, 1975.
- Hasenî**, Abdülhay el-. *Nüzhetü'l-Havâtir*. 8 Cilt. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1999.
- Hidâyet**, Rızâkulî Hân. *Tezkire-i Riyâzü'l-Ârifîn*. ed. Meher Ali Gurgânî. Tahran: Pezhuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-ı Ferhengî, 1965.
- Hucvirî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Osman. *Keşfü'l-Mahcûb*. çev. İs'ad Abdülhadi Kındil. Beyrut: Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.
- Hüseynî**, Seyyid Nafis el-. *Seyyid Ahmad Şehîd se Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî ke rûhânî rishte*. Lahor: Olimpiya Pres Lahor, 2003.
- Hüseynî**, Seyyid Nafis el-. *Şeyhü'l-Arab ve'l-Acem Hazret Hacı İmdâdullah Muhacir-i Mekkî*. Lahore: Encümen-i İrşâdü'l-Müslimîn, 1980.
- İshak**, Kâri Muhammed. *Mîr-e Kârvân*. Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2017.
- Kâdirî**, Muhammad Eyûb. *Ceng-i Azadi 1857*. Karaçi: Pak Akademi, 1974.
- Kandehlevî**, Muhammed İhtişâmü'l-Hasen. *Hâlât-ı Meşâyih-ı Kandehle*. Müzafferger: Darü'l-İşâ'at Kandehle, 1996.
- Kannevcî**, Muhammed Murtaza Hân. *Şemâ'im-i İmdâdiyye*. Farsça'dan Urduca'ya çev. Muhammed Ahsen Nigrâmî. Leknev: Kavmî press, 1896.
- Kâsmî**, Ahtar İmâm Âdil. *Selâsil-i Tasavvuf*. Samastîpûr, Bihar: Dâiratü'l-Maârif er-Rabbâniyye, 2023.
- Kâşânî**, Abdürrezzak. *Tasavvuf sözlüğü: Letâifu'l-a'lâm fî işarâti ehli'l-ilhâm*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz yay., 2004.
- Kelâbâzî**, Mahmûd b. Ebû Bekir. Doğu Devrinde Tasavvuf *Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yay., 2. Basım, 1992.

- Khamıdov**, Odıl. *Eşref Ali Tehânevî'nin Hayatı, Hadis İlmindeki Eserleri Ve Görüşleri*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Konukçu**, Enver. "Bâbürlüler". *DİA*. 4/400-404. İstanbul: TDV Yay., 1991.
- Köker**, Yasemin. *Muhyiddin İbnü'l Arabî'nin Vahdet-i Vücut Düşüncesinin Ayetleri Tefsirindeki yeri*. Kayseri: Erciyes Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kuddûsî**, Muhammed Ekrem. *İktibâsü'l-Envâr*. Farsça'dan Urduca'ya çev. Mevlânâ Hâc Kaptân Sayal Çiştî. Lahore: Ziyâü'l-Kur'ân, 1993.
- Kureyşî**, Sufî Muhammed İkbâl. *Maârif-i İmdâdiyye*. Yeni Delhi: Nûşâbe Publikêşınz, 1992.
- Kurtuluş**, Rıza. "Ahmed Şehîd". *DİA*. 2/134-135. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Kuşeyrî**, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand yay., 2009.
- Lâhorî**, Müftî Gulâm Server. *Hazînetü'l-Asfiyâ*. Farsça'dan Urduca'ya çev. İkbâl Ahmed Farukî. Lahor: Mektebe-i Nebeviyye, 2001.
- Manglorî**, Seyyid Tufeyl Ahmed. *Muselmânon ka Roşen Mustakbil*. Bedâûn: Nizâmî Press, 1930.
- Meher**, Gulâm Resûl. *Sergüzeşt-i Mücahidin*. Lahor: İlmî Printing Pres, 1956.
- Mehta**, Asoka. *1857 The Great Rebellion*. Mumbai: Hind Kitabs Limited, 1946.
- Mes'ûd**, Vahîd Ahmed. *Sâbrî silsile*. Bedâûn: Nizâmî Pres, 1971.
- Metcalf**, Barbara Daly. *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900*. New Jersey, ABD: Princeton University Press, 1982.
- Mîrthî**, Âşık İlâhî. *Mekâtib-i Reşîdiyye*. Sahâranpûr: Kütübhâne-i Neşrî'l-Ulûm, 2. Basım, ts.
- Miyân**, Seyyid Muhammed. *Ulemâ-ı Hind kâ Şândâr Mâzî*. Lahor: Ishtiaq A. Mushtaq Printing Press, 2010.
- Mojlum Khan**, Muhammad. *The Muslim Heritage of Bengal*. İngiltere: Kube Publishing Ltd, 2013.
- Mustafa**, Nusrat - Bhutto, Sibghatullah. "Hindustân mein silsile-i Çişt ka taâruf aur irtika". *Al- Misbah Research Journal* 4/3 (2024), 75-85.
- Müceddidî**, Muhammad İkbâl. *Tezkire-i Ulemâ ve Meşâyih-i Pakistan u Hind*. Lahore: Progresiv Buks, 2013.
- Nedvî**, Mevlâna Saîdurrahmân A'zamî. *Seyyidü't-Tâife Hâcî İmdâdullâh Muhâcir Mekkî aûr Un key Namvar Hulefâ*. Tehâne Bihûn: Merkez-i Maârif Hakîmü'l-Ümmet, ts.
- Nedvî**, Muhammed Rahmetullah. *Eşref Ali et-Tehânevî*. Dımaşk: Darü'l-Kalem, 2006.
- Nizami**, Khaliq Ahmad. *Târih-i Meşâyih-i Çişt*. Delhi: Nedvetü'l-Müsannifin, 1953.
- Nizami**, Moin Ahmad. "Hâjî İmdâdullâh and the Continuation of Chishtî-Sâbrî Traditions". *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishti-Sabris in 18th—19th Century North India*. New Delhi: Oxford University Press, 2017.
- Nizami**, Moin Ahmad. "Islamic Spirituality and the Chishtî-Sâbrî Traditions". *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishti-Sabris in 18th—19th Century North India*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2017.
- Nizami**, Moin Ahmad. "Sâbrî Networks in the Qasbahs". *Reform and Renewal in South Asian Islam: The Chishti-Sabris in 18th—19th Century North India*. New Delhi: Oxford University Press, 1. Basım, 2017.

- Nizami**, Moin Ahmad. "Sufi Orders in 18th–19th- Century South Asia". *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Nûrüddîn**, İsam. *Mu'cem Nûrüddîn el-Vasît*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Ohlander**, Erik S. "Suhrawardî Order". *Encyclopedia of Indian Religions*. ed. Arvind Sharma. Islam, Judaism, and Zoroastrianism. Dordrecht: Springer, 2017.
- Öktay**, Nesrin. *Muhammed Esad Dede ve Mesnevî Şerhi*. İstanbul: Marmara Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Öngören**, Reşat. "Sühreverdiyye". *DİA*. 38/42-45. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Özcan**, Azmi. "Dârülulûm". *DİA*. 8/553-555. İstanbul: TDV Yay., 1993.
- Özcan**, Azmi. "Hindistan". *DİA*. 18/75-81. İstanbul: TDV Yay., 1998.
- Özcan**, Azmi. "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi". *DİA*. 22/294-295. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Qureshi**, M. Naem. "Hindistan Müslümanları Birliği". *DİA*. 18/111-112. İstanbul: TDV Yay., 1998.
- Rangonî**, Hafız Muhammad İkbâl. *Ni'me İn'amullah fî Tezkiret-i İmdâdullah*. Manchester: İslamic Academy, 1999.
- Rasool**, Md Gholam. *Chishti-Nizami Sufi Order Of Bengal*. Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1990.
- Rizvi**, Saiyid Athar Abbas. *A history of Sufism in India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1978.
- Rûmî**, Mevlânâ Celâleddîn. *Mesnevî-i Şerîf*. haz. Âmil Çelebioğlu. İstanbul: Sönmez yay., 1996.
- Rûmî**, Mevlânâ Celâleddîn. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. haz. Selçuk Eraydın - Mustafa Tahralı. çev. Ahmed Avni Konuk. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Râmpûrî**, Abdüssemi'. *Envâr-ı Sâtia der Beyân-ı Mevlûd u Fâtîha*. Delhi: Rizvî Kitap Gar, 6. Basım, 2010.
- Samerâî**, Yûnus İbrâhîm. *Ulemâü'l-Arab fî Şibhî'l-Karretî'l-Hindiyye*. Bağdat: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûnü'd-Dîniyye, 1986.
- Sharib**, Zahurul Hassan. *The Sufi Saints of the Indian Subcontinent*. Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2006.
- Subhan**, John A. *Sufism Its Saints And Shrines*. Leknev: Lucknow Publishing House, 1938.
- Suhreverdî**, Ebû Hafs Şihâbeddin Ömer. *Avârifü'l-Maârif (Tasavvufun Esasları)*. çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz. İstanbul: Vefa Yay., 1990.
- Şah Buhârî**, Seyyid Muhammed Akbar. *Tezkire-i Evliyâ-i Diyûbend*. Lahor: Mektebe-i Rahmâniyye, 2001.
- Şahrûdî**, Mahmûd. *Genc-i Hikmet yâ Ahâdis-i Manzûm*. Kum–İran: Rûh yay., 1984.
- Şîrkûtî**, Envârü'l-Hasan. *Hayât-ı İmdâd*. Karaçi: Mektebe-i Dârü'l-Ulûm-i Karaçi, 2020.
- Tay**, Ömer. *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*. Erzurum: Atatürk Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Tehânevî**, Eşref. *Ervâh-ı Selâse*. Karaçi: Mekteb-i Ömer-i Fârûk, 2009.
- Tehânevî**, Eşref. *Mektubât-ı İmdâdiyye: maâ Sad Fevâid-i Hâşiye*. Leknev: Matbaa-i Ahmedî, 1915.
- Tehânevî**, Eşref Ali. *Aşrafü's-Sevânih*. Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2006.

- Tehânevî**, Eşref Ali. *İmdâdü'l-Müşâk ilâ Eşrefî'l-Ahlâk*. Diyûbend: Mekteb-i İmdâdullah Muhâcir-i Mekki, 2014.
- Tehânevî**, Eşref Ali. *Kerâmât-ı İmdâdiyye*. Kanpur: Matbaa-i İntizâmî, 1923.
- Tehânevî**, Eşref Ali. *Kıyasü'l-Akâbir*. Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2006.
- Tehânevî**, Eşref Ali. *Malfuzât-ı Kemâlât-ı Eşrefiyye*. ed. Mevlâna Muhammad Usman. Multan: İdâre-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, 2009.
- Tehânevî**, Eşref Ali. *Merkûmât-i İmdâdiyye*. Delhi: Mekteb-i Burhân, 1979.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Cihâd-ı Ekber. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Dard-Nâme-i Gam-nâk. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Faysala-ı Heft Mes'ele. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Gıdâ-yı Rûh. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Gülzâr-ı Ma'rîfet. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *İrşâd-ı Mürşid. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Kalplerin Işığı / Ziyau'l-Kulub Tercümesi*. çev. Mehmed Es'ad Dede. derleyici Adnan Kaya. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Mektûbât-ı Hidâyet*. Diyûbend: Mehbûb Pres, 1978.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Nâle-i İmdad-ı Garîb. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Risâle der Beyân-ı Vahdet-i Vücûd. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Tuhfetü'l-Uşşâk. Külliyyât-ı İmdâdiyye* içinde. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2014.
- Tehânevî**, İmdâdullah. *Ziyâü'l-Kulûb*. Delhi: Matbaa-i Nâmî Müctebâi, 1867.
- Tehânevî**, Seyyid Necmü'l-Hasan. *Meydan-ı Şamlî aûr Tana Bavan aûr Sefirûşân-ı İslam*. Tehâne Bihûn: İdare-i Te'lîfat-ı Eşrefiyye, ts.
- Trimingham**, J. Spencer. *The Sufi orders in Islam*. New York: Oxford University Press, 1971.
- Tusi**, Ebu Nasr Serrac et-. *el-Lüma'*. çev. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yay., 1996.
- Uludağ**, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yay., 1995.
- Üveysî**, Muhammad Faiz Ahmed. *În'âmullâh fi Akâid Hacı İmdâdullâh*. Karaçi: Attarî publisher, 2002.
- Vassâf**, Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. ed. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi yay., 3. Basım, 2015.
- Vuran**, Suat. *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Wheeler**, James Talboys. *India Under British Rule: From the Foundation of the East India Company*. Londra: Macmillan and Co., 1886.
- Zekeriya**, Muhammed. *Târih-i Meşâyih-i Çişt*. Karaçi: Meclis-i Neşriyyât-ı İslâm, 1977.

Zeydî, Seyyid Nazar. *Asemân-ı ilm ke derahşanda sitâre*. Lahor: Hirâ Publikeyşins, 1994.

